



ISSN 2309 3455

Social Studies

Studime Sociale

Vol. 19, No. 2 (71), 2025



- Marsela SAKO • Sokol LLESHI • Nysjola DHOGA
• Rovená SULSTAROVA • Ferit BAÇA
- Marsela ALLMUÇA • Ledian RUSTA • Adriana ANXHAKU
 - Klara SULA • Ruthi TAJA • Artemisi SHEHU DONO
 - Eljana BRAHJA • Blerina HAMZALLARI • Juna MUÇA
 - Entela KOSTRISTA • Edo SHERIFI • Edvaldo BEGOTARAJ
 - Fitimtar ZEKTHI • Arben HOTI • Xhafer RAKIPLLARI

www.sociology.al





20th Annual International & Interdisciplinary Conference:

“DEVELOPMENT IN TURBULENT TIMES”

**University “Luigj Gurakuqi” Shkoder, ALBANIA
14-15 November 2025**



SOCIAL STUDIES [STUDIME SOCIALE]

Vol. 19, No. 2 (71), 2025

Editorial Team

Editor:

Leke SOKOLI – Tirana, ALBANIA

Deputy Editors:

Sejdin CEKANI – Tirana, ALBANIA

Besim GOLLOPENI – Pristine, KOSOVO

Ali PAJAZITI – Skopje, North MACEDONIA

Romina GURASHI – Roma, ITALY

Deputy Editor for Management, Membership and Finance:

Elda SOKOLI KUTROLI

International Editorial Board

Servet PËLLUMBI – Chair, Albanian Institute of Sociology, ALBANIA

Aida GOGA – University of Tirana, ALBANIA

Agri SOKOLI – St. Louis International School Milan, ITALY

Apostolos G. PAPADOPOULOS – Harokopio University, GREECE

Bavjola SHATRO – University of Mississippi, UNITED STATES OF AMERICA

Blerina XHAKOLLI REÇI – University Aleksander Moisiu Durres, ALBANIA

Borut RONČEVIĆ – University of Ljubljana, SLOVENIA

Brunilda ZENELAGA – University of Tirana, ALBANIA

Doreta KUÇI – University Aleksander Moisiu Durres, ALBANIA

Enis SULSTAROVA – University of Tirana, ALBANIA

Erenestina GJERGJI HALILI – University of Tirana, ALBANIA

Ferdi KAMBERI – University Fehmi Agani of Gjakova, KOSOVO

Goran BASIC – Department of Sociology, Lund University, SWEDEN

Irena NIKAJ – Universiteti Fan Noli of Korca, ALBANIA

Jasminka LAŽNJAK – University of Zagreb, CROATIA

Jola KEPI – Center for School Leadership, CSL-AADE, ALBANIA

Jonida LAMAJ – Albanian-American Development Foundation, ALBANIA

Klea FANIKO – University of Geneva, SWITZERLAND

Klejda MULAJ – University of Exeter, ENGLAND
Konstantin MINOSKI – Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, North MACEDONIA
Kseancla SOTIROFSKI – University Aleksander Moisiu Durrës, ALBANIA
Ledia KASHAHU – University Aleksander Moisiu of Durrës, ALBANIA
Monika HASANI – University Ismail QEMALI of Vlora, ALBANIA
Pjereta AGALLIU – University of Tirana, ALBANIA
Robert ÇITOZI – University of Sports Tirana, ALBANIA
Sergiu BALTATESCU – University of Oradea, ROMANIA
Shaban SINANI – Albanian Academy of Science, ALBANIA
Shkëlzen HASANAJ – University of Siena, ITALY
Svetla KOLEVEA – Institute for the Study of Societies and Knowledge, BULGARIA
Tonin GJURAJ – European University of Tirana, ALBANIA
Venera LLUNJI – AAB College, KOSOVO

© Albanian Institute of Sociology / Instituti Shqiptar i Sociologjisë

Design: **Orest Muça**

“Social Studies”, Scientific Journal, certified by the Highest Scientific Committee, Ministry of Education and Science of Albania

Decision no. 170, date 20th of December 2010

Contacts:

Mobile: ++355692044722; ++355694067682

E-Mail: albsa@sociology.al; studime.sociale@gmail.com

www.sociology.al

Contents:

Marsela SAKO Sokol LLESHI	<i>Politika e jashtme e Shqipërisë në periudhën post-komuniste dhe roli i elitës politike</i> 5
Nysjola DHOGA Rovena SULSTAROVA	<i>Sfidat dhe avantazhet e qasjes ndaj integritetit në Shqipëri: Vlerësimi i planeve të integritetit në katër ministri</i> 19
Ferit BAÇA	<i>Shteti dhe zbatimi i lirisë së individit në demokraci</i> 31
Marsela ALLMUÇA	<i>Shërbimet e mbështetjes për viktimat e dhunës me bazë gjinore në zonat rurale. Sfida dhe mundësi për përmirësimin e aksesit dhe cilësisë</i> 43
Ledian RUSTA	<i>Qytetari në ushtrimin publik të arsyes në përmasën kozmopolitike</i> 51
Adriana ANXHAKU Klara SULA	<i>Mënyrat e reja të njohjes nëpërmjet internetit dhe vlerat humane e demokratike si filtra pedagogjike</i> 59
Ruthi TAJA Artemisi SHEHU DONO	<i>Effects of Chronic Autoimmune Disease in the Quality of Marriage</i> 67
Eljana BRAHJA	<i>Intellectual Well-Being in a Digital Age: Challenges and Opportunities</i> 75
Blerina HAMZALLARI	<i>Martesa në moshë të hershme si formë e dhunës familjare ndaj vajzave dhe grave</i> 83
Juna MUÇA Entela KOSTRISTA Edo SHERIFI Edvaldo BEGOTARAJ	<i>Analizë e regresionit mbi ndikimin e mbështetjes sociale dhe karakteristikave individuale në kënaqësinë dhe stresin në punë</i> 97
Fitimtar ZEKTHI	<i>Identiteti politik, autenticiteti dhe morali: krahasim i së Majtës dhe së Djathtës në Shqipërinë post-komuniste</i> 109
Arben HOTI	<i>The Effects of Anxiety and Locus of Control Among Students of the Faculty of Economics at the University of Shkodra During the Post-COVID-19 Period</i> 125
Xhafer RAKIPLLARI	<i>The Evolution of Geopolitics: From Classical Theories to Cultural and Critical Approaches</i> 135

POLITIKA E JASHTME E SHQIPËRISË NË PERIUdhËN POST-KOMUNISTE DHE ROLI I ELITËS POLITIKE

Marsela SAKO
Universiteti i Tiranës
Departamenti i Shkencave Politike
E-mail: marsela.sako@unitir.edu.al

Sokol LLESHI
Universiteti i New York, Tiranë
Departamenti i Shkencave Politike dhe Marrëdhënieve Ndërkombëtare
E-mail: sokolleshi@unyt.edu.al

PËRMBLEDHJA

Ky punim analizon ndryshimet në orientimin e politikës së jashtme të Shqipërisë në periudhën e para dhe pas përmbykses së regjimit komunist, deri në fundin e dekadës së dytë të pas vitit 1990. Për këtë qëllim, fokusi i këtij punimi përqendrohet tek evidentimi i ndikimit dhe rolit që kanë luajtur elitat politike shqiptare në formësimin e këtyre orientimeve. Nën këndvështrimin e qasjes metodologjike cilësore interpretative, analizohet sesi idetë, karakteristikat ideologjike apo dhe e shkuara historike kanë ndikuar në vendimmarrjen e politikës së jashtme nga elita politike. Punimi mbështetet në të dhëna empirike të tilla si: fjalime të elitës drejtuese, manifeste politike dhe elektorale, sikundër dhe në programe qeveritare me qëllim analizimin e orientimit dhe konceptimin e politikës së jashtme të Shqipërisë nga elita politike. Nëpërmjet këtij punimi, evidentohet se në kushtet e mungesës së konsensusit për orientimin e politikës së jashtme që ka karakterizuar elitat politike të partive kryesore në vitet e para pas përmbykses së regjimit komunist dhe në kushtet e një ndikimi jo të rëndësishëm të Perëndimit, politika e jashtme e Shqipërisë është përcaktuar kryesisht nga ndarjet e brendshme ideologjike dhe jo aq nga forcat e jashtme strukturore. Në këtë kuptim, dinamikat e brendshme politike, kanë luajtur një rol kritik në formësimin e trajektores së politikës së jashtme në Shqipërinë postkomuniste.

Fjalë kyçe: *politikë e jashtme, Shqipëri, elita politike, tranzicioni post-komunist, politikë e brendshme, ndryshime ideologjike*

Marsela SAKO është lektore në Departamentin e Shkencave Politike, Universiteti i Tiranës. Fushat kryesore të interesit kërkimor janë: marrëdhëniet rajonale dhe ndërkombëtare, zgjidhja e konflikteve dhe politika e jashtme. Gjithashtu çështje të tjera të interesit kërkimor përfshijnë: të rinjtë dhe grupet e marginalizuara.

Sokol LLESHI është lektor në Departamentin e Shkencave Politike dhe Marrëdhënieve Ndërkombëtare në Universitetin e Nju Jorkut, Tiranë (Universiteti i New York Tirana). Fushat kryesore të interesit kërkimor përfshijnë: elitat politike e kulturore, politikat e kujtesës të regjimeve pas-autoritare dhe ndërveprimi midis përfaqësimit politik dhe organizimit partiak.

Me përmbysjen e regjimit komunist, dhe me ndryshimin e natyrës së sistemit ndërkombëtar nga një sistem dypolar në një sistem një polar me SHBA-të si superfuqinë botërore, Shqipëria, sikurse edhe pjesa më e madhe e vendeve të bllokut lindor u gjendën përballë një nevojë transformimi rrënjësor, si në nivel të brendshëm kombëtar, ashtu edhe në nivel të jashtëm ndërkombëtar. Mënyra e ndërtimit të raporteve të reja dhe orientimi i vendeve post-komuniste në fillimin e viteve 1990, u influencua nga faktorë të jashtëm, por edhe të brendshëm, sikurse do të shpjegohet në këtë punim.

Në këtë periudhë transformimesh të mëdha, si pasojë e shpërbërjes së bllokut lindor, u rrit numri i shteteve të vogla jo vetëm në terma territorialë, por mbi të gjitha në terma të fuqisë ushtarake apo dhe kapaciteteve ekonomike dhe institucionale. Në këto kushte, referuar edhe përcaktimit të Rothstein (1968) shtetet e vogla për shkak se e kanë të vështirë të mundësojnë sigurinë e vendit të tyre bazuar në kapacitetet ekzistuese, prirën të sigurojnë mbështetjen e shteteve e tjera për mbrojtjen nga kërcënimet e jashtme. Për këtë arsye, aleancat me shtetet e fuqishme konsiderohen të rëndësishme për të ruajtur pavarësinë dhe sigurinë. Kjo merr një rëndësi të veçantë kryesisht për shtetet e vogla të sistemit, të cilat janë më shumë të ekspozuara ndaj paparashikueshmërisë së kushteve të sigurisë ndërkombëtare dhe antagonizmit ekonomik (Snyder, 1991).

Pavarësisht se pajtohem me këtë perspektivë teorike, në këtë punim do të paraqesim kushtet e rrethanat në të cilat,

elitat përfaqësuese të shteteve të vogla e në transformim formulojnë orientimet e tyre të politikës së jashtme mbështetur në një trashëgimi ideologjike e ideore të mëparshme, traditën e politikës së jashtme, dhe të ndikuar prej shkaqeve të brendshme të konkurrencës politike.

Kësisoj, në fillimin e vitit 1990, Shqipëria u gjend në një fazë delikate përsa i përket sfidave të saj lidhur me shtetndërtimin dhe njëkohësisht me rikthimin e vendit në shoqërinë ndërkombëtare apo ripërcaktimin e marrëdhënieve të saj me shtetet e tjera.

Referuar qëndrimeve të elitës së fundit të periudhës komuniste, “Shqipëria nuk ishte as lindje, as perëndim” (Alia, 1990; cit., Krasniqi, 2014). Për këtë arsye, intensifikimi i bashkëpunimit me shtetet e zhvilluara dhe krijimi i aleancave konsiderohej si e vetmja rrugëdalje nga situatat sfiduese politike dhe ekonomike në të cilën ndodhej vendi. Studimet tregojnë se orientimi i politikës së jashtme drejt Evropës dhe Perëndimit në përgjithësi, ka qenë në fokusin kryesor të elitave politike në vendet e Evropës Lindore dhe Qendrore. Edhe në rastin e Shqipërisë, Bashkimi Evropian dhe Shtetet e Bashkuara të Amerikës, janë identifikuan si dy partnerët kryesorë (Barbullushi, 2015). Elita politike u ndërgjegjësua se integrimi Euro-Atlantik konsiderohej thelbësor për të përmirësuar statusin e tyre në rajon dhe për të avancuar reformat në nivel të brendshëm kombëtar (Gjevari, 2018). Kështu, që prej vitit 1991 elita politike u orientua drejt perëndimit, duke vendosur marrëdhënie me Bashkimin Evropian me

synimin afatgjatë për t'u anëtarësuar në të ardhmen. Anëtarësimi në Bashkimin Evropian për vende si Shqipëria është konceptuar dhe propaganduar si projekti përfundimtar i modernizimit¹ (Frashëri, 2016). Gjithashtu, në të njëjtën periudhë u vendosën marrëdhënie edhe me Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Vlen të nënvizohet se, Shqipëria nën drejtimin e Sali Berishës, drejtues i partisë së qendrës së djathtë (PD), ishte vendi i parë postkomunist në Evropën Lindore që synonte që në vitin 1992 anëtarësimin e vendit në aleancën ushtarake të NATO-s (Biberaj, 2014). Përafrimi me perëndimin (SHBA, BE) sidomos për vendet e Ballkanit Perëndimor është konsideruar nga elitat politike një garanci e shtuar për sigurinë dhe të ardhmen e këtyre vendeve (Anastasakis, 2005).

Megjithatë vlen të theksohet se, që prej periudhës së vonët të socializmit shtetëror dhe deri nga mesi i viteve 1990, elita politike shqiptare ka pasur pozicionime politike të ndryshme dhe është karakterizuar nga mungesa e konsensusit politik, për sa i përket formave të bashkëpunimit dhe aleancave që duhej të krijoheshin.

Në këtë punim, për të shpjeguar ndryshimet mbi orientimet e politikës së jashtme të Shqipërisë të përcaktuar nga përfaqësues kryesorë të elitës drejtuese, para dhe pas ndryshimit të regjimit, do të mbështetemi në qasjen metodologjike cilësore. Më konkretisht, duke përdorur një perspektivë metodologjike interpretative që shqyrton rolin e ideve, ngarkesës dhe trashëgimisë ideologjike në formulimin dhe konceptimin e politikës së jashtme prej elitave politike, do të mund të kuptojmë shkaqet e brendshme dhe ideore të dallimeve mbi politikën e jashtme në kuadrin kohor

prej periudhës së vonë të socializmit shtetëror në regjimin diktatorial deri në mbërritjen e një konsensusi në politikën e jashtme, i cili vërehet në fillim të viteve 2000. Të dhënat empirike të mbledhura përfshijnë fjalimet e përfaqësuesve të elitës drejtuese në konferenca rajonale, dokumente programore të hartuar nga partitë kryesore politike, si manifestet politike dhe elektorale, dhe programet konkrete të qeverive ndër vite që synojnë zbatimin e orientimeve dhe konceptimit të politikës së jashtme të Shqipërisë.

Konteksti teorik

Për një kohë të gjatë, studiues apo dhe politikëbërës në fokus të vëmendjes kanë patur analizimin e politikës së jashtme dhe faktorëve që ndikojnë në orientimin e një politike të jashtme të caktuar. Ky interes u rrit edhe më shumë në kushtet e zhvillimeve të reja që po dominonin sistemin ndërkombëtar pas vitit 1990. Shumë studiues janë munduar të shpjegojnë sjelljen e shteteve në politikën e jashtme nën optikën e teorive sistemike. Natyra anarkike e sistemit ndërkombëtar dhe aftësitë relative të fuqive të mëdha, janë konsideruar si faktorët kryesorë në përcaktimin e politikës së jashtme të shteteve, duke mos i kushtuar shumë rëndësi ndikimit të faktorëve të brendshëm (Ripsman, 2009).

Studiues të tjerë (Gvalia et al., 2019; Rose, 1998) argumentojnë se, pavarësisht rëndësisë së faktorëve sistematikë në orientimin e politikës së jashtme, këto faktorë nuk janë të mjaftueshëm për të kuptuar sjelljen e shteteve, nëse nuk merren në konsideratë edhe faktorët e brendshëm apo proceset e brendshme politike. Analizimi i këtyre

¹ Ernal Frashëri (2016: 2) argumenton se Shqipëria ka kaluar përmes tre projekteve modernizuese që nga periudha e shpalljes së pavarësisë në vitin 1912., projekti i parë modernizues midis viteve 1912-1945: projekti i dytë midis viteve 1945-1991; dhe projekti i tretë modernizues nga viti 1991 – në vazhdim. Sipas autorit termi “modernizim” i referohet një procesi që ka si qëllim të rishikojë vlerat sociale, politike dhe ekonomike, institucionet dhe normat e një vendi me qëllimin për ta ngritur në një nivel tjetër, të një qytetërimi më të avancuar.

faktorëve së bashku (presioni ndërkombëtar dhe konteksti i brendshëm), krijojnë një panoramë më të plotë pse shtetet sillen në mënyra të ndryshme, kundrejt të njëjtave kushte të jashtme të sistemit ndërkombëtar.

Kështu, për të kuptuar orientimin e politikës së jashtme dhe përcaktimin e vizionit për interesin kombëtar, një rol të rëndësishëm luajnë edhe idetë, perceptimet, dhe çështjet e sigurisë. Studiuesi John Owen (2001: 122-124) argumenton se, elitat e një vendi janë të prirura që në rastet e pasigurisë dhe kërcënimeve, të orientohen drejt aleatëve ndërkombëtarë me të cilët mund të jenë edhe ideologjikisht më afër, duke nënvizuar faktin se: "Preferencat strategjike të shteteve – pozicionimet e dëshiruara të qeverive të tyre – janë në funksion jo vetëm të fuqisë materiale, por edhe të ideologjisë dhe influencës relative të elitave të tyre". Sipas studiuesit Owen (2001-128) "shkalla me të cilën B bëhet armik apo mik i A-së, varion në varësi të nivelit të afërsisë ideologjike me A". Më tej mund të argumentohet se, dallimi ideologjik kryesisht midis qeverive të qendrës së majtë dhe qeverive të qendrës së djathtë vazhdimisht ka qënë përcaktues në orientimin e shteteve drejt bashkëpunimeve apo dhe politikës së jashtme etno-nacionaliste (Jenne, 2021).

Studiuesit Horowitz & Tyburski (2016), në analizën që kanë realizuar për 28 vende post-komuniste dhe orientimin e politikës së tyre të jashtme të sigurisë, konkludojnë se, qasja ideologjike e natyrës së regjimit luan një rol vendimtar në përzgjedhjen e aleancave. Nën optikën e teorive ideologjike studiuesit evidentojnë se regjimet demokratike liberale me prirje nacionaliste, kanë shfaqur një tendencë më të fortë për t'u anëtarësuar në Organizatën e Traktatit të Atlantikut të Veriut (NATO), ndërsa regjimet më autoritare apo neo-komuniste duke patur si prioritet mbijetesën e regjimit i kanë dhënë përparësi anëtarësimit në Bashkësinë e Vendeve të Pavarura (Commonwealth of Independent States,

CIS/), e themeluar nga Federata Ruse pas shpërbërjes së Bashkimit Sovjetik ose zgjedhjen të ishin neutrale.

Përveç faktorëve ideologjikë, faktorët të tjerë si eksperiencia historike apo dhe perceptimet e lidershit, që studiuesi Rose (1998) i trajton në kuadrin e teorive të politikës së brendshme, ndikojnë në mënyrën sesi elita politike e orienton politikën e jashtme. Sipas tij, ndikimi i faktorëve sistemik ndërmjetësohet nga faktorët e brendshëm, të cilët duhet të merren në konsideratë për të kuptuar politikën e jashtme të shteteve, në kushtet e anarkisë ndërkombëtare dhe pasigurisë së vazhdueshme me të cilën ndeshen shtetet në sistemin ndërkombëtar.

Faktori sistemik konsiderohet të ketë një epërsi ndaj faktorëve të brendshëm, por njëkohësisht duke mos neglizhuar rëndësinë e politikës dhe perceptimeve të liderve në orientimin e politikës e jashtme (Robison, 2011; Ripsman et al., 2009). Në kushtet kur sistemi ndërkombëtar i vendos shtetet përpara zgjedhjeve të caktuara, faktorët e brendshëm marrin rëndësi të konsiderueshme për të kuptuar mënyrën sesi merren këto vendime (Gvalia et al., 2013; Gvalia et al., 2019).

Periudha e vonët e socializmit shtetëror dhe politika e jashtme rajonale (1988-1990)

Përkundër politikës së vetë-izolimit në sferën ekonomike, periudha e vonët e socializmit shtetëror në Shqipëri pati si tipar prirjen për një politikë të jashtme në favor të bashkëpunimit rajonal me vendet e tjera të Ballkanit, pavarësisht nga natyra e regjimit politik të tyre. Ky orientim i politikës së jashtme në favor të përfshirjes në nisma rajonale ballkanike, mbështetej në një bazë ideologjike, sikurse dhe në interesin e elitave sunduese të regjimit për të ruajtur status-quo-në, që i jepte përparësi mbrojtjes së pavarësisë, sovranitetit shtetëror dhe

mos-ndërhyrjes së jashtme në Ballkan, duke nënkuptuar kryesisht fuqitë e mëdha.

Ramiz Alia në fjalimin e vitit 1988, gjatë kohës së përfshirjes rishtazi të Shqipërisë në Konferencën Ballkanike në Beograd po atë vit, shprehet se: “[Shqipëria] e konsideron politikën e fqinjësisë së mirë si një orientim konstant në marrëdhëniet e saj me të gjitha vendet ballkanike” (Alia, 1988). Në të njëjtin fjalim, Ramiz Alia shprehet se:

Popujt e Ballkanit munden dhe duhet të tregojnë se janë të aftë të jetojnë pa ndërhyrje të jashtme, dhe se ata dinë të njohin dhe mbrojnë interesat e epërme të lirisë, pavarësisë dhe sovranitetit të plotë të vendeve të tyre (Alia, 1988).

Më tepër se një thirrje ndaj vendeve të tjera të Ballkanit, ky qëndrim ishte një shprehje e mbrojtjes së status-quo-së, të politikës së brendshme të regjimit.

Reis Malile, ministri i jashtëm i pranishëm në Konferencën Ballkanike të vitit 1988, shprehet në fjalën e tij se:

Qeveria shqiptare ka mbështetur dhe do të mbështetë çdo hap të dobishëm që do të ndihmonte në përmirësimin e situatës në Ballkan dhe do t'i shërbente paqes, stabilitetit dhe sigurisë në rajon e më tej” (Malile, 1988).

Duke përmendur se, fuqitë e mëdha ndërhyjnë në një sërë vendesh dhe rajonesh, Reis Malile shprehet se Shqipëria nuk do të lejojë: “vendosjen e forcave të huaja apo bazave ushtarake në territorin e saj” (1988), duke theksuar më tej në qëndrimin e tij që: “Ballkani duhet t'i përkasë vetëm popujve të tij” (Malile, 1988: 46).

Një orientim i tillë i politikës së jashtme, me ndryshimin e regjimeve në 1990, do të përbëjë deri në mesin e viteve 1990-të, një trashëgimi ideologjike dhe ideore për Partinë Socialiste që reflektohet kryesisht në qëndrimet skeptike të kësaj partie ndaj NATO-s. Fjalimi, në një farë mase teknik, i

ministrit të jashtëm, pavarësisht ngarkesave ideologjike, paraqet konkretisht rëndësinë e zhvillimit të marrëdhënieve me vendet fqinje, si një nga përparësitë e politikës së jashtme të Shqipërisë (Malile 1988: 46).

Një tipar i dallueshëm i politikës së jashtme të Shqipërisë në periudhën e vonët të socializmit shtetëror, të paktën në fjalimin e ministrit të jashtëm Malile, është vetëdija e një pjese të përfaqësuesve të shtetit shqiptar, se tashmë rendi ndërkombëtar dhe raportet rajonale dominohen nga ndërvarësia ekonomike, duke mos përmendur specifiktisht, por duke nënkuptuar termin globalizëm. Jetojmë në një kohë, kur një numër marrëdhëniesh mes shteteve po zgjerohen më tej, kur ekonomitë kombëtare janë gjithnjë e më tepër të ndërvarura dhe se kulturat e ndryshme po pasurohen në mënyrë reciproke dhe të shpejtë” (Malile 1988: 47). Pa përmendur konkretisht Komunitetet Evropiane, ministri i jashtëm shprehet se “...ndërsa rajone të tjera në Evropë kanë rindërtuar, zgjeruar dhe thelluar marrëdhëniet e bashkëpunimit midis vendeve të tyre, në këtë aspekt vendet e Ballkanit kanë shkuar në drejtim të kundërt” (Malile 1988: 47). Ajo çfarë Shqipëria propozon në Konferencën Ballkanike të 1988-ës është rivendosja e marrëdhënieve ekonomike e shkëmbimeve tregtare me vendet e Ballkanit, kryesisht në “tregti, transport dhe komunikacion” (Malile 1998: 48). Pavarësisht këmbënguljes së regjimit për të cilësuar sovranitetin, integritetin territorial, pavarësinë dhe mosndërhyrjen e huaj si parakushte të bashkëpunimit dhe afrimit me rajonin e Ballkanit, mund të vërehet se orientimi i politikës së jashtme nuk karakterizohej nga mbisundimi i dogmës ideologjike. Kjo sepse, një pjesë e përfaqësuesve të regjimit të socializmit shtetëror, kryesisht ministri i jashtëm Malile, paraqesin apo huazojnë forma të bashkëpunimit me vendet e Ballkanit sikurse janë “riaktivizimi i Komiteteve të Mirëkuptimit Ballkanik” (1988: 48),

që do të përfshinin edhe “parlamentarë, gazetarë, shkrimtarë, përfaqësues të organizatave të masave” (1988: 48), që nuk i përkasin mirëfilli e nuk ngjasojnë me format autokratike të sundimit të regjimit në politikën e vet të brendshme.

Një numër çështjesh të cilat rimerren edhe pas periudhës së luftës etnike në ish-Jugosllavi, përmes mekanizmave të bashkëpunimit rajonal të mbështetur nga Komitetet Evropiane apo SHBA-të, përmenden rishtazi në diskutimet dhe rezolutat e Konferencave Ballkanike të vitit 1988 dhe të tetorit 1990 zhvilluar në Tiranë. Këto çështje përfshijnë bashkëpunimin midis vendeve të Ballkanit në fushën ekonomike, politike apo kulturore, sikurse edhe dialogun politik shumëpalësh (Konferenca Ballkanike, 1990: 4). Më konkretisht në Konferencën Ballkanike të mbajtur në Tiranë në vitin 1990-të theksohet se: “Një Ballkan i qëndrueshëm, që përparon në vijim të zhvillimeve të tanishme, është një faktor i paqes dhe sigurisë për tërë rajonin e Mesdheut dhe Evropën” (po aty, fq. 4).

Vlen të nënvizohet se, orientimi i politikës së jashtme të regjimit të socializmit shtetëror në fundin e viteve 80-të ka si tipar kryesor skepticizmin dhe mos-angazhimin në organizmat rajonale apo ushtarake si NATO, kundërshtitë ideologjike ndaj dy superfuqive, duke i dhënë përparësi intensifikimit të bashkëpunimit me vendet e Ballkanit, pa diferencuar mes regjimeve të ndryshme politike në Ballkan.

Një nga argumentet kryesorë të këtij punimi është se trashëgimia ideore dhe ideologjike në politikën e jashtme të regjimit komunist ndikon në formulimet e orientimeve të politikës së jashtme, fillimisht të Partisë së Punës së Shqipërisë (PPSH) në vitin 1991 dhe si rrjedhim edhe të Partisë Socialiste të Shqipërisë (PSSH) pas qershorit të vitit 1991. Ky ndikim vërehet të jetë i dukshëm deri në vitin 1996. Në të njëjtën kohë, sikurse do të vërehet dhe paraqitet në vijim, pas ndryshimit të regjimit

partitë kryesore politike, Partia Demokratike dhe Partia Socialiste, dominohen nga dallime të dukshme ideologjike dhe ideore kryesisht në formulimin e objektivave dhe orientimeve të politikës së jashtme.

Orientimet e politikës së jashtme të Partisë Socialiste të Shqipërisë: midis trashëgimisë ideologjike dhe risive programore

Ndryshimi i regjimit në vitin 1990, nuk solli ndonjë përafrim të qëndrimeve dhe orientimeve të politikës së jashtme midis ish-komunistëve dhe opozitës demokratike të përfaqësuar nga Partia Demokratike. Mungesa e një konsensusi dy-partiak mbi politikën e jashtme të Shqipërisë do të vijoje deri nga mesi i viteve 2000. Një nga arsyt e kësaj divergjence midis dy partive kryesore është prania e ulët ligjërimore dhe normative e Evropës Perëndimore (këtu Bashkimi Evropian), pavarësisht përfshirjes së Shqipërisë në programin PHARE apo dhënien menjëherë pas ndryshimit të regjimit, të statusit të vendit të favorizuar në tregtinë me BE-në.

Vlen të nënvizohet se, një tjetër arsye është edhe politizimi i dyanshëm i politikës së jashtme, për arsye të ndryshme, nga secila prej partive dominuese dhe elitave të tyre drejtuese. Ngurimi i përfaqësuesve të regjimit për të ndërmarrë ndryshime rrënjësore në vendosjen e një sistemi politik të demokracisë liberale dhe të një ekonomie të tregut, të mbështetur në njohjen dhe mbrojtjen e të drejtave të pronësisë, ishte i ndërlikuar me një orientim të caktuar ideor dhe ideologjik të politikës së jashtme, që pranonte kryesisht një hapje dhe bashkëpunim vetëm në rajonin e Ballkanit. Ndërkohë, përfaqësuesit e partisë kryesore opozitare do të karakterizoheshin nga një orientim më të drejtpërdrejtë të politikës së jashtme, që konsistonte në favor të bashkëpunimit me Shtetet e Bashkuara të Amerikës, dhe një politike të jashtme

më skeptike ndaj fqinjëve në rajon, duke i dhënë veçanërisht prioritet çështjes shqiptare (Pettifer dhe Vickers, 2007).

Midis viteve 1991-1996, Partia Socialiste e Shqipërisë nuk do të ndërmerre një ndryshim rrënjësor dhe të plotë të orientimeve të politikës së jashtme, duke vijuar kësaj nën ndikimin e trashëgimisë ideore dhe deri diku ideologjike të mbartur nga regjimi i socializmit shtetëror. Përpjekjet e saj për t'u dalluar nga periudha e sundimit diktatorial në politikën e jashtme, do të jenë jo fort të qarta. Nga ana tjetër, vlen të nënvizohet se, Partia Socialiste dhe përfaqësuesit e saj kryesorë, sikurse ishte traditë edhe në periudhën e socializmit shtetëror, prirën të largohen nga anëtarësimi dhe përafrimi i politikës së jashtme të Shqipërisë me një superfuqi apo me një fuqi të madhe.

Në zgjedhjet e para pluraliste të 31 Marsit 1991, kur ende PPSH nuk kishte nisur një proces të brendshëm reformimi, duke qenë se Ramiz Alia vazhdonte funksionin e tij si Sekretar i Parë, kjo parti paraqiti në programin e vet elektoral një numër qëndrimesh mbi politikën e jashtme të Shqipërisë. Duke mos iu shmangur përdorimit të frazave të ngarkuara ideologjikisht, sikurse është përmendja e rolit të PPSH-së në: "ruajtjen dhe konsolidimin e pavarësisë, identitetit kombëtar dhe sovranitetit shtetëror në kushtet e Luftës së Ftohtë në Evropë" (PPSH, 1991: 1), programi politik i zgjedhjeve të vitit 1991 thekson si objektiv: "Eliminimin e ndasive dhe dallimeve, të krijuara nga politika e dy blloqeve dhe e mentaliteteve të rrezikshme të kohës së Luftës së Ftohtë" (1991: 7). Si rrjedhojë e këtij qëndrimi, të mos-angazhimit në traktate dhe organizata ushtarake, buron edhe skepticizmi dhe ngurimi ndaj mbështetjes së anëtarësimit të Shqipërisë në NATO. Për më tepër, në vijim të këtij orientimi të politikës së jashtme, e majta shqiptare shprehet në programin elektoral të zgjedhjeve parlamentare të vitit

1992, kategorikisht kundër anëtarësimit apo përafrimit të politikës së jashtme të Shqipërisë me vende të veçanta, duke mbajtur kështu një qëndrim kundërt strategjisë së orientimit pro-amerikan të politikës së jashtme nga Partia Demokratike. Më konkretisht, në pjesën programore të platformës elektorale të PSSH për zgjedhjet e Marsit 1992, në lidhje me politikën e jashtme, nënvizohet se "Shqipëria duhet të shmangë marrëdhëniet unilaterale (të njëanshme) me vende të veçanta, ose me grup vendesh" (PSSH, 1992: 16). Ndërsa për sa i përket bashkëpunimit me vendet e Ballkanit, PSSH e cilëson si një prioritet, që duhet të kishte politika e jashtme e Shqipërisë.

Për më tepër, ish-komunistët dhe më tej PSSH e konsiderojnë nismën e bashkëpunimit dhe koordinimit me vendet e Ballkanit, si një nismë të ndërmarrë fillimisht prej vetë kësaj partie: "Politika e fqinjësisë së mirë e shtetit tonë është dhe do të mbetet e pandryshuar. PPSH ka autorësinë e kësaj politike që prej fillimit" (Programi elektoral 1991: 8). Duke qenë më specifik në lidhje me këtë orientim ballkanik të politikës së jashtme, PPSH thekson se "Partia jonë do të ndjekë vullnetin e saj të bashkëpunimit paqësor që ky të jetë edhe tipari dallues afatgjatë i politikës sonë të jashtme në marrëdhënie me fqinjët" (1991: 8). Edhe pas themelimit të Partisë Socialiste, në programin politik dhe elektoral të 1992-it, ritheksohet se: "Politika e jashtme e Shqipërisë duhet të përmbushë në mënyrë aktive bashkëpunimin dhe marrëdhëniet e fqinjësisë së mirë me vendet e rajonit të Ballkanit". Nga ana tjetër, duhet përmendur se PPSH në 1991, pa saktësuar e mbështetur një orientim nacionalist në politikën e jashtme, e pranon ekzistencën e problemeve të minoriteteve etnike në Ballkan dhe mes të tjerave nënvizon se "...do të mbështesë dhe inkurajojë plotësisht, dhe pa hezitim, të gjitha kërkesat për të drejtat kombëtare (etnike) dhe demokratike të shqiptarëve në Jugosllavi".

Hapja e Shqipërisë ndaj Evropës konsiderohet e rëndësishme nga PSSH, duke marrë parasysh anëtarësimin e Shqipërisë në KSBE (sot OSBE), po pa u cilësuar si prioritet kryesor të politikës së jashtme, të paktën deri në vitin 1996 apo dhe 1997. Më konkretisht theksohet se: “Hapja e Shqipërisë ndaj Evropës dhe botës duhet të bëhet në bazë të parimeve të përgjithshme – paqes, lirisë, demokracisë, humanizmit, dhe në përputhje me parimet e njohura që rregullojnë marrëdhëniet midis shteteve” (Programi elektorale 1992: 16). Në këtë formulim të preferencave dhe orientimit të politikës së jashtme të Shqipërisë ndaj Evropës, sipas PSSH, vërehet trashëgimia ideologjike dhe ideore e regjimit të socializmit shtetëror që theksonte si themelore – një formë vetë-izolimi apo neutraliteti në politikën e jashtme – mbrojtjen e sovranitetit, të identitetit të kombit dhe lirisë. Ajo çka merr rëndësi për PSSH në fillim të viteve 1990 është vetëdija se e “...ardhmja e Shqipërisë është në anëtarësimin në institucionet ndërkombëtare si Tregu i Përbashkët Evropian dhe Marrëveshja e Përgjithshme mbi Tarifatat dhe Tregtinë (GATT). Në vijim të këtij qëndrimi në politikën e jashtme, PSSH e cilëson si të pamundur “zhvillimin ekonomik dhe shoqëror të Shqipërisë pa integrimin e saj në Evropë” (1992: 16). Pavarësisht këtij qëndrimi më të moderuar ndaj Evropës, qasja e PSSH dhe e forcave të majta në përgjithësi në fillim të viteve 90-të ndaj Bashkimit Evropian mbetet e vagullt dhe jo konkrete.

Orientimet dhe preferencat e politikës së jashtme të PSSH mbeten të njëjtat edhe pas mesit të viteve 1990-të, duke i dhënë përparësi marrëdhënieve më të ngushta me vendet fqinje në Ballkan apo duke ripërsëritur si vlera kryesore paqen, stabilitetin dhe evropianizimin e Ballkanit. Kështu, në programin elektorale të vitit 1996 nënvizohet se: “Politika jonë e jashtme do të jetë aktive për ruajtjen e paqes, stabilitetit

dhe forcimit të bashkëpunimit bilateral dhe shumëplanësh në Ballkan” (PSSH, 1996: 68).

Ndryshe nga Partia Demokratike e Shqipërisë, PSSH paraqet si një objektivi të mundshëm të politikës së jashtme rajonale të Shqipërisë, “rritjen e shkëmbimeve ekonomike me interes të përbashkët” (1996: 69) me Serbinë dhe Malin e Zi. Partia Socialiste mbështet idenë e “një Ballkani si Evropa” (1996: 69) duke u shprehur për “evropianizimin e marrëdhënieve ballkanike” (1996: 68). Vlen të theksohet se krahas këtyre prioritetëve specifike, PSSH e konsideron integrimin euro-atlantik si një objektivi të përgjithshëm, duke përmendur rishtazi vetëm në vitin 1996 synimin për anëtarësimin e Shqipërisë në NATO.

Orientimet e politikës së jashtme të Partisë Demokratike të Shqipërisë: çështja shqiptare, angazhimi në NATO dhe skepticizmi ndaj fqinjëve

Partia Demokratike, që prej fillimeve të saj kishte në përbërje disa fraksione të dallueshme ideologjike që nga liberalë deri tek konservatorë e nacionalistë. Në programin elektorale të vitit 1991, ku paraqiteshin shkurtimisht objektivat dhe idetë mbi politikën e jashtme të vendit, vërehej se për këto politika kishte një vijueshmëri me qëndrimet e PSSH, por pa i formuluar në zhargonin e ngarkesën ideologjike që karakterizonte komunikimin politik të përfaqësuesve të regjimit të socializmit shtetëror.

Kështu, në lidhje me marrëdhëniet me fqinjët në Ballkan, Partia Demokratike si opozitë, kishte një qëndrim të moderuar dhe të përafërt me ish-komunistët kur theksonte se: “Partia Demokratike do të zbatojë me përparësi një politikë të fqinjësisë së mirë mbi bazën e ruajtjes së interesit tonë kombëtar në Ballkanin Perëndimor dhe në një rajon më të gjerë” (PDSH, 1991: 1). Në vijim të këtij

qëndrimi të moderuar ndaj bashkëpunimit me vendet e Ballkanit artikullohet se: “Partia Demokratike do të përpiqet që Ballkani të bëhet shembull i paqes dhe mirëkuptimit mes popujve të tij” (1991: 1).

Vlen të theksohet se, ndryshe nga përfaqësues të regjimit, që ndërlidhnin politikën e jashtme me sovranitetin shtetëror, mos-përfshirjen në organizata apo dhe aleanca politiko-ushtarake si NATO, përfaqësuesit e Partisë Demokratike fillojnë të artikulojnë konceptin e interesit kombëtar.

Pavarësisht ngjashmërive të sipërpërmendura në qëndrimet midis dy partive kryesore politike dhe grupimeve përkatëse të elitës politike të pas vitit 1990, që mund të kishin ndikuar në formimin e një qëndrimi konsensual mbi politikën e jashtme, Partia Demokratike në dallim nga ish-komunistët paraqet si objektiv të politikës së jashtme “...një politikë të re kombëtare të shtetit shqiptar mbi çështjen shqiptare në përmbushje të aspiratave të popullit shqiptar për bashkimin kombëtar dhe prosperitetin në përputhje me dokumentet ndërkombëtare të OKB-së dhe KSBE-së - më tej OSBE (OSCE, 1991: 1).

Në programin elektorale të vitit 1992, paraqiten në mënyrë më të zgjeruar objektivat e politikës së jashtme, që më pas reflektohen edhe në programin qeverisës në vitet 1992-1996. Partia Demokratike i konsideron marrëdhëniet me SHBA-në si tepër të rëndësishme. “Ne mendojmë se marrëdhëniet prioritare me SHBA-në dhe vendet demokratike të Evropës Perëndimore janë një kusht i pazëvendësueshëm për përmbushjen e politikës sonë të jashtme” (PDSH, 1992: 3). Autorët Pettifer dhe Vickers (2007: 76) shprehin se e tërë elita drejtuese dhe politike në Shqipërinë e pas viteve 90 -të, për shkak të përvojës së regjimit diktatorial të rreshtuar përherë me një superfuqi, do të shfaqte të njëjtin qëndrim dhe përafrim të marrëdhënieve me SHBA-të pas ndryshimit të regjimit.

Megjithatë, vihet re se vendosja si objektiv të politikës së jashtme, që në krye të herës për të patur marrëdhënie më të ngushta me SHBA-në, i përket vetëm një pjese të elitës politike, konkretisht Partisë Demokratike. Ndërsa, në lidhje me anëtarësimin e mundshëm të Shqipërisë në aleancën politiko - ushtarake të NATOS-s, qëndrimi dhe objektivat e Partisë Demokratike janë artikuluar në mënyrë më të drejtpërdrejtë dhe në mbështetje të këtij anëtarësimi, krahasuar me skepticizmin që ka karakterizuar Partinë Socialiste të paktën deri në vitet 1996-1997.

Kështu, në programin elektorale të vitit 1992, Partia Demokratike e konsideron NATO-n: “..garante të paqes dhe stabilitetit në Evropën e tanishme...” (DSH, 1992: 3) duke theksuar se: “synojmë anëtarësimin e Shqipërisë në këtë organizatë” (1992: 3).

Një nga objektivat e politikës së jashtme që duhet të kishte Shqipëria sipas Partisë Demokratike, përfshinte edhe marrëdhëniet e mira me vendet e Ballkanit. Megjithatë, në këtë objektiv të politikës së jashtme, shfaq një preferencë më të dallueshme dhe një tjetër qëndrim krahasuar me Partinë Socialiste. Fillimisht, Partia Demokratike e konsideron ‘çështjen shqiptare’ si një nga prioritetet e politikës së jashtme: “Ne mendojmë se çështja e shqiptarëve që jetojnë në territoret e tyre autoktone në ish-Jugosllavi ka një rëndësi të veçantë dhe do të jetë për rrjedhojë një objektiv themelor i politikës sonë të jashtme” (1992: 4).

Nga njëra anë Partia Demokratike dhe elitat e saj drejtuese shprehin se: “Ne mbështesim proceset integruuese në Ballkan” (1992: 3), ndërsa në tekstin programatik mbi politikën e jashtme mbahen qëndrime që e distancojnë Shqipërinë nga krijimi i raporteve të ngushta me vendet e Ballkanit kur nënvizojnë se: “Për sa i përket marrëdhënieve tona me Serbinë dhe Malin e Zi, ne jemi të mendimit se është e vështirë të flitet për zhvillim normal të marrëdhënieve për sa kohë që represioni dhe dhuna sundojnë mbi popullsinë shqiptare që jeton

në trojet e veta autoktone” (1992: 3).

Vlen të theksojmë se, pothuajse të njëjtat objektiva dhe përparësi të politikës së jashtme të Partisë Demokratike ripërsëriten edhe në programin politik të saj të vitit 1996, ku shprehen në mbështetje të: “konsolidimit të vokacionit Evropian Perëndimor, si boshti i natyrshëm dhe udhëheqës i politikës së jashtme të Shqipërisë” (Programi elektoral 1996: 61). Megjithatë, duhet përmendur se në të njëjtën periudhë qeverisja e Partisë Demokratike e zhvendosi Shqipërinë nga një vend me regjim demokratik ende të pakonsoliduar, në një vend me regjim hibrid (McKinsey, 1996). Në raport me vendet e Ballkanit, Partia Demokratike dhe elita e saj drejtuese, mban qëndrim pro bashkëpunimit, por në një trajtë më të kushtëzuar. Ky kushtëzim lidhet me ngarkesën ideologjike dhe ideore të orientimit pro-perëndimor që reflektohet edhe në programin e saj politik, në të cilin nënvizohet disa herë: “...Bashkëpunimi rajonal me orientim të qartë perëndimor” (1996: 61). Partia Demokratike “bashkëpunimin ballkanik dhe mesdhetar e konsideron si një faktor të rëndësishëm për konsolidimin e orientimit perëndimor dhe integritetit të saj të plotë në Evropë” (1996: 61). Kështu, orientimi i politikës së jashtme të Partisë Demokratike ndaj vendeve të Ballkanit shihet i ndërthurur me togfjalëshin ‘orientim perëndimor’.

Në programin politik për periudhën 1992-1996, paraqiten të njëjtat objektiva si prioritete në politikën e jashtme të tilla si: “ndërkombëtarizimi i çështjes mbarëshqiptare” (Meksi, 1992), sikundër dhe: “marrëdhëniet me demokracitë e konsoliduara si SHBA-të dhe Evropën Perëndimore” (Po aty). Për sa i takon bashkëpunimit me vendet e Ballkanit, programi qeverisës i Partisë Demokratike nënvizon shkurtime të politikës së fqinjësisë së mirë, duke theksuar se marrëdhëniet me Greqinë do të merrnin përparësi krahasuar me fqinjët e tjerë (Po aty).

Deri në mesin e viteve 2000, midis

Partisë Demokratike dhe Partisë Socialiste vijonte të kishte një dallim ideor në hartimin e objektivave dhe orientimeve të politikës së jashtme të Shqipërisë. Partia Socialiste, si rrjedhojë edhe e trashëgimisë ideologjike dhe sundimit të një pjesë të elitës së saj drejtuese në periudhën e vonët të socializmit shtetëror, theksonte mos-angazhimin në organizata dhe aleanca politiko-ushtarake apo qëndrime jo shumë në favor të pozicionimit me një fuqi të madhe, duke i dhënë më tepër prioritet angazhimit dhe bashkëpunimit me vendet fqinje të Ballkanit. Nga ana tjetër, Partia Demokratike në politikën e jashtme përgjatë kësaj periudhe shfaq një orientim më pro perëndimor dhe për rrjedhojë i jep prioritet krijimit të marrëdhënieve me Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe Evropës Perëndimore, sikundër edhe anëtarësimit të vendit në aleancën politiko-ushtarake të NATO-s, por ndërkohë është karakterizuar nga qëndrime skeptike në raport me intensifikimin e marrëdhënieve me vendet e Ballkanit dhe fqinjët.

Midis konsensusit në politikën e jashtme dhe ndasive mbi politikën rajonale dhe çështjen shqiptare

Pas vitit 1997 e në vijim, kur filloi të kishte një prezencë edhe më të madhe të komunitetit ndërkombëtar në Shqipëri, Partia Socialiste ndërmerr një rishikim të politikës së jashtme, por duke vijuar më tej me një prej objektivave kryesorë sipas saj, sikurse ishin raportet me vendet e Ballkanit dhe fqinjët. Në programin e qeverisë Nano (1997-1998) cilësohet se: “Marrëdhëniet me SHBA-në ne i konsiderojmë si shumë të rëndësishme për Shqipërinë dhe jetike për prosperitetin demokratik të saj” (46). Për herë të parë në këtë program qeverisës të së majtës shqiptare vendoset si preferencë e objektiv i politikës së jashtme “anëtarësimi i plotë në NATO” (Nano, 1997: 45). Ky orientim dhe objektiv përsëritet edhe nga një tjetër përfaqësues i Partisë Socialiste gjatë

mandatit të tij si kryeministër: “Integrimi evropian dhe euro-atlantik i vendit është objektiv strategjik dhe drejtimi kryesor, tashmë i konsoliduar i politikës së jashtme të Shqipërisë” (Meta, 1999: 14).

Nga ana tjetër të ndikuar nga idetë e evropianizimit të Ballkanit, qeveria socialiste i paraqet marrëdhëniet midis vendeve të Ballkanit, jo më si një formë e bashkëpunimit ngushtazi rajonale, por si një proces: “bashkëpunimi dhe mirëkuptimi rajonal në një Ballkan të qëndrueshëm e të qetë, në kuadrin e një Evrope të bashkuar” (Programi i Qeverisë Nano 1997-1998: 45). Të njëjtat ide dhe konceptime mbi Ballkanin dhe bashkëpunimin rajonal ripërsëriten në programin qeverisës të Partisë Socialiste të periudhës 2002-2005. Koncepti i saj është se: “integrimi evropian për Shqipërinë fillon tek fqinjësia e mirë, tek integrimi dhe bashkëpunimi rajonal si komponent themelor i politikës sonë edhe në Ballkan” (14). Për sa i përket ‘çështjes shqiptare’, dhe më konkretisht statusit dhe konfliktit në Kosovë, qeverisja e majtë vazhdonte të kishte një qëndrim të ndryshëm nga Partia Demokratike. Partia Socialiste e zhvendos statusin dhe konfliktin në Kosovë nga pjesë të çështjes shqiptare në një çështje ndërkombëtare duke theksuar se: “Marrëdhëniet tona me Kosovën nuk do të ndërtohen nga një këndvështrim i ngushtë shqiptar, por në kuadrin e gjerë të bashkëpunimit rajonal dhe euroatlantik midis popullsisë, vendeve dhe njësive vetëqeverisëse të Ballkanit” (Nano, 2002: 15).

Një konceptim i tillë i objektivave të politikës së jashtme shqiptare, të ndjekur nga socialistët, në raport me fqinjët dhe evropianizimin e Ballkanit manifestohet edhe në pjesëmarrjen e kryeministrit Nano në Samitin e Kretës në vitin 1997, ku flitet për “strategjinë e ‘rrethimit demokratik’ të Serbisë” (Fuga 2008: 391; Moore, 1997). Një nga synimet e këtij takimi, mes të tjerave ishte edhe zhvillimi i marrëdhënieve ekonomike e tregtare me fqinjët, si objektiv

i qeverisë socialiste (Pettifer dhe Vickers 2007: 134). Një pozicionim i tillë në politikën e jashtme, mes një konteksti me mjaft paqartësi, u konsiderua i pavend dhe jo i matur nga opozita e kësaj periudhe, që përfaqësohej nga Partia Demokratike (Fuga 2008: 391).

Qëndrime të ndryshme midis dy partive kryesore mbi orientimin e politikës së jashtme kanë dominuar edhe periudhën në vazhdim, edhe pas një konsensusi në politikën e jashtme në lidhje me objektivat kryesore, në raport me marrëdhëniet me ish-Jugosllavinë e mbetur (federate e Serbisë dhe Malit të Zi) apo edhe më tej me Republikën e Serbisë, pas shkëputjes së Malit të Zi. Një prej momenteve të shkrirjes së akujve midis Beogradit dhe Tiranës konsiderohet vizita në Beograd në vitin 2002 e Kryeministrit Ilir Meta, si përfaqësues i qeverisë socialiste, e cila pati mjaft jehonë, përmes kundërshtimeve, moskuptimeve dhe vlerësimeve (Misha, 2002).

Përfundime

Ndryshimet sistemike të rendit ndërkombëtar nga një sistem dypolar të Luftës së Ftohtë, në një sistem njëpolar të dominuar nga SHBA-të, së bashku me ndryshimet e regjimeve në Evropën Lindore paskomuniste mund të konsiderohen prej studimeve ekzistuese si të mjaftueshme për të kushtëzuar politikën e jashtme të vendeve të vogla, të cilat sikurse pranohej prej shumë studiuesve e kanë të vështirë të mundësojnë sigurinë e tyre dhe prirjen të rreshtohen më një fuqi të madhe. Përkundër këtyre shpjegimeve dominuese të studimeve të marrëdhënieve ndërkombëtare, që theksojnë rolin e shkaqeve strukturore në konceptimin e politikës së jashtme, ky punim kishte si synim teorik të shpjegonte arsyet e mungesës së konsensusit të elitave drejtuese për politikën e jashtme të Shqipërisë, që prej viteve të fundit të diktaturës së socializmit shtetëror dhe periudhës së ndryshimit të

regjimit deri në fillim të dekadës së dytë të Shqipërisë paskomuniste.

Duke u mbështetur në perspektivën teorike që thekson rolin e ideve, konstruktive ideologjike dhe përfytyrimeve konceptuale të elitave drejtuese me ndikim në politikën e jashtme, punimi argumenton se përpjekjet e para dhe eksperiencia historike e marrëdhënieve me vendet e Ballkanit, pavarësisht natyrës së ndryshme të regjimeve, që u zhvillua gjatë periudhës së vonët të diktaturës, përcaktoi trashëgiminë ideore dhe ideologjike të Partisë Socialiste të Shqipërisë. Në këtë mënyrë, në kushtet e mungesës së një ndikimi ekonomik e normativ të Evropës Perëndimore (Bashkimi Evropian) dhe Perëndimit në tërësi, në gati një dekadë qëndrimet dhe orientimet e politikës së jashtme të elitës politike ishin të ndryshme dhe larg një konsensusi

të pritshëm. Politika e jashtme, në një kontekst më të gjerë, funksiononte gjatë periudhës së tranzicionit dhe formësimit të shoqërisë politike, edhe si një ndasi ideore në mos ideologjike, midis partive politike dominuese në Shqipëri. Partia Demokratike, si partia kryesore e opozitës dhe më pas parti qeverisëse, mbështeste që në krye të herës rreshtimin me SHBA-të dhe anëtarësimin në NATO, ndërkohë që shfaqej skeptike ndaj afirmimit të bashkëpunimit me fqinjët në Ballkan. Të kundërtat e këtyre qëndrimeve dhe orientimeve në politikën e jashtme vëreheshin tek përfaqësuesit e Partisë Socialiste, të cilët përveç afrimit me Evropën Perëndimore apo edhe më tej pranimit si synim të politikës së jashtme anëtarësimin në NATO, i jepnin prioritet krijimit të marrëdhënieve të ngushta me vendet e Ballkanit.

REFERENCAT

- Alia, R. (1988). "Fjalimi në Konferencën Ballkanike", *Albania Today: Political and Informative Review*, 1(71), 44-45.
- Anastasakis, O. (2005). 'The Europeanization of the Balkans', *Brown J. World Aff.*, 12, pp. 77-86
- Barbullushi, O. (2016). 'The Limits and Ambiguities of the Albanian "National Question" in Post-communism: Political Parties, Albanian Nationalism, and External Actors', *East European Politics and Societies*, 30(03), pp. 551-570.
- Biberaj, E. (2014). *Shqipëria dhe Shqiptarët në rrugën e rimëkëmbjes*. Tirana: AIIS Tirana Times.
- Fraseri, E. (2016). *Of Knights and Squires: European Union and the Modernization of Albania*. CID Research Fellow and Graduate Student, Working Paper No. 81. March. Harvard University.
- Fuga, A. (2008). *Media, Politika, Shoqëria (1990 – 2000)*, Tiranë: Duda.
- Gvalia, G., Lebanidze, B., & Siroky, D. S. (2019). 'Neoclassical realism and small states: Systemic constraints and domestic filters in Georgia's foreign policy', *East European Politics*.
- Gvalia, G., Siroky, D., Lebanidze, B., & Iashvili, Z. (2013). 'Thinking outside the bloc: Explaining the foreign policies of small states', *Security Studies*, 22(1), 98-131.
- Gjevari, E. (2018). 'Kin state non-interventionism: Albania and regional stability in the Western Balkans', *Nations and Nationalism*, 24(1), pp.171-193.
- Horowitz, S., & Tyburski, M. (2016). 'When are similar regimes more likely to form alliances? Institutions and ideologies in the post-communist world', *Post-Soviet Affairs*, 32(2), 176-200.
- Jenne, E.K. (2021). 'Populism, nationalism and revisionist foreign policy', *International Affairs* 97: 2 (2021) 323-343.
- Owen, John M. (2021). 'Transnational Liberalism and U.S. Primacy', *International Security* 26, no. 3 (Winter 2001-2): 122-23.

- Konferenca Ballkanike. (1990). 24-25 Tetor, *Komunikata e Përbashkët* [Njoftim për shtyp]. United Nations General Assembly 45th Session.
- Krasniqi, A. (2014). 'Albanian transition - the contrast between eastern mentality and european identity', *Interdisciplinary Journal of Research and Development*, Vol (I), No.1.
- Malile, R. (1988). Fjalimi në Konferencën Ballkanike. *Albania Today: Political and Informative Review*, 1(71), 45-48.
- McKinsey, K. (1996). Albania: President plans elections despite widespread criticism. *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 22 Gusht; <https://www.rferl.org/a/1081264.html>
- Meksi, Aleksander. (1992). "Programi i Qeverisë", <https://shtetiweb.org/2015/09/13/programi-qeverise-aleksander-meksi-1992-1996/> (18 Shkurt 2025).
- Meta, Ilir. (1999). "Programi i Qeverisë"; <https://shtetiweb.org/2015/09/14/programi-qeverise-ilir-meta-2-6-shtator-2001-29-janar-2002/> (18 Shkurt 2025).
- Misha, T. (2002). Albania: Relations with Serbia improve. *Institute for War & Peace Reporting*, 15 Maj; <https://iwpr.net/global-voices/albania-relations-serbia-improve>
- Moore, P. (1997). Balkan states: Crete summit points to more instability. *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 9 Nëntor; <https://www.rferl.org/a/1087151.html>
- Nano, Fatos. (1997). "Programi i Qeverisë"; <https://shtetiweb.org/2015/09/14/programi-qeverise-fatos-nano-2-25-korrik-1997-28-shtator-1998/> (18 Shkurt 2025).
- Nano, Fatos. (2002). "Programi i Qeverisë"; <https://shtetiweb.org/2015/09/13/programi-qeverise-fatos-nano-4-2002-2005/> (18 Shkurt 2025).
- Partia Demokratike e Shqipërisë, PDSH. (1991). "Programi Elektoral", *Manifesto Project Dataset*. https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- Partia Demokratike e Shqipërisë, PDSH. (1992). "Programi Elektoral", *Manifesto Project Datasets*, https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- Partia e Punës e Shqipërisë, PPSH. (1991). "Programi Elektoral", *Manifesto Project Dataset*, https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- Partia Socialiste e Shqipërisë, PSSH. (1992). "Programi elektoral", *Manifesto Project Dataset*; https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- Partia Socialiste e Shqipërisë, PSSH. (1996). "Programi Elektoral", *Manifesto Project Dataset*; https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- Pettifer, J., & Vickers, M. (2007). *The Albanian Question: Reshaping the Balkans*. I. B. Tauris
- Ratti, L. (2006). 'Post-Cold War Nato and international relations theory: The case for neo-classical realism', *Journal of Transatlantic Studies*, 4(1), 81-110.
- Ripsman, N. M. (2009) 'Neoclassical realism and domestic interest groups', In S. E. Lobell, N. M. Ripsman, & J. W. Taliaferro (Eds.), *Neoclassical realism, the state, and foreign policy* (170-194). Cambridge University Press.
- Ripsman, N. M.; Taliaferro, J. W. & Lobell, S. E. (2016). *Neoclassical realist theory of international politics*. Oxford University Press.
- Ripsman, N. M.; Taliaferro, J. W. & Lobell, S. E. (Eds.). (2009). 'Conclusion: The state of neoclassical realism', In S. E. Lobell, N. M. Ripsman, & J. W. Taliaferro (Eds.), *Neoclassical realism, the state, and foreign policy* (pp. 280-300). Cambridge University Press.
- Robison, S. B. (2011). 'Experiential learning by U.S. presidents: Domestic and international influences in the post-Cold War world', In S. G. Walker, A. Malici, & M. Schafer (Eds.), *Rethinking foreign policy analysis*:

- States, leaders, and the microfoundations of behavioral international relations* (pp. 189–205). Routledge.
- Rose, G. (1998). 'Neoclassical realism and theories of foreign policy', *World politics*, 51(1), 144–172.
- Rothstein, Robert L. (1968). *Alliances and Small Powers*. New York: Columbia University Press.
- Snyder, J. (1991). *Myths of Empire: Domestic politics and international ambition*. Cornell University Press.

ABSTRACT

Albania's foreign policy in the post-communist period and the role of the political elite

This study analyzes the changes in the orientation of Albania's foreign policy in the period before and after the overthrow of the communist regime until the end of the second decade after 1990. For this purpose, the focus of this paper is on identifying the influence and role that Albanian political elites have played in shaping these foreign policy orientations. Relying on a qualitative interpretive methodological approach, this article analyses how ideas, ideological characteristics, and historical experience have influenced foreign policy decision-making by the political elite. The study is based on the analysis of empirical data such as: speeches of the ruling elite, political and electoral manifestos, as well as government programs with the aim of formulating and conceptualizing Albania's foreign policy by the political elite. This paper highlights that in the absence of consensus on the orientation of foreign policy that characterized the political elites of the main parties in the first years after the fall of the communist system and in the conditions of a non-significant Western influence, Albania's foreign policy has been determined mainly by internal ideological divisions and not by external structural forces. In this sense, internal political dynamics have played a critical role in shaping the trajectory of foreign policy in post-communist Albania.

Keywords: *foreign policy, Albania, political elite, post-communist transition, domestic politics, ideological changes*

SFIDAT DHE AVANTAZHET E QASJES NDAJ INTEGRITETIT NË SHQIPËRI: VLERËSIMI I PLANEVE TË INTEGRITETIT NË KATËR MINISTRI

Nysjola DHOGA
Universiteti i Tiranës
Fakulteti i Shkencave Sociale
Departamentit të Shkencave Politike
E-mail: nysjola.dhoga@gmail.com

Rovena SULSTAROVA
Instituti për Demokraci dhe Ndërmjetësim (IDM) Tiranë
E-mail: rsulstarova@idmalbania.org

PËRMBLEDHJE

Literatura dallon dy qasje në strategjitë e menaxhimit të etikës në organizata: një që i referohet përputhshmërisë dhe një të bazuar mbi vlerat apo integritetin, të cilat duhet të integrohen me njëra – tjetrën. Edhe Shqipëria vitet e fundit, përkrah miratimit të një kuadri të gjerë ligjor kundër korrupsionit dhe ngritjen e strukturave të posaçme për hetimin dhe ndëshkimin e tij, ka ndërmarrë hapa të rëndësishëm për të nxitur kulturën e integritetit nëpërmjet miratimit të planeve të integritetit në nivel të qeverisjes qendrore dhe vendore. Planet e Integritetit në thelb janë një dokument strategjik dhe operacional tre vjeçar që vjen si rrjedhojë e identifikimit të risqeve të integritetit në fushat e përgjithshme dhe të veçanta të veprimtarisë së institucionit dhe përcaktimit të masave për të minimizuar këto risqe nga vetë punonjësit. Edhe pse plani i integritetit është i personalizuar për çdo institucion, ky studim, duke analizuar risqet në katër ministri tregon se disa nga sfidat me të cilat ato përballen janë të ngjashme apo të njëjta. Nga ana tjetër, studimi analizon se cilat janë avantazhet e qasjes ndaj integritetit për të nxitur kulturën etike në qeverisjen shqiptare.

Fjalë Kyçe: *Kultura Organizative, Përputhshmëri, Integritet, Plan Integriteti*

Dr. **Nysjola DHOGA** është pedagoge pranë Departamentit të Shkencave Politike, Fakulteti i Shkencave Sociale, Universiteti i Tiranës. Fushat e saj të kërkimit janë Administrata Shqiptare, Sistemet Politike në Shqipëri dhe në rajon dhe qeverisja në shumë-nivele.

Dr. **Rovena SULSTAROVA** është eksperte në fushën e antikorrupsionit dhe zhvillimit të politikave për parandalimin e korrupsionit në administratën publike. Ajo ka kontribuar në forcimin e integritetit institucional dhe rritjen e transparencës në proceset qeverisëse.

Qasja kundrejt përputhshmërisë dhe qasja kundrejt integritetit

Një ndër përkufizimet që përdoret gjerësisht kur flitet për korrupsionin është ai i Transparency International që e përkufizon atë si abuzim me pushtetin e besuar për përfitime private (transparency.org). Pavarësisht se përkufizimet në literaturë mund të jenë të ndryshme, ajo që i përbashkon të gjitha është pranimi se padyshim korrupsioni është i dëmshëm për një shtet dhe shoqëri. Ekonomikisht, ai i largon burimet nga përdorimet e tyre më produktive dhe vepron si një taksë regresive që mbështet stilin e jetesës së elitave në kurriz të të gjithëve, ndërsa politikisht minon legjitimitetin e sistemeve politike duke u dhënë elitave mënyra alternative për të mbajtur pushtetin përtej zgjedhjeve demokratike (Fukuyama, 2016: 11-12). Kështu korrupsioni, ryshfeti, vjedhja, evazioni fiskal dhe marrëdhëniet e tjera të jashtëligjshme financiare u kushtojnë vendeve në zhvillim 1.26 trilion dollarë në vit (World Economic Forum, 2019). Kur korrupsioni është i përhapur demokracitë e reja e kanë të vështirë të konsolidohen (Drapalova et al., 2019: 11). Por edhe në demokracitë e stabilizuara korrupsioni minon besimin e qytetarëve dhe sjell reagime të ndryshme si mospjesëmarrja në votim apo votim për parti populiste dhe anti-sistem që do të sillnin një përkeqësim të mëtejshëm të demokracisë. Aty ku korrupsioni është i përhapur, njerëzit ndjejnë që nuk janë zotër të fatit të tyre dhe humbin besim për të ardhmen (Uslaner, 2015: 121).

Shumë nga masat kundër korrupsionit janë të fokusuara në trajtimin e simptomave më tepër se problematikën në vetvete:

fokusi i tyre ka konsistuar në ndryshimin e rregullave dhe ligjeve për ta bërë më të vështirë korrupsionin se sa në nxitjen e zyrtarëve publikë të sillen me integritet për t'i bërë të panevojshme këto ndryshime ligjore (Heywood & Rose, 2015: 107). Ndërkohë, sipas Zúñiga (2018) zgjedhja për t'u përfshirë në korrupsion nuk është e bazuar vetëm në logjikën, por shpesh ndikohet nga faktorë të pandërgjegjshëm, intuita e gabuar, mënyra se si individit proceson dhe organizon informacionin apo nga emocionet dhe rregullat sociale. Në të njëjtën linjë Camargo (2017) thekson se ndryshe nga supozimi në bazë të strategjive konvencionale antikorrupsion, ajo që dallon një perspektive të bazuar mbi sjelljen është njohja se njerëzit shpesh marrin vendime pa mbajtur në konsideratë incentivat formale si ato ligjore apo administrativë, por mbështeten në faktorë të tjerë mes të cilëve pritshmëritë e pranueshmërisë sociale dhe kulturore. Ndaj literatura dallon dy qasje në strategjitë e menaxhimit të etikës në organizata: një që i referohet përputhshmërisë dhe një të bazuar mbi vlerat apo integritetin (Paine, 1994; Dubbink, 2015). Qasja e drejtuar kundrejt përputhshmërisë thekson nevojën për procedura, ndjekjen e rregullave dhe monitorimi i sistemeve për të identifikuar shkeljet dhe ndëshikimin e tyre, ndërkohë që një qasje e përqendruar mbi vlerat apo integritetin thekson etikën, trajnime mbi ndërgjegjësimin moral, kodet e etikës dhe rëndësinë e vendosjes së shembujve të mirë nga lidërsi për të parandaluar shkeljet (Heywood et al., 2017: 24).

Nuk ka një përkufizim të vetëm mbi integritetin. Integriteti përbën një ndër pesë parimet thelbësore që qëndrojnë në bazë të

ISSAI 130 – Kodi i Etikës, duke nënkuptuar me të “..veprim me ndershmëri, besueshmëri, sinqeritet dhe në dobi të interesit publik” (INTOSAI, 2019). Përtej sjelljes individuale, sipas OECD (2017), termi “Integritet publik” i referohet harmonizimit të vazhdueshëm dhe respektimit të vlerave, parimeve dhe normave të përbashkëta etike për ruajtjen dhe prioritizimin e interesit publik ndaj interesave private në sektorin publik. “Integriteti publik” ka nisur të konsiderohet si përgjigja strategjike dhe e qëndrueshme kundër korrupsionit, në kushtet kur qasja tradicionale e bazuar mbi miratimin e më shumë ligjeve apo përforsimin e masave ndëshkuese ka rezultuar jo efikase (OECD, 2020). Kjo qasje pranon se kultura e një organizate formëson vlerat dhe si rrjedhojë veprimet e anëtarëve të saj ndaj ndryshimi në kulturë do të sillte ndryshim në sjelljen e punonjësve (Denhard et al., 2020: 537). Gjithsesi pranohet se kultura është një fenomen kompleks në një organizatë që përcakton sjelljen e punonjësve nëpërmjet sistemit formal dhe shfaqet nëpërmjet mendësisë dhe sjelljes që mësohet duke imituar të tjerët (Filabi & Bulgarella, 2018: 5). Edhe Trevino dhe Nelson (2018; cit. Filabi & Bulgarella, 2018: 5) dallojnë elementët formalë dhe informalë të sistemit kulturor që duhet të jenë në përputhje për të inkurajuar një sjellje etike. Ndër elementët formalë ata përfshijnë komunikimet zyrtare të drejtuesve, politikat e brendshme dhe kodet e sjelljes, programet e trajnimit, sistemet e përzgjedhjes së punonjësve (rekrutimi, shkarkimi), si dhe sistemet për menaxhimin e performancës dhe përcaktimin e qëllimeve. Ndërkohë sistemet informale përfshijnë norma të sjelljes së përditshme, rituale që ndihmojnë anëtarët të kuptojnë identitetin e organizatës dhe vlerat e saj, mitet dhe historitë që njerëzit tregojnë për organizatën dhe gjuhën që njerëzit përdorin në sjelljen e përditshme (po aty). Por përpara se të bëjë ndërhyrje për forcimin e kulturë etike sipas Filabi dhe Bulgarella (2018: 7-8) së pari organizatat duhet të kujdesen të mbajnë nën

kontroll elementet negativë si padrejtësia organizative, sjellja abuzive e menaxhimit, orientimi egoist, mungesa e vetëdijësisë dhe frika nga hakmarrja. Ndërsa puna për një orientim të fortë etik kërkon forcimin e elementeve pozitivë si besimi organizativ, lidhshipi etik, orientimi dashamirës, empatia, efikasiteti dhe të folurit lirshëm (po aty). Ky ndryshim kërkon një angazhim që shkon përtej atij të lidhshipit. Duke përfshirë njerëzit në diagnostikimin e situatës ekzistuese, në planifikimin e strategjive dhe qasjeve të reja, si dhe në implementimin e ndryshimit lehtësohet komunikimi dhe ndërtohet zotërim në procesin e ndryshimit (Denhard et al., 2020: 520). Qasja për integritetin kërkon një angazhim të vazhdueshëm për ndihmën e zhvillimit të ndjeshmërisë etike dhe një kuptimi më të thellë të vlerave dhe përgjegjësisë që ka secili individ brenda organizatës publike.

Megjithatë, strategjia e integritetit sikundër ajo e përputhshmërisë pranon nevojën e pasjes së rregullave dhe zbatimin e tyre, por nga ana tjetër thekson se zbatimi i thjeshtë i tyre nuk do të sillte rritjen e sjelljes morale në organizatë (Dubbink, 2015: 8). Sipas Paine (1994) një strategji integriteti është më e gjerë, më e thellë dhe më kërkuese sesa një strategji e përputhshmërisë ligjore: më e gjerë në atë që kërkon të mundësojë sjellje të përgjegjshme; më e thellë në atë që prek moralin dhe sistemet operative të organizatës dhe anëtarëve të saj, vlerat e tyre udhëzuese dhe modelet e mendimit dhe veprimit; dhe më kërkuese në atë që kërkon një përpjekje aktive për të përcaktuar përgjegjësitë dhe aspiratat që përbëjnë busullën etike të një organizate. Lewis dhe Gilman (2005) theksojnë nevojën për një integrim të qasjes të drejtuar kundrejt përputhshmërisë me atë të integritetit. Sipas tyre, rruga e ulët e përputhshmërisë nuk interesohet që shumica e njerëzve duan të marrin vendime të mira, por vetëm që shumica e njerëzve të arrijë minimumin e standardeve të sjelljes ndërkohë që rruga e lartë e integritetit refuzon realitete

administrative që burojnë nga llogaridhënia. Asnjëra prej qasjeve e vetme nuk përmbush qëllimin e nxitjes së praktikave etike në shërbimin publik ndaj kërkohej një shkrirje e të dyjave (po aty: 14). Që që të dyja qasjet nuk përjashtojnë njëra-tjetrën, por janë komplementare dhe të domosdoshme në një sistem të integritetit publik pranohet edhe nga Heyood et al. (2017) që konsideron si çështjen më të rëndësishme harmonizimin apo identifikimin e një ekuilibri të përshtatshëm mes tyre në çdo juridiksion të dhënë.

Qasja ndaj integritetit në Shqipëri

Korrupsioni është i përhapur në Shqipëri në të gjitha nivelet e qeverisjes, pavarësisht se autoritetet kanë bërë progres në luftën ndaj tij (U.S. Departament of State, 2023). Sipas Progres Raportit të Bashkimit Evropian për vitin 2024, Shqipëria ndodhet mes një niveli të përgatitjes të mesëm dhe një niveli të moderuar përgatitjeje, duke shfaqur njëfarë progresi në luftën e saj kundër korrupsionit (EC, 2024: 6). Megjithatë, në perceptimin e publikut korrupsioni në Shqipëri vazhdon të konsiderohet një fenomen shqetësues. Sipas Transparency International vendi për vitin 2023 renditet i 98-ti nga 180 shtetet e hulumtuara (Transparency International, 2024).

Shqipëria ka ratifikuar një sërë konventash kundër korrupsionit dhe ka një kuadër të gjerë ligjor për etikën, integritetin dhe për qeverisjen e mirë si janë ligji “Për parandalimin e konfliktit të interesave në ushtrimin e funksioneve publike” (KSH, 2005), ligji “Për deklarimin dhe kontrollin e pasurive, të detyrimeve financiare të të zgjedhurve dhe të disa nëpunësve publike” (KSH, 2003a), ligji “Për sinjalizimin dhe mbrojtjen e sinjalizuesve” (KSH, 2016), ligji “Për të drejtën e informimit” (KSH, 2014a), ligji “Për njoftimin dhe konsultimin publik” (KSH, 2014b), etj.

Korrupsioni aktiv dhe pasiv përbëjnë një vepër penale dhe janë ngritur struktura

të posaçme në sistemin e drejtësisë për ta luftuar atë. Megjithatë, përtej qasjes ndëshkuese, në përputhje me zhvillimet ndërkombëtarisht, vitet e fundit edhe në Shqipëri mes instrumenteve parandalues për korrupsionin shumë nga masat e ndërmarra në nivel qeverisjeje qendrore dhe vendore kanë patur në fokus integritetin publik nëpërmjet miratimit të planeve të integritetit apo kodeve të etikës në institucione.

Nga një këndvështrim juridik, koncepti i integritetit u përfshi në legjislacionin shqiptar në vitin 2006 nëpërmjet ratifikimit të Konventës së Kombeve të Bashkuara kundër korrupsionit (UNCAC) e cila parashikon detyrimin e shteteve palë për të nxitur integritetin e nëpunësve publikë (neni 8), si dhe zhvillimin, zbatimin ose ruajtjen e politikave të efektshme dhe të koordinuara kundër korrupsionit që nxisin pjesëmarrjen e shoqërisë dhe reflektojnë principet e shtetit ligjor, administrimin e rregullt të punëve publike, pasurisë publike, integritetit, transparencës dhe përgjegjësisë (neni 5). Në nivelin e politikave, vizioni i i strategjisë së parë ndërsektoriale kundër korrupsionit 2008-2013 konsistonte në reduktimin progresiv e të qëndrueshëm të korrupsionit, forcimin e integritetit të institucioneve dhe promovimin e vlerave në qeverisje (SKR, 2008-2013). Në të njëjtën linjë edhe Strategjia e re 2015-2020 përcaktonte si vizion të saj “Institucione shqiptare transparente dhe me integritet të lartë, që gëzojnë besimin e qytetarëve dhe garantojnë shërbim cilësor dhe të pakorruptueshëm” (SKR, 2015-2020). Integriteti dhe vlerat etike konsiderohen sipas manualit për menaxhimin financiar dhe kontrollit si elementë thelbësorë që kontribuojnë në krijimin e një mjedisi të mirë kontrolli dhe titullari i njësisë publike dhe të gjithë anëtarët e stafit duhet të udhëhiqen nga integriteti personal dhe profesional në marrjen e vendimeve dhe në kryerjen e detyrave të tyre (MF, 2017). Megjithatë, në përputhje me rekomandimin e OECD, Raporti i progresit të BE-së i vitit

2018 vlerësonte se pavarësisht ekzistencës së legjislacionit dytësor të lidhur me integritetin, vendit i mungonte një sistem i përgjithshëm i menaxhimit të rrezikut të integritetit, si dhe asnjë prej ministrive nuk kishte plane integriteti (EC, 2018). Po ashtu, Strategjia e re Antikorrupsion 2025-2030 vijon në këtë qasje strategjike për integritetin, duke synuar të forcojë luftën kundër korrupsionit dhe të promovojë një administratë publike më të pastër dhe më të përgjegjshme (SKR, 2025-2030).

Hartimi i metodologjisë për vlerësimin e rrezikut të integritetit dhe miratimi i planeve të integritetit nga ministrinë u parashikua në planin e veprimit të strategjisë ndërsektoriale kundër korrupsionit 2018-2020 (SKR, 2018-2020). Në këtë kuadër, ishte parashikuar se planet e integritetit do të miratoheshin dhe publikoheshin brenda vitit 2020 dhe do të ofronin kornizën konceptuale për politikën dhe masat për të parandaluar shkeljet e integritetit të zyrtarëve publikë dhe për monitorimin e efekteve të masave të zbatuara në një institucion publik. Planet do të shërbenin si një mjet për vlerësimin e riskut të integritetit dhe do të përmbanin, përtej një vizioni mbi luftën kundër korrupsionit, informacion mbi fushat specifike të korrupsionit në institucionin publik, etikën dhe fushat e integritetit personal, p.sh. kodi i mirësjelljes, pranimi i dhuratave, raportimi i korrupsionit, duke përfshirë sinjalizimin, veprimet disiplinore të regjistruara, reagimi ndaj sjelljeve morale dhe profesionale të papranueshme (po aty). Në vitin 2020 u hartua dhe miratua një metodologji kombëtare për zhvillimin e planeve të integritetit në institucionet e qeverisjes qendrore (MD, 2020).

Një plan integriteti hartohet mbi një proces të vlerësimit të riskut, duke nënkuptuar me këtë të fundit mundësinë “...e ndodhjes së një ngjarjeje të caktuar, e cila do të ndikonte negativisht në arritjen e objektivave të njësisë” (KSH, 2010). Metodologjia parashikon përdorimin e metodave cilësore

dhe sasore dhe angazhimin e vetë stafit të institucionit nëpërmjet ngritjes së një grupi pune nga titullari të udhëhequr nga një koordinator, për identifikimin e risqeve të integritetit (MD, 2020). Metodologjia cilësore përdor burime dytësore si vlerësimi i përputhshmërisë së kuadrit rregullator të institucionit me detyrimet që derivojnë nga kuadri ligjor apo rishikim dokumentacioni si raporte të kontrollit të brendshëm apo të jashtëm, si dhe burime parësore nëpërmjet grupeve të fokusuara me nëpunësit, të ndarë sipas fushave të përgjithshme dhe të veçanta të funksioneve të ministrisë. Në këtë mënyrë, procesi vlerëson risqet në të gjitha funksionet/pozicionet e punës dhe proceset e punës sipas fushave të përbashkëta të veprimtarisë të parashikuara në urdhrin e Ministrit të Drejtësisë, përkatësisht: i) fusha e menaxhimit financiar; ii) fusha e menaxhimit të burimeve njerëzore; iii) fusha e kontrollit, auditimit dhe e mekanizmave kundër korrupsionit, iv) fusha e transparencës; v) Fusha e arkivimit, ruajtjes dhe administrimit të dokumenteve si dhe të informacionit, dhe të dokumenteve elektronik; si edhe fushave të veçanta të veprimtarisë sipas funksioneve të ministrive (MD, 2020: 15-22). Gjithashtu, përdoret metoda sasore nëpërmjet administrimit të një pyetësori anonim me nëpunësit e ministrisë mbi zbatimin konkret të etikës dhe integritetit (po aty, f. 16). Risqet e identifikuar vlerësohen sipas intensitetit të tyre dhe renditen sipas përparësisë në një plan i cili përmban masa për të përmirësuar integritetin e institucionit për një periudhë tre vjeçare (po aty, f. 23-24). Plani i Integritetit i miratuar nga titullari i nënshtrohet monitorimit periodik nga vetë institucioni për të kuptuar nëse risqet e identifikuar janë menaxhuar në mënyrë të efektshme, nëse kanë pësuar ndryshime të profilit të tyre, nëse janë zvogëluar apo zmadhuar (po aty, f. 24).

Miratimi i Metodologjisë së Vlerësimit të Riskut për institucionet e qeverisjes qendrore dhe plani i integritetit të Ministrisë

së Drejtësisë u vlerësua nga Grupi i Shteteve të Këshillit të Evropës kundër Korrupsionit (GRECO, 2020) në kuadër të vlerësimit të vitit 2020 për Shqipërinë, i cili, ndër të tjera konstatonte vonesën dhe rëndësinë e hartimit të planeve të integritetit edhe për ministrinë e tjera. Në këtë frymë, miratimi i Planit të Veprimit për vitet 2020-2023 të Strategjisë ndërsektoriale kundër korrupsionit parashikoi miratimin e planeve të integritetit për institucionet e qeverisjes qendrore brenda vitit 2023. Aktualisht, 11 ministri të vendit dhe 13 institucione varësie të Ministrisë së Drejtësisë kanë të miratuar një plan integriteti në nivel të institucioneve të qeverisjes qendrore (Dhoga & Sulstarova, 2022). Planet e Integritetit zënë një peshë të rëndësishme edhe në strategjinë e re ndërsektoriale kundër korrupsionit 2024-2030 dhe planit të saj të veprimit (SKR 2024-2030) si instrumenta thelbësorë për parandalimin e korrupsionit nën Objektivin Specifik “Forcimi i transparencës, llogaridhënies dhe integritetit të institucioneve publike në të gjitha nivelet e qeverisjes” (1.2) dhe objektivin specifik “Zhvillimi i një qasjeje të qëndrueshme për parandalimin e korrupsionit në sektorët me risk” (1.3). Në këtë kuadër pritet miratimi i planeve të integritetit për ministrat e shtetit dhe institucionet e tjera qendrore me fokus veçanërisht ato institucione që kane risk të lartë brenda vitit 2026, si dhe vijimi i zbatimit të planeve të integritetit të miratuara (raporte monitorimi). Model ky që sipas një metodologjie të dedikuar u huazua edhe në 24 Njësi të Vetëqeverisjes Vendore që kanë miratuar tashmë planet e tyre të integritetit dhe që pritet të finalizohet brenda vitit 2026 edhe në pjesën tjetër të NJVQ (po aty, objektivi 1.4 & 1.5).

Risqet e përbashkëta të integritetit në katër ministrinë e linjës

Pavarësisht se planet e integritetit janë të personalizuar për çdo institucion si rezultat i procesit të vlerësimit të brendshëm të riskut të

tyre, rezulton se shumë nga risqet me të cilat ato përballen janë të njëjta apo të ngjashme. Kjo bën që planet e integritetit mund të shfrytëzohen në një prizëm më të gjerë, pra në nivelin e politikave për t'u dhënë zgjidhje sfidave të përbashkëta. Në këtë kuadër janë analizuar planet e integritetit për periudhën 2022-2025 në katër ministri, përkatësisht Ministria e Shëndetësisë dhe Mbrojtjes Sociale (MSHMS, 2022), Ministria e Kulturës (MK, 2022), Ministria e Arsimit dhe Sportit (MAS, 2022), si dhe Ministria për Evropën dhe Punët e Jashtme (MEPJ, 2022). Sfidat e përbashkëta të konstatuara mes katër ministrive konsistojnë kryesisht në fushën e përmirësimit të kuadrit të tyre të brendshëm rregullator në përputhje me legjislacionin në fuqi për etikën, konsolidimin e burimeve njerëzore dhe rritjen e transparencës publike. Më konkretisht:

Përmirësimi i kuadrit rregullator dhe institucional në aspekte të veçanta të etikës dhe integritetit

Ky komponent vlerëson kryesisht vetëdijësimin e stafit me kuadrin ligjor mbi etikën dhe integritetin, miratimin e akteve të brendshme rregullatore në institucion dhe ngritja e strukturave përkatëse sipas kërkesave ligjore, si dhe funksionimi i këtyre mekanizmave në praktikë.

Një nga sfidat kryesore të katër ministrive është hartimi dhe zbatimi i një kuadri të plotë rregullator në përputhje me ligjet dhe rregullat e etikës dhe integritetit. Edhe pse një pjesë e mirë e ministrive ka miratuar akte të brendshme rregullatore, një problem i dukshëm është mungesa e njohurive të thella dhe të plota të këtyre akteve nga stafi. Për shembull, tre nga katër ministrinë e shqyrtuara nuk kanë një kod etik, dhe aty ku ekziston i mungojnë disa dispozita të rëndësishme, si ato që lidhen me veprimtarinë e jashtme dhe dhuratat. Kjo çon në një zbatim të mangët të politikave për parandalimin e korrupsionit dhe konfliktit të interesit, dhe

bën që ato të mbeten më shumë në nivelin formal, pa u përbrendësuar plotësisht nga ana e punonjësve. Kjo mangësi informimi dhe trajnimi është e ngjashme me vështirësitë që ndodhin në lidhje me njësitë për sinjalizimin dhe mbrojtjen e sinjalizuesve, ku puna mbetet shpesh e paqartë për ata që janë të angazhuar në këto procese. Kjo situatë tregon që edhe kur institucionet zbërthejnë kuadrin ligjor në aktet e tyre të brendshme rregullatore procesi mbetet kryesisht formal dhe shumë pak i njohur apo i brendësuar nga punonjësit.

Konsolidimi i sistemit të menaxhimit të burimeve njerëzore

Një sfidë tjetër e përbashkët për këto ministri është menaxhimi i burimeve njerëzore. Të katërta ministritë kishin risk pamjaftueshmërinë e burimeve të tyre njerëzore gjë që mund të sillte inefiçence në realizimin e detyrave në kohë apo cilësi. Inefiçence që ndikohej edhe nga ngarkesa e stafit ekzistues me detyra shtesë përtej përshkrimeve të tyre të punës, kualifikimit apo ekspertizës. Nga ana tjetër konstatohet se pavarësisht se miratoheshin plane trajnimi për stafin ato nuk ishin të plota apo nuk mbanin në konsideratë identifikimin e nevojave konkrete. Problematike mbetej dhe ruajtja e një shërbimi civil meritokratik në lëvizjet paralele apo ngritjen në detyrë pasi procesi i vlerësimit të performancës në punë edhe pse realizohej konsiderohej nga punonjësit formal. Konsiderimi i stafit si aktor pasiv në funksionimin e ministrive vërehet edhe në procesin e ristrukturimit në dy prej katër ministrive të shqyrtuara ku punonjësit deklaroronin se nuk u ishte marrë mendim dhe që mungonte një analizë gjithëpërfshirëse.

Rritja e transparencës dhe ndarja e të dhënave me publikun

Qeverisja e hapur dhe transparente është një parakusht i qeverisjes së mirë. Një aspekt tjetër kritik që ndajnë këto ministri

është mungesa e transparencës në disa procese administrative dhe menaxhimin e informacionit. Pavarësisht detyrimit ligjor që institucionet të publikojnë në programet e tyre të transparencës sa më tepër informacion publik pa kërkesë, planet e integritetit konstatojnë se ky detyrim zbatohet vetëm pjesërisht nga katër ministritë e shqyrtuara. Nga analiza e planeve të integritetit rezultojnë mangësi në bërjen transparente prej tyre kryesisht të raporteve të monitorimit të zbatimit të buxhetit, raporteve të auditit të brendshëm apo të dhëna të tjera që lidhen me lejet, licencat apo kontratat koncesionare. Kjo çon në mungesë besimi dhe një perceptim negativ nga ana e qytetarëve dhe aktorëve të tjerë të interesuar, duke bërë të vështirë krijimin e një administrate të hapur dhe të përgjegjshme.

Avantazhet e planeve të integritetit si instrument për rritjen e kulturës etike

Planet e integritetit kanë një rol të rëndësishëm jo vetëm në përmirësimin e strukturave dhe proceseve të administratës publike, por edhe në forcimin e kulturës etike brenda institucioneve. Duke shërbyer si një instrument edukues dhe parandalues, ato ndihmojnë në krijimin e një kulture të qeverisjes transparente, përgjegjëse dhe të bazuar në parime etike. Për më tepër, ato janë një mekanizëm që mund të sjellë ndryshime afatgjata në mënyrën se si punojnë institucionet dhe si ndërveprojnë ato me publikun dhe aktorët e tjerë të interesuar.

Planet e integritetit ndikojnë në forcimin e kulturës etike nëpërmjet rolit të tyre edukues dhe parandalues. Në lidhje me rolin edukues hartimi i planeve kërkon një angazhim gjithëpërfshirës të stafit të institucionit për të identifikuar risqet e integritetit në proceset e punës nëpërmjet shqyrtimit të kuadrit ligjor, përputhshmërisë së kuadrit të brendshëm rregullator me legjislationin, diskutimit të hapur mbi proceset e punës sipas fushave të veprimtarisë konkrete dhe plotësimit të një

pyetësoni të anonimizuar. Në këtë mënyrë stafi së pari kalon në një proces njohjeje apo ritrajnimit dhe përditësimi mbi kuadrin ligjor për etikën dhe integritetin. Së dyti, vlerëson nëse ky kuadër ligjor është zbërthyer në kuadrin e brendshëm të institucionit dhe nëse është brendësuar nga punonjësit. Së treti, jepet mundësia e diskutimit me kolegët mbi risqet konkrete në punën e përditshme në grupe të fokusuara duke formuluar bashkarisht masa se si mund të zgjidhen ato në mënyrë optimale. Së katërti, plotësimi i pyetësorit të anonimizuar ndihmon njohjen dhe ndërgjegjësimin nga drejtuesit politikë dhe stafi menaxherial mbi problematikën e hasura nga punonjësit në lidhje me kulturën etike në institucion pa patur frikë për ndëshkim. Ndërgjegjësimi i lidershipit është i rëndësishëm pasi duke komunikuar në mënyrë të hapur ashtu edhe të nënkuptuar nëpërmjet çfarë i kushtojnë vëmendje dhe çfarë shpërblejnë, mënyrës si shpërndajnë burimet, modelit të sjelljes së tyre, mënyrës si i trajtojnë çështjet kritike dhe kriterëve që përdorin për rekrutimin, përzgjedhjen, promovimin dhe largimin nga puna bëjnë që këto sjellje të bëhen pjesë të kulturës apo nënkulturave të institucionit (Schein, 2004: 271). Megjithatë, planet e integritetit edhe pse janë një proces që kërkon vullnet politik për t'u hartuar apo edhe për t'u zbatuar nëpërmjet vënies në dispozicion të burimeve të nevojshme financiare dhe njerëzore, në thelb mbeten një proces që realizohet nga poshtë lart dhe që kërkon brendësim të normave etike nëpërmjet socializimit (Dhoga & Sulstarova, 2022). Nga ana tjetër, edukimi që përftohet nga planet e integritetit mund të jetë edhe në një nivel më të gjërë. Fakti që institucione të ndryshme hasin risqe të njëjta tregon një trend apo mangësi të cilat mund të kërkojnë një rregullim të unifikuar në nivelin e politikave apo edhe vetë ndryshime ligjore. Madje në nivel të politikave mund të identifikohen praktikatat e mira në institucione të ndryshme dhe të krijohen ura lidhëse për ndarjen e tyre apo përdorimit si modele.

Përveç rolit edukues, planet e integritetit janë gjithashtu një mjet parandalues për korrupsionin dhe abuzimet e mundshme brenda administratës publike. Ato i shërbejnë misionit të rëndësishëm të ndërtimit, drejtimit dhe qeverisjes së një administrate që funksionon në bazë të parimeve të ligjshmërisë dhe profesionalizmit dhe që meriton besimin e publikut. Angazhimi i punonjësve në identifikimin e risqeve të integritetit krijon njëkohësisht edukimin e tyre për nevojën e masave konkrete për minimizimin e tyre si një dokument strategjik për një periudhë trevjeçare. Dhe nëse një ushtrim jo i thjeshtë është hartimi i planit të integritetit, një ushtrim edhe më i vështirë është zbatimi i masave të parashikuara. Zbatimi i këtyre masave do të sillte uljen e risqeve për korrupsion, pra parandalim të tij në institucion.

Një aspekt i rëndësishëm i këtyre planeve është aftësia e tyre për t'u adaptuar dhe rishikuar me kalimin e kohës. Ato janë dokumente dinamike që mund të përmirësohen dhe rifreskohen gjatë periudhave të monitorimit, duke reflektuar ndryshimet në risqet dhe duke u përshtatur me nevojat e institucioneve dhe ligjeve të reja. Ky aspekt i fleksibilitetit siguron që planet të mbeten të dobishme dhe efektive, duke sjellë një menaxhim më të mirë të rreziqeve dhe duke mundësuar një mjedis më të sigurt dhe të besueshëm.

Një tjetër avantazh i planeve të integritetit është mundësia për të përfshirë publikun dhe grupet e tjera të interesit në procesin e monitorimit dhe vlerësimit të zbatimit të tyre. Kur informacionet e lidhura me planet e integritetit dhe raportet e monitorimit bëhen publike, ato mund të shërbejnë si një nxitës për qytetarët, shoqërinë civile dhe aktorët e tjerë për të marrë një rol proaktiv për rritjen e qeverisjes së mirë (Dhoga & Sulstarova, 2022). Ky angazhim mund të ndihmojë në rritjen e transparencës dhe përgjegjshmërisë, duke ushtruar presion mbi zyrtarët publikë për të zbatuar politikat e integritetit dhe për

të parandaluar abuzimet.

Në këtë mënyrë, vullneti politik për të adresuar korrupsionin dhe për të promovuar etikën mund të manifestojë edhe një herë një qasje nga poshtë-lart. Pjesëmarrja aktive e punonjësve të vijës së parë dhe e qytetarëve mund të krijojë një dinamikë të re që fuqizon proceset e integritetit dhe krijon një mjedis të mëtejshëm për qeverisjen e mirë (U4Brief, 2010).

Sfidat e zbatimit dhe monitorimit të planeve të integritetit

Pavarësisht një kornize të gjerë ligjore dhe politikave të hartua, mungesa e një mekanizmi të fortë monitorimi dhe mbikëqyrjeje të zbatimit të politikave është një shqetësim i vazhdueshëm në shumë sisteme qeverisjeje, përfshirë atë në Shqipëri.

Arsyesja kryesore për këtë është se shumë herë kontrollet e brendshme të institucioneve nuk janë të pavarura ose të mjaftueshme për të garantuar që politikat të zbatohen në mënyrë efektive. Kjo mund të çojë në një situatë ku, megjithëse ligjet janë të forta dhe të detajuara dhe hartohen politika, zbatimi i tyre mbetet i paqartë dhe i paefekshëm. Për shembull, nëse nuk ka një sistem të fortë të monitorimit për të siguruar që çdo ministri ose institucion zbaton planet e integritetit dhe masat e parandalimit të korrupsionit, mund të ndodhin dështime në implementimin e këtyre politikave. Një tjetër aspekt është se shumë herë janë të vështira për të identifikuar shkeljet e mundshme të integritetit në nivelin operativ, veçanërisht kur mbikëqyrësit janë të lidhur ngushtë me ata që po kontrollojnë. Kjo e bën të vështirë përmirësimin e procesit të menaxhimit të rrezikut të integritetit, duke ndikuar negativisht në përmirësimin e situatës.

Monitorimi i planeve të integritetit bëhet përmes një vetëvlerësimi, raport institucional i brendshëm për zbatimin e planeve të integritetit. Për ta bërë monitorimin dhe mbikëqyrjen më efektive, është e rëndësishme

që të krijohen mekanizma të pavarura, të cilat mund të realizojnë një kontroll të rregullt dhe të drejtpërdrejtë të zbatimit të politikave. Këto mekanizma mund të përfshijnë ekspertë të pavarur nga academia apo shoqëria civile, auditim të jashtëm dhe platforma të qarta për raportimin e shkeljeve. Për më tepër, duhet të ketë transparencë të plotë në lidhje me rezultatet e monitorimit, për t'u siguruar që qytetarët dhe aktorët e tjerë të interesuar të jenë në dijeni të masave që janë marrë dhe efektivitetit të tyre. Nëse mekanizmat e monitorimit janë të dobëta, edhe legjislacioni apo politikat më të mira mund të mbeten instrumenta të pafuqishme, dhe korrupsioni mund të vazhdojë të mbetet një problem sistematik. Kjo është një arsye tjetër përse shumë vende, pavarësisht përpjekjeve të shumta, nuk kanë arritur të çlirohen plotësisht nga praktikatat e korrupsionit.

Përfundim

Plani i Integritetit është një instrument i cili është duke u përdorur gjërësisht vitet e fundit nga qeveria shqiptare në nivel qendror dhe vendor si një instrument edukues dhe parandalues për të shmangur korrupsionin. Nëpërmjet tij synohet të nxitet kultura etike në institucion duke përdorur metodologji të ndryshme cilësore dhe sasiorë për të identifikuar risqet në fusha të përgjithshme apo të veçanta të veprimtarisë të institucionit e që kulmon në një dokument strategjik tre vjeçar të hartuar nga vetë punonjësit me masa konkrete për t'i minimizuar ato. Pra nëpërmjet procesit lidhësi dhe stafi i institucionit krijon vetëdijësim për mangësitë dhe risqet etike dhe bëhet promotor i ndryshimit. Pavarësisht se planet janë të personalizuar për çdo institucion, shpesh risqet me të cilat ato përballen janë të ngjashme apo të njëjta. Ky studim në katër ministri konstatoi se sfidat e përbashkëta janë hasur kryesisht në fushën e përmirësimit të kuadrit të brendshëm rregullator në përputhje me legjislacionin në fuqi për etikën, konsolidimin e burimeve

njerëzore dhe rritjen e transparencës publike. Ndaj planet e integritetit shërbejnë edhe për t'u dhënë zgjidhje të përbashkëta këtyre sfidave në nivelin e politikave apo legjislacionit. Nga ana tjetër, bërja e planeve të integritetit publike rrit llogaridhënien e institucioneve ndaj qytetarëve dhe shoqërisë civile si një parakusht i qeverisjes së mirë. Megjithatë, pavarësisht miratimit të planeve të integritetit sfidë mbetet zbatimi dhe monitorimi i tyre. Nëse mekanizmat e monitorimit janë

të dobëta, edhe legjislacioni apo politikat më të mira mund të mbeten instrumenta të pafuqishme, dhe korrupsioni mund të vazhdojë të mbetet një problem sistematik. Për ta bërë monitorimin dhe mbikëqyrjen më efektive, është e rëndësishme që të krijohen mekanizma të pavarur, të cilët mund të realizojnë një kontroll të rregullt dhe të drejtpërdrejtë të zbatimit të politikave dhe të ketë transparencë të plotë mbi rezultatet e monitorimit.

REFERENCAT

- Camargo, B., C. (2017). *Can a Behavioural Approach Help Fight Corruption?*, https://baselgovernance.org/sites/default/files/2019-06/170628_policy_brief_final_issn.pdf
- Denhardt, B. R.; Denhardt V. J. & Aristigueta P. M. (2020), *Managing Human Behavior in Public and Nonprofit Organizations*, Fifth Edition, Sage
- Drapalova, E., Mungiu-Pippidi, A, Palifka, B, J., Vrush, J., (2019), *Corruption and the crisis of democracy: The link between corruption and the weakening of democratic institution*, Transparency International Anti-Corruption Helpdesk Answer, <https://www.jstor.org/stable/resrep20482>
- Dubbink, W., (2015). Organizational Integrity and Human Maliciousness, fq. 7-38, në Hardi, P., et al (Eds). *Debates of Corruption and Integrity. Perspective from Europe and the US*, Palgrave Macmillan.
- Dhoga. N., Sulstarova, R., (2022). *Integriteti në Institucionet e Qeverisjes Qendrore: Mundësitë, Sfidat dhe e Ardhmja*, <https://idmalbania.org/three-policy-papers-in-the-development-of-integrity-instruments-in-the-public-administration-sector-december-2022/>
- European Commission, EC. (2019). "Albania 2018 Report", <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/20180417-albania-report.pdf>
- European Commission, EC. 2024. "Albania 2024 Report", https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/a8ecc3f9-b2ec-4cb1-8748-9058854dbc68_en?filename=Albania%20Report%202024.pdf
- Filabi, A., Bulgarella, C., (2018) Organizational Culture Drives Ethical Behaviour: Evidence From Pilot Studies, <https://docslib.org/doc/3486195/organizational-culture-drives-ethical-behaviour-evidence-from-pilot-studies>
- Fukuyama, F., (2016). "What is Corruption?", *Against Corruption: a collection of essays*, fq 11-21, <https://www.gov.uk/government/publications/against-corruption-a-collection-of-essays>
- Group of States Against Corruption, GRECO, (2020). *Fifth Evaluation Round. Preventing corruption and promoting integrity in central governments (top executive functions) and law enforcement agencies. Evaluation Report Albania*, <https://rm.coe.int/fifth-evaluation-round-preventing-corruption-and-promoting-integrity-i/1680a0923d>
- Heywood, P. M. & Rose, J., (2015), Curbing Corruption or Promoting Integrity? Probing the Hidden Conceptual Challenge, fq 102-120, në Hardi, P., et al (Eds). *Debates of Corruption and Integrity. Perspective from Europe and the US*, Palgrave Macmillan
- Heywood, P. M., Marquette, H., Peiffer, C., and Zúñiga, N. (2017). *Integrity and Integrity Management in Public Life*, konsultuar në <https://pure.oai.bham>

- ac.uk/ës/portalfiles/portal/42921002/D11_4_FINAL_combined.pdf
- INTOSAI. (2019). "ISSAI 130 Code of Ethics", https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/documents/open_access/ISSAI_100_to_400/issai_130/ISSAI_130_EN.pdf
- Këshilli i Ministrave, KM. (2008). VKM Nr. 241, datë 20.4.2018 "Për miratimin e planit të veprimit 2018–2020, në zbatim të strategjisë ndërsektoriale kundër korrupsionit, 2015–2020, e të pasaportës së indikatorëve, krijimit, funksionimit dhe detyrat e komitetit koordinator për zbatimin e strategjisë ndërsektoriale kundër korrupsionit, 2015–2020, dhe task-forcës ndërinstitucionale antikorrupsion", https://amshc.gov.al/wp-content/uploads/2022/01/20180420_VKM_241_StrategjiaKunderKorrupsionit2015%E2%80%932020.pdf
- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. 2003a. Ligji nr. 9049, datë 10.4.2003 "Për deklarimin dhe kontrollin e pasurive, të detyrimeve financiare të të zgjedhurve dhe të disa nëpunësve publike", <https://qbz.gov.al/eli/ligj/2003/04/10/9049>
- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. 2003b. Ligji nr. 9131, datë 8.9.2003 "Për rregullat e etikës në administratën publike", <https://qbz.gov.al/preview/f2b91a5c-52e9-4e29-b367-4b9c6e294dc8/cons/20220422>
- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. 2005. Ligj "Për parandalimin e konfliktit të interesave në ushtrimin e funksioneve publike"; <https://qbz.gov.al/eli/ligj/2005/04/07/9367>
- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. 2006. Ligji Nr. 9492, datë 13.3.2006 Për Ratifikimin e Konventës së Kombeve të Bashkuara Kundër Korrupsionit, https://www.pp.gov.al/rc/doc/ligj_nr_9492_date_13_3_817.pdf
- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. 2010. Ligj Nr.10 296, datë 8.7.2010 "Për menaxhimin financiar dhe kontrollin", <https://qbz.gov.al/share/wvEvnW3rSluuLWrbBTPuUw>
- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. 2014a. Ligji nr. 119/2014 "Për të drejtën e informimit", i ndryshuar; <https://qbz.gov.al/eli/ligj/2014/09/18/119>
- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. 2014b. Ligji nr. 146/2014 "Për njoftimin dhe konsultimin publik", <https://qbz.gov.al/eli/ligj/2014/10/30/146>
- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. 2016. Ligji nr. 60/2016 "Për sinjalizimin dhe mbrojtjen e sinjalizuesve", <https://qbz.gov.al/share/lpIOXD0kTcSS1PaoXdwZ1g>
- Lewis, W. C., Gilman C. S., (2005), *The ethics challenge in public service. A problem-solving guide*, second edition, Jossey-Bass: San Francisco
- Ministri i Shtetit për Administratën Publike e Antikorrupsionin. (2024). Draft-Strategjisë Ndërsektoriale kundër Korrupsionit 2024-2030, konsultuar në https://konsultimipublik.gov.al/documents/RENJK_765_Draft-Strategjia-Nd-rsektoriale-Kund-r-Korrupsionit-2024-2030.pdf
- Ministria e Arsimit dhe Sportit, MAS. 2022. Urdhër Nr. 225, datë 27.04.2022 i Ministrit të Arsimit dhe Sportit "Plani i Integritetit 2022-2025", <https://arsimi.gov.al/wp-content/uploads/2022/04/PI-e-Risqeve-MAS-26-04-22.pdf>
- Ministria e Drejtësisë, MD. 2020. Urdhër Nr. 334, datë 07.10.2020 i Ministrit të Drejtësisë "Për miratimin e Metodologjisë së Vlerësimit të Riskut të Integritetit për Institucionet e Qeverisjes Qendrore" (MVRI), https://www.drejtesia.gov.al/ep-content/uploads/2021/04/3.-Metodologjia-e-Vler%C3%ABsimit-t%C3%AB-Riskut-t%C3%AB-Integritetit-p%C3%ABr-Institucionet-e-Qeverisjes-Qendrore_AL.pdf
- Ministria e Financave, MF. 2017. Urdhër i Ministrit të Financave Nr. 108, datë 17.11.2017 "Për miratimin e manualit për menaxhimin financiar dhe kontrollin", mund të shihet: <https://panel.klsh.org.al/storage/phpJtxCgh.pdf>
- Ministria e Kulturës, MK. 2022. Urdhër Nr. 214, datë 27.04.2022 i Ministrit të Kulturës "Për miratimin e Planit të Integritetit për Ministrinë e Kulturës", <https://kultura.gov.al/plani-i-integritetit-per-ministrine-e-kultures/>
- Ministria e Shëndetësisë dhe Mbrojtjes Sociale,

- MSHMS. 2022. Urdhër Nr. 267, datë 22.04.2022 “Për miratimin e Planit të Integritetit të Ministrisë së Shëndetësisë dhe Mbrojtjes Sociale 2022-2025”, <https://shendetesia.gov.al/wp-content/uploads/2022/04/urdher-nr.-267-per-miratimin-e-planit-te-integritetit-te-MSHMS-2022-2025.pdf>
- Ministria për Evropën dhe Punët e Jashtme, MEPJ. 2022. Urdhër Nr. 150, datë 28.04.2022 i Ministrisë për Evropën dhe Punët e Jashtme “Për miratimin e Planit të Integritetit për Ministrinë për Evropën dhe Punët e Jashtme 2022-2025”, <https://www.punetegashtme.gov.al/programi-i-transparences-2/>
- OECD (2020). *OECD Public Integrity Handbook*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/ac8ed8e8-en>.
- OECD. (2017). *Recommendation of the Council on Public Integrity*, <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0435>
- Paine, L, S. (1994). *Managing for Organizational Integrity*, Harvard Business Review
- Schein, E., H., (2004). *Organizational Culture and Leadership*. Third Edition, Jossey-Bass
- Transparency International (2024), *Corruption Perceptions Index, 2023*, [HTTPS://WWW.TRANSPARENCY.ORG/EN/CPI/2023](https://www.transparency.org/en/cpi/2023)
- U.S. Department of State, Albania 2023 Human Rights Report, https://www.state.gov/wp-content/uploads/2024/01/528267_ALBANIA-2023-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf
- U4Brief, (2010)., *Unpacking the concept of political will to confront corruption*, Nr. 1, <https://www.u4.no/publications/unpacking-the-concept-of-political-will-to-confront-corruption>
- Uslaner, E. M., (2015) Inequality and Corruption f. 120- 134 në Peter Hardi, Paul M. Heywood, Davide Torsello, *Debates of Corruption and Integrity. Perspective from Europe and the US*, Palgrave Macmillan
- World Economic Forum (2019), Corruption costs developing countries \$1.26 trillion every year – yet half of EMEA think it's acceptable, <https://www.weforum.org/stories/2019/12/corruption-global-problem-statistics-cost/>
- Zúñiga, N. (2018), *Behavioural changes against Corruption*, U4 Helpdesk Answer 2018

ABSTRACT

The literature distinguishes two approaches to ethics management strategies in organizations: one that refers to compliance and one based on values or integrity, which must be integrated with each other. Albania in recent years, alongside the adoption of a broad legal framework against corruption and the establishment of special structures for its investigation and punishment, has taken important steps to promote the culture of integrity through the adoption of integrity plans at the central and local level of governance. Integrity Plans are essentially a three-year strategic and operational document that comes as a result of the identification of integrity risks in the general and specific areas of the institution's activity and the determination of measures to minimize these risks by the employees themselves. Although the integrity plan is personalized for each institution, this study, analyzing the risks in four ministries, shows that some of the challenges they face are similar or the same. On the other hand, the study analyzes what are the advantages of the approach to integrity to promote the ethical culture in the Albanian government.

Keywords: *Organizational Culture, Compliance, Integrity, Integrity Plan*

SHTETI DHE ZBATIMI

I LIRISË SË INDIVIDIT NË DEMOKRACI

Ferit BAÇA

Departamenti i Filozofisë

Fakulteti i Shkencave Sociale,

Universiteti i Tiranës

E-mail: feritbaca@gmail.com; ferit.baca@unitir.edu.al

PËRMBLEDHJE

Në të gjitha trajtesat me karakter teorik e filozofik, nocioni i shtetit përfshin në vetvete edhe anatomicinë e qytet-shteteve të hershme. Themelin e çdo shteti e përbëjnë qytetarët e tij. Shteti është një pjesë e trupit politik që merret me zbatimin e ligjeve, me rritjen e mirëqenies, me ruajtjen e rendit publik dhe qeverisjen. Duke qenë se shteti zotëron të drejtën e pushtetit dhe përdorimin e forcës kur e kërkojnë interesat e tij, metaforikisht, mjaft filozofë e kanë përshkruar atë si një qenie mitologjike apo që zotëron forcën e një përbindëshi. Kujtojmë Leviatanin e Tomas Hobsit. Populli është burimi i çdo pushtetit. Ndonëse shteti është përfaqësues i popullit, ai nuk i zotëron të gjitha të drejtat e popullit. Shteti i mandatuar nga populli është një strukturë e organizuar për nevojat e zhvillimit dhe jetës shoqërore dhe organet e zgjedhura prej tij. Funksionet e shtetit lidhen me sigurimin e të mirës materiale e shpirtërore për njeriun në shkallën më të lartë. Në ngjashmërinë e funksioneve të shtetit me ato të familjes, si qeliza bazë e shoqërisë, shohim vetë simbiozën e tyre të pandarë historike. Studimi në vijim synon thellimin e kuptimit të marrëdhënieve të shtetit dhe individit, si dhe përmirësimin dhe përsosjen e qeverisjes në dobi të qytetarëve. Studimi kontribuon edhe për një kuptim më përmbytësorë e të thelluar të rolit të shtetit si garantues i lirisë, i rendit dhe mirëqenies shoqërore. Në mënyrë të veçantë studimi ndalet në anët më thelbësore të koncepteve filozofike mbi shtetin në një qeverisje demokratike dhe lirinë e individit, si dhe mbi nevojat e përmirësimit të tyre në përputhje me kërkesat e kohës.

Fjalët kyçe: *Sistemi qeverisës, shteti, demokracia, filozofia politike, pushteti, qytetari, liria.*

Ferit BAÇA është pedagog me kohë të plotë pranë Departamentit të Filozofisë në Fakultetin e Shkencave Sociale, Universiteti i Tiranës që nga viti 2007. Aktualisht ligjëron në programet Bachelor dhe Master të organizuara nga departamenti i Filozofisë. Prioritetet dhe interesat e tij profesionale janë

Filozofi Politike dhe Zgjidhje Konfliktesh. Gjithashtu, ai është autor librash si dhe një pjesëmarrës aktiv i shumë konferencave shkencore kombëtare dhe ndërkombëtare, autor i studimeve dhe artikujve shkencor të botuar në revista të njohura brenda dhe jashtë vendit.

Formimi i bashkësive dhe komuniteteve njerëzore i është nënshtruar kushteve dhe nevojave historiko - shoqërore. Këto rrethana përcaktuan edhe rregullat, nëpërmjet të cilave rregullohej jeta e përbashkët pa të cilat nuk mund të kuptohet bashkëjetesa as në shoqëritë e sotme moderne. Shtetit të epokave të hershme të shoqërive primitive i përgjigjen marrëdhënie të pazhvilluara midis njerëzve. Me zhvillimin e këtyre shoqërive, ndryshojnë edhe marrëdhëniet e njerëzve të shoqërisë në të cilën ata jetojnë. Me zhvillimin dhe përsosjen e makinës shtetërore, rriten dhe përsosen edhe e drejta, duke përfshirë fusha gjithnjë e më të gjera të veprimtarisë shoqërore. Dialektika e përsosjes së shtetit dhe shoqërisë kanë qenë dhe mbeten objekt i koncepteve dhe analizave të filozofëve të epokave të ndryshme historike. Disa prej këtyre filozofëve e paraqesin shtetin si një produkt të caqeve të arritura nga shoqëria.

Një grupim tjetër filozofësh të antikitetit, pohojnë idenë e shtetit si një autoritet i pajisur me forcë shtrënguese. Platoni e konsideronte shtetin perfekt, si një autoritet që ka paprekshmëri absolute dhe imunitet të patjetërsueshëm. Ai argumentonte rolin e veçantë të ligjeve në një shoqëri të organizuar, duke nënvizuar natyrën e dyfishtë të këtyre ligjeve, jo vetëm detyruese e ndëshkuese, por edhe rolin shërues e kurues ndaj të gjitha të këqijave morale të një shoqërie të organizuar. Një filozof tjetër bashkëkohës, Aristoteli, vinte në dukje se shteti lindi në radhë të parë për të ruajtur jetën e familjeve, kundrejt kushteve dhe rrethanave të pasigurta.

Funksioni i shtetit mbetet përfitimi i të mirës nga njeriu në shkallën më të lartë duke përfshirë edhe fushën morale dhe atë intelektuale. Funksionet e shtetit ndjekin besnikërisht funksionet e familjes,

qelizës bazë të shoqërisë. Shteti shërben për realizimin e interesave të bashkësisë shoqërore. Funksionet e tij ai i realizon nëpërmjet pushtetit. Në jetën e përditshme pushteti shfaqet si një grumbullim i të gjitha funksioneve zbatuese dhe ekzekutive në duart e shtetit. Pushteti është aftësia për t'i imponuar një urdhërim ose një rregull sjelljeje një individit ose grupeve shoqërore që jetojnë në komunitet. Në shoqëri funksionojnë pushtete të ndryshme; në komunitetet primitive ekzistonte pushteti i pleqësisë, në familje ushtrohet pushteti prindëror mbi fëmijët, etj. Funksionet e shtetit përfshijnë drejtimitet e veprimtarisë së tij të përgjithshme që synojnë realizimin dhe përmbushjen e detyrave në të mirë të shoqërisë.

Roli i individit dhe i shoqërisë në formimin dhe zhvillimin e shtetit kanë gjetur alternime të spikatura. Në zhvillimet e sotme historike, politike, sociale dhe kulturore, vihet re nevoja e përmirësimit të vazhdueshëm të demokracisë. Dinamika e kërkesave për të drejta edhe më të mëdha në jetën e përditshme, si dhe për një pjesëmarrje aktive e vendim-marrëse në organet e sistemit ligjvënës, qeverisëse, si dhe atë të drejtësisë, kërkojnë “Kurdisjen” e maratonës së shoqërisë njerëzore me hapin e kohës. Tema hedh dritë mbi raportet shtet-shoqëri. Shteti, si një strukturë qeverisëse, është mjaftueshmërisht sovran dhe i pushtetshëm për të forcuar pozitën e tij. Një numër studiuesish mendojnë se kombet janë zhvilluar përpara shteteve dhe se ato më tepër janë krijime artificiale dhe si të tilla, vijnë, ikin dhe ndryshojnë në shekuj.

Metodologjia e studimit

Metodologjia e përzgjedhur na mundëson të përshkruajmë, analizojmë dhe

interpretojmë konceptet kryesore filozofike dhe teorike që kanë ndikuar në formësimin e shtetit, lirinë dhe demokracinë në shoqëri. Studimi shpërfaq një qasje teoriko-analitike. Ai mbështetet në analizën e literaturës filozofiko-politike, mbi shtetin, funksionet e tij dhe marrëdhëniet me shoqërinë dhe individin në një sistem demokratik. Një vëmendje të veçantë studimi i kushton koncepteve filozofike mbi natyrën dhe funksionin e lirisë së individ në shtet. Për një trajtim më të thelluar kemi analizuar teoritë e filozofëve antikë, si Platoni dhe Aristoteli, etj. të cilët përfaqësojnë këndvështrime nga më të hershmet mbi shtetin si organizëm politik dhe etik në fushën e filozofisë, ligjshmërisë dhe të drejtës. Një interes të veçantë paraqesin këndvështrimet e evoluimit të formave të shteti nga ato primitive deri tek ato moderne e demokratike. Nëpërmjet krahasimeve të sistemeve qeverisëse, në kohë dhe hapësirë, synohet identifikimi i vijimësisë dhe i ndryshimeve të konceptimit dhe ushtrimit të pushtetit shtetëror.

Nëpërmjet një qasjeje analitike, studimi synon të interpretojë konceptet filozofike dhe teoritë politike në funksion të nevojave aktuale të shoqërisë moderne, duke u mbështetur në vlerësimin kritik të ideve klasike mbi autoritetin, ligjin, drejtësinë dhe lirinë, si dhe reflektimin mbi funksionet që duhet të përmbushë shteti në një demokraci të zhvilluar, si garantim i të drejtave, rritja e mirëqenies dhe nxitja e pjesëmarrjes qytetare. Metodologjia e këtij studimi përfshin punën kërkimore, bazuar në grumbullimin e materialeve shkencore, shfrytëzimin e literaturës, bibliografisë përkatëse dhe konsultimin e literaturës përkatëse. Studimi realizon njëherësh edhe një interpretim objektiv e analitik të marrëdhënieve dhe funksioneve të shtetit, individit dhe shoqërisë. Për përgatitjen e punimit u përzgjedhën ide e koncepte origjinale në dobi të thellimit të përmbajtjes së tij.

Refleksione filozofike mbi shtetin

Në kronologjinë historike shteti dhe shoqëria ndoqën besnikërisht njëri-tjetrin. Që në fillimet e ekzistencës së tyre, të nxitur nga thelbi i natyrës njerëzore, vetitë biologjike e sociale, me një fjalë, nga rrethanat historike dhe sociale, njerëzit u imponuan të jetonin në bashkësi. Ndaj dhe në çdo shoqëri, sado primitive, gjenden shenjat e vetorganizimit dhe të vendosjes të disa rregullave nëpërmjet të cilave zhvillohej jeta e përbashkët. Shteti në epokat e lashtësisë, në varësi të zhvillimit të marrëdhënieve shoqërore, dallohet cilësisht si në formë, ashtu dhe në përmbajtje nga shteti modern. Në dinamikën e zhvillimit dhe përsosjes së këtyre marrëdhënieve, mori jetë dhe u zhvillua shteti që iu përgjigj nevojave të kohës dhe veprimtarisë së shoqërisë.

Epokat historike që përshkoi njeriu në shoqërinë njerëzore i mbart edhe historia e lindjes dhe zhvillimit të shtetit, si një qelizë e tij substanciale. Platoni vinte në dukje: “një shtet lind nga fakti që askush nga ne nuk i mjafton vetvetes, mbasi ka nevojë për shumë gjëra” (Platoni 1999: 68). Për Platonin origjina e shtetit është një reflektim i nevojave ekonomike të njeriut. Një shtet fillon të ekzistojë sepse një individ nuk është i vetëmjaftueshëm, ne të gjithë kemi shumë nevoja.

Ndërsa, Aristoteli në veprën “Politika”, si element të parë të shtetit, përmend njerëzit pastaj vendin. Edhe në terminologjinë e sotme si elementë të parë përbërës të shtetit janë popullsia dhe territori. Më tej filozofi grek, vijon me citimin e elementëve të tjerë të shtetit, si: ushqimi, zanatet, armët, paratë, kujdesi për kultet, vlerësimi i interesave shtetërorë dhe vendosja e drejtësisë ndërmjet qytetarëve. Çdo shtet është një bashkim i individëve të ndryshëm dhe si çdo bashkim i tillë ruan në vetvete synime dhe qëllime të ndryshme. Të gjithë elementët që përbëjnë këtë bashkim përpiqen të arrijnë të mirën e përgjithshme. Në konceptin e Aristotelit,

Shteti është një lloj komuniteti dhe çdo komunitet krijohet duke u bazuar tek një e mirë; sepse njerëzit veprojnë gjithmonë për të arritur atë që mendojnë se është më e mira (Aristoteli, 2003: 9).

Pikëpamjet e Aristotelit për shtetin fillojnë nga analiza e rolit të familjes, duke nënvizuar se vetëm njerëzit hyjnë në mënyrë të natyrshme në raporte politike dhe merren me politikë si qenie politike. Nëse njerëzit hyjnë në marrëdhënie politike për t'i harmonizuar interesat e tyre që nga familja dhe se kjo është një e mirë për të gjithë, atëherë edhe organizimi i shtetit duhet të bëhet mbi këtë bazë si e mirë e të gjithë qytetarëve, koncepte këto që ai i lidhi edhe me vlerësimin e lumturisë. Sipas Aristotelit, vlerësimi i lumturisë në fushën politike, si për njeriun drejtues ashtu edhe për njeriun e zakonshëm është njësoj i domosdoshëm.

Në këtë lëmi tërheqin vëmendjen pikëpamjet e Hegelit mbi perspektivën idealiste të shtetit. Hegeli identifikoi tri momente të ekzistencës shoqërore: familjen, shoqërinë civile dhe shtetin. Sipas tij, "shteti është një sintezë e familjes dhe shoqërisë civile" (Hasani, 2006: 69). Hegeli argumentoi se brenda familjes mbizotëron një altruizëm i veçantë, që i inkurajon njerëzit të lënë mënjanë interesat e tyre për të mirën e fëmijëve. Në kontrast me këtë shoqëria civile shihet si një sferë ku mbizotëron një egoizëm universal, ku individët vendosin interesat e tyre mbi ato të të tjerëve. Shteti për Hegelin ishte një komunitet etik, që bazohet te simpatia reciproke, pra tek altruizmi universal. Thënë me fjalë të tjera dialektika e Hegelit përmban tri momente: tezën (familja), antitezën (shoqëria civile) dhe sintezën (shteti).

Në veprën e tij "Politika", Aristoteli shpreh:

"Shteti sipas natyrës së vet është mbi familjen dhe secilin veç e veç, sepse tërësia është medoemos më e rëndësishme se pjesët.

Nëse rrënohet tërësia, atëherë nuk ekziston as këmba, as dora... (Aristoteli, 2003: 12).

Koncepti tij mbi shtetin mbështetet në idenë se, kur të gjitha bashkimet kanë si qëllim diçka të mirë, përpigën të arrijnë akoma më lart, duke synuar më të mirën e të gjitha të mirave. Shteti, thekson Aristoteli, bëhet me ndihmën dhe vullnetin e njerëzve, prandaj ai shpreh admirimin e tij për krijuesin e parë të shtetit:

Njeriu që krijoi për herë të parë një bashkësi të tillë ishte bamirësi më i madh. Njerëzit janë më të mirë e qenieve të gjalla, kur shkojnë pas natyrës së tyre, por kur veçohen nga ligji dhe drejtësia janë më të këqijtë e të gjithëve (Aristoteli, 2003: 23).

Përveç funksionit dhe mbrojtjes së jetës së familjeve, shteti luan edhe funksionin e mjetit që i aftëson njerëzit për të arritur qëllimet e tyre. Kështu duke u nisur nga filozofia e tij e qëllimit, Aristoteli formuloi teorinë e një shteti të lidhur ngushtë me funksionin në kushtet konkrete të qeverisjes e cila duhet të aplikojë llojin e qeverisjes që përshtatet për shtete të veçanta. Në formulimet e mendimeve të tij për shtetin, spikat qëndrimi praktik dhe pragmatist ndaj funksioneve dhe modelit qeverisës të shtetit. Këto ide ruajnë një forcë dhe shkëlqim filozofiko-juridik edhe në ditët e sotme: "...qeverisja duhet të përshtatet që të ketë jetëgjatësi" (Hersch, 1995: 43). Aristoteli vlerëson çdo formë qeverisjeje, por kryesore për atë mbeten konceptet e drejtësisë dhe të barazisë mbi të cilat duhet të mbështeten ato. Ai veçoi kërkesën:

Në lidhje me faktin se qeveritë që e respektojnë interesin e përbashkët, themelohen në përputhje me parimet e rrepta të drejtësisë dhe, si rrjedhim, janë forma të vërteta; por ato që shohin vetëm interesin e drejtuesve, janë të gjitha forma të gabuara dhe të shtrembëta, pasi janë despotike, ndërsa

shteti është një komunitet njerëzish të lirë (Aristoteli, 2003: 72).

Shteti është një shprehje e nevojës që ndjen shoqëria për ekzistencën e një pushteti të organizuar, të pajisur edhe me mjetet e duhura të shtrëngimit dhe i aftë për të drejtuar vetë shoqërinë. Pushteti politik që sigurohet përmes shtetit, nuk është qëllim në vetvete, por mjeti për të vënë në zbatim një politikë të caktuar. Në kuptimin e tij real, si organizatë politike që ushtron detyrimin shtetëror, shteti ka si element të tij thelbësor pushtetin, i cili ushtrohet me anën e së drejtës, që është e pandarë prej tij. Për Aristotelin, qeverisja demokratike nuk ishte e aftë të siguronte këtë drejtpeshim; demokracia i prishte ekuilibrat dhe ia dorëzonte pushtetin vetëm masave. Ai e shihte me skepticizëm dhe me pasoja të rënda për fatin e demokracisë, për faktin se demokracia ua ushqen njerëzve ndjenjën e barazisë dhe të qenurit të lirë madje edhe në qeverisjen e shtetit. Ai mendonte: “meqenëse njerëzit janë në mënyrë të barabartë të lirë, ata pretendojnë të jenë absolutisht të barabartë” (Stuph, 1998: 405), por kur ata e kuptojnë dhe përfetojnë se janë të privuar nga liria dhe e drejta për të vetqeverisur, kjo gjendje i shtyn të hidhen domosdoshmërisht në revolucion për t’i fituar këto të drejta.

Hobsi, argumenton se:

Shteti është vepra më e madhe që mund të realizojë njeriu: ai është e mira absolute, rregulli dhe ideali absolut. Personaliteti i shtetit përbëhet nga vullneti që është unik, sepse vullneti i të gjithëve është thjeshtësuar tek një i vetëm. Njerëzit duhet të reshtin së jetuari si individë të pavarur dhe të ndarë për të formuar një vullnet të vetëm (Hobsi, 2000: 15).

Shteti është pjesë e trupit politik, si një tërësi i varur prej këtij trupi politik dhe në shërbim të së mirës së përbashkët.

Një interes të veçantë mbi shtetin, paraqesin pikëpamjet e Zhan Zhak Rusoit, pasi ai e lidh drejtimin e qeverisjes në shtet me individë që dinë të hartojnë ligje. Sipas tij, “vetëm vullneti i përgjithshëm mund t’i drejtojë forcat e shtetit sipas qëllimit të institucionit të tij, që është e mira e përbashkët (Ruso, 2007: 50). Shteti nuk është e vetmja organizatë politike, por të tilla janë edhe partitë e ndryshme. Partia në vetvete nuk është shtet, por vetëm forca e tij udhëheqëse. Partia është një pjesë e grupit shoqëror që ajo përfaqëson, pjesa më militante, kurse shteti teorikisht përfaqëson gjithë shoqërinë. Aristoteli nënvizon:

Shteti është një shoqatë politike, e cila vendos juridiksionin sovran brenda kufijve territorialë të përcaktuar dhe ushtron autoritet me anë të një tërësie institucionesh të përhershme. Këto institucione janë ato që njihen “publikisht”, në kuptimin që janë përgjegjëse për organizimin kolektiv të jetës shoqërore dhe financohen me shpenzime publike (Aristoteli, 2003: 109).

Shteti përfshin institucione të ndryshme të qeverisë por ai gjithashtu shtrihet edhe te gjykatat, te industritë e shtetëzuara, te sistemi i sigurimeve shoqërore, e kështu me radhë. Shkurt, ai mund të identifikohet me të gjithë tërësinë politike.

Shteti, individë dhe shoqëria

Shteti i realizon funksionet e tij me anë të pushtetit. Koncepti i pushtetit mishëron një koncept shoqëror, që mund të kuptohet vetëm si një marrëdhënie ndërmjet dy subjekteve, ndërmjet dy vullnetëve. Sipas Roskin (2008: 5) “pushteti është aftësia për të imponuar një urdhërim, një rregull sjelljeje një tjetri, pavarësisht nëse ky i fundit e zbaton këtë me dashje apo i detyruar”. Niveli i raportit shtet – individ, është një nga treguesit më bindës dhe më objektiv që dëshmon edhe nivelin e demokracisë

së një vendi. Për rrjedhojë, njerëzit më të lumtur, më të vetrealizuar dhe me mirëqenie më të lartë, janë ata që jetojnë në vendet më të zhvilluara dhe demokratike. Edhe Aristoteli vinte në dukje nevojën dhe lidhjen e individit me shtetin kur thekson se “ai që nuk është në gjendje të jetojë në një shtet, ose ai që nuk ka nevojë sepse është i vetëmjaftueshëm, duhet të jete ose bishë, ose perëndi” (Aristoteli, 2003: 12). Kjo veçori përforcon domosdoshmërinë e funksionimit të shtetit për krijimin e të mirave materiale dhe të lumturisë së njeriut në shkallën më të lartë. Një këndvështrim të veçantë paraqet botëkuptimi i Aristotelit mbi faktin dhe rrethanat e kushtëzimit dhe marrëdhënieve të universale me individualen. Një pikëpamje e tillë nënkupton raportin e pandashëm të shtetit me individin. Dhe, ashtu sikurse një ndërtesë ngrihet mbi themele të forta, edhe demokracia e një shoqërie është e konsoliduar atëherë kur garanton të drejtat dhe liritë e individit mbi të cilat ngrihet. Në lidhje me sigurimin e lirisë së individit është speculuar shumë nëpërmjet propagandës së garantimit të lirisë së shoqërisë në tërësi në regjimin e diktaturës së proletariatit.

Në konceptimin e organizimit të shtetit Aristoteli parashtrori tri teza. Në të parën, ai pohon se, sipas parimit natyror, qytetarët janë të barabartë, çka nënkupton se të gjithë mund të marrin pjesë në jetën politike. “Shteti, - nënvizon ai, - është një krijim nga natyra dhe se njeriu është nga natyra kafshë politike” (Aristoteli, 2003: 11). Në tezën e dytë, Aristoteli thekson se qëllimi i veprimtarisë së shtetit është arritja e lumturisë për të gjithë shtetasit, që e kanë për detyrë ta sigurojnë të gjitha institucionet e shtetit. Duke u nisur nga dy tezat e para, sipas të cilave rendi dhe shteti juridik bazohen tek morali, Aristoteli formuloi tezën e tretë, në të cilën parashtrohet, për herë të parë, teoria e ndarjes së pushteteve. Ai saktëson se çdo shtet ka tri pjesë, të cilat duhet të organizohen sa më mirë, duke patur parasysh interesat e secilës pjesë.

Vetëm përmes këtyre pjesëve të organizuara mirë, shteti mund të ushtrojë unitetin e vet funksional. Aristoteli përmend tri llojet e pushteteve në shtet: Asamblenë e Përgjithshme, e cila duhet të vendosë për çështje publike; trupin e funksionarëve dhe trupin gjyqësor. Idetë e Aristotelit mbi shtetin e së drejtës rrezatojnë edhe sot, duke e veçuar atë si njërin prej filozofëve më me ndikim edhe në ditët tona, rreth çështjeve filozofiko-politike të shoqërisë, shtetit dhe politikës.

Në këtë kuptim, kërkesat për mbrojtjen dhe zhvillimin e vlerave morale të një shoqërie që synon të ecë përpara në rrugën e përsosjes dhe zhvillimit, kërkojnë domosdoshmërisht nevojën e ekzistencës së një sistemi ligjor dhe mbrojtjen e tyre. Pikërisht kjo është edhe arsyeja pse Platoni nënvizoi rrezikun që shoqëron zhvillimin dhe zgjerimin e marrëdhënieve njerëzore nga individë të “pavirtytshëm” në rrethanat kur sistemi ligjor do të shndërrohej në një mjet frenues e pengues ndaj shkeljeve me natyrë administrative ose penale. Ligjet do të ushtronin forcën e tyre ndëshkuese ndaj shkelësve në përputhje me rrezikshmërinë dhe dëmin që ato mund t’u shkaktonin interesave të shtetit dhe shoqërisë. Në përgjithësi është e vështirë që shteti të jetë përfaqësues i gjithë shoqërisë. Vendosja e sistemit të zgjedhjeve, të bazuar në votime të përgjithshme, të barabarta, të drejtpërdrejta dhe të fshehta, si dhe ekzistenca e parlamentit, i cili në parim duhet të përfaqësojë interesat e zgjedhësve, kanë krijuar premisa që shteti të bëhet përfaqësues i gjithë shoqërisë, ose, së paku, i pjesës më të madhe të saj. Xhon Rollsi, një filozof bashkëkohorë shprehet se “institucionet e shtetit, nëse kuptohen siç duhet nga pikëpamja filozofike, në vetvete janë racionale” (Rawls, 2000: 29).

Bashkësia e individëve përbën edhe vetë shoqërinë nga ku buron uniteti i pazgjidhshëm dhe vartësia reciproke midis individit dhe shoqërisë. Deformimi i këtyre raporteve në fusha të ndryshme të jetës së një

populli, veçanërisht ato në fushën ekonomike dhe të ndarjes së të mirave materiale, shkaktojnë marrëdhënie të pariparueshme midis shoqërisë dhe individit. Hartuesit e ligjeve edhe pse janë njerëz të mandatuar nga populli, në mjaft raste joshen nga ideja e pasurimit në mënyrë të shpejtë dhe në saj të privilegjeve që duan të sigurojnë për veten e tyre. Vihet re se, sado kontradikta të pathemelta që shfaqin midis tyre partitë më të mëdha politike në Shqipëri në lidhje me reformat në fushën juridike apo legjislativë, kur vjen puna për përcaktimin e privilegjeve për shtresën e tyre, e kanë gjetur kurdoherë gjuhën e përbashkët duke rrethuar veten dhe familjet me kushte të cilat do t'ua kishin zili edhe vetë të zgjedhurit e vendeve më të zhvilluara të botës. Demokracia shqiptare vuan nga këto deformacione të raporteve midis njerëzve të thjeshtë dhe të zgjedhurve të tyre në të gjitha llojet e pushteteve. Edhe filozofët e lashtësisë kishin nënvizuar dukurinë kur individ mund të shkelë dhe prishë rregullat dhe shtetin, sikurse edhe shteti mund të dëmtojë individin.

Forma demokratike e qeverisjes së shtetit

Filozofë të ndryshëm kanë analizuar faktin se jo vetëm sistemet diktatoriale, por edhe ato demokratike dhunojnë lirinë e individit. Njëri prej tyre, *Isaiah Berlin* nënvizon se “demokracia mund të çarmatosë një oligarki të caktuar, një individ të privilegjuar apo një klasë, gjithashtu, ajo mund të shtypë lirinë individuale po aq mizorisht sa edhe sunduesit e mëparshëm” (*Berlin, 1996: 248*). Ndërsa, studiuesja dhe teoricienja e spikatur Hannah Arendt, paralajmëron:

Qeveritë totalitare si të gjitha tiranitë, nuk mund të ekzistojnë, sigurisht pa shkatërruar sferën publike të jetës, pa shkatërruar, me anë të izolimit të njerëzve aftësitë e tyre politike (*Hannah, 2002: 604*).

Në sisteme të veçanta, si bie fjala, në atë të diktaturës së proletariatit, partia identifikohet me vetë shtetin. Aristoteli ishte shprehur se Partia nuk është shteti. Në një vend mund të ketë parti legale ose ilegale që mund të jenë kundër interesave të shtetit, ose kundër partisë në fuqi. As partitë që janë në pushtet nuk mund të identifikohen me shtetin, pasi ato janë vetëm forca dhe alternativa udhëheqëse.

Demokracia është bashkëjetesa e shoqërisë njerëzore për të jetuar të lirë. Sikurse dielli për universin, në shoqërinë njerëzore demokracia u jep jetë të gjitha pushteteve; ekzekutivit, legjislativit, gjyqësorit, etj. Pikësepari, një sistem politik quhet demokratik atëherë kur shumica ose një numër i madh njerëzish gëzojnë liritë njerëzore dhe të drejtën e votës. Nga ky këndvështrim mund të thuhet se, niveli i të drejtave dhe lirive të njeriut, përbëjnë thelbin e demokracisë së një shoqërie të zhvilluar. Një shtet demokratik mbështetet në parimin se qeveria është për t'i shërbyer popullit dhe jo populli për t'i shërbyer qeverisë. Në një vend demokratik kur shtetasit votojnë, ata ushtrojnë të drejtën dhe përgjegjësinë e tyre për të zgjedhur dhe vendosur se kush do t'i drejtojë.

Sa më e gjerë të jetë demokracia në një vend, sa më tepër kushte të favorshme ekonomike të krijojë shtresave të gjera të popullsisë, aq më shumë shteti përfaqëson masën më të madhe të popullsisë. Por edhe zbatimi i parimit të marrjes së vendimeve me shumicë në demokraci ka kufijtë e vet. “Në demokraci nuk duhet kuptuar si e drejta absolute e shumicës dhe sundimi i saj mbi pakicën” (*Zaganjori, 2002: 41*). Kjo do të shënonte vendosjen e tiranisë së shumicës ndaj pakicës. Në shtetin demokratik është e domosdoshme që shumica të qeverisë dhe të marrë vendime gjithnjë në përputhje me kushtetutën, ligjet dhe rregullat demokratike. Nuk duhet harruar për asnjë çast se, megjithëse është në drejtim të shtetit, shumica vazhdon të

jetë në konkurrencë me pakicën, e cila ka alternativat e saj nëpërmjet programit politik, dhe që normalisht, në zgjedhjet e radhës, paraqitet si një alternativë e cila synon të marrë në dorë pushtetin politik me një program konkurrues në krahasim me programin e drejtuesve humbës në zgjedhje. Prandaj duhet të respektohen rregullat e lojës së ndershme demokratike dhe pakicës, të cilës në çdo rast duhet të garantohen të drejtat dhe shanse të barabarta, që në të ardhmen, përmes votës së lirë, parimisht, të mund të bëhet shumicë. Nuk mund të ketë sistem qeverisës pluralist dhe demokratik pa respektimin e të drejtave të pakicës dhe opozitës. Mosnjohja dhe mosrespektimi i këtyre të drejtave, veçanërisht nga shumica, që për një kohë të caktuar ka në dorë drejtimin e shtetit, cenon rëndë ekzistencën e vetë demokracisë. Në të vërtetë, në praktikë është vështirë të gjendet një shtet ideal të cilin synon shoqëria bashkëkohore.

Shtetasit e një vendi demokratik gëzojnë të drejtën që, sipas dëshirës, të marrin pjesë lirisht në jetën politike të shoqërisë në të cilën bëjnë pjesë. Por njëkohësisht, shtetasit duhet të marrin parasysh edhe detyrat që dalin nga kjo pjesëmarrje. Ata duhet të mësohen me mënyrën e trajtimit të problemeve, të tregojnë tolerancë ndaj pjesëtarëve të shoqërisë që kanë ide të kundërta dhe kur bëhet fjalë për interesa të përbashkëta të bien në kompromis midis tyre. Qytetaria në rastet e mësipërme, nënkupton një përkufizim më të gjerë të të drejtave dhe detyrave, si dy anë të kundërta të së njëjtës medalje. Ushtrimi i të drejtave nga një individ nënkupton edhe përgjegjësinë që ka ai për mbrojtjen dhe fuqizimin e këtyre të drejtave, për veten e tij dhe për të tjerët. Shpeshherë edhe shtetasit e vendeve me tradita të njohura në fushën e demokracisë i cenojnë këto marrëdhënie, duke përfutur nga të drejtat dhe duke lënë pas dore kryerjen e detyrimeve dhe mbajtjen e

përgjegjësi. Demokracia kuptohet si sundimi i shumicës, ndërsa të drejtat kuptohen përherë edhe më tepër si pronë personale e individëve të elitave drejtuese.

Uniteti dialektik i të drejtave dhe i detyrave në një shoqëri demokratike shprehet në faktin se, nga njëra anë, individët gëzojnë të drejtën e lirisë së fjalës, të grumbullimit dhe të lirisë së besimit fetar, të cilat dëshmojnë për nivelin e një shoqërie demokratike. Nga ana tjetër, të drejtat, nuk janë pronë personale e individëve, mjete apo “Shprehje e lirisë” për t’ju kundërvënë shumicës. Demokracia, kërkon bashkëpunim, kompromis dhe tolerancë midis gjithë qytetarëve. Në fund të fundit, kuptimi më i lartë i lirisë është i lidhur ngushtë me marrjen e përgjegjësisë për fatin e individit dhe të bashkësisë ku jeton dhe jo çlirim nga përgjegjësia ndaj tyre. Demokracia nuk mund t’i shndërrojë të gjithë qytetarët e saj në qytetarë shembullorë, si me preken e një shkopi magjik, por kërkon që shtetasit të jenë të gjithë të përgjegjshëm për të drejtat dhe detyrat e tyre.

Thelbi i shtetit demokratik varet nga vendosja e një raporti të ndërsjellët midis shtetasve dhe vetë shtetit. Tabloja e këtyre marrëdhënieve karakterizohet nga njëra anë, nga: “Fryma dhe klima” demokratike e cila udhëheq nevojën e shoqërisë për vendosjen e normave dhe ligjeve demokratike të cilat i përmbush më së miri një shtet ligjor që përfaqëson dhe përmbush interesat e popullit. Dhe nga ana tjetër, nga marrëdhëniet e shtetasve me shtetin që mund të identifikohen me të drejtën e shtetit për të vendosur norma dhe ligje dhe detyrimin e vetë shtetasve për t’i respektuar këto norma. Në një shtet sundon demokracia e vërtetë vetëm atëherë kur ligjet që udhëheqin atë hartohen nga shtetasit e tij. Përcaktimi i figurës së një burri shteti dhe i një qytetari varen nga lloji dhe forma e qeverisjes. Karakteristika kryesore e qytetarit është se ai merr pjesë në

administrimin e drejtësisë dhe në detyra të tjera shoqërore. Kjo karakteristikë, në fakt i shkon për shtat qytetarit të demokracisë, të cilën e nënvizon Aristoteli:

Ai që ka pushtet për të marrë pjesë në administratën shqyrtuese apo gjyqësore të çdo shteti, është qytetar i atij shteti; dhe në përgjithësi, shteti është trupi i qytetarëve të mjaftueshëm për qëllimet e jetës (Aristoteli, 2003: 65).

Qytetari është i përcaktuar nga detyra që mban, ai që ka detyrë legjislativë ose juridike përmbush edhe përcaktimin e figurës së qytetarit. Por a është i njëjtë virtyti i një njeriu të mirë dhe i një qytetari të mirë? Virtyti i qytetarit varet nga bashkësia ku ai bën pjesë. Për rrjedhojë, njeri i mirë është ai që ka një virtyt të përkryer. Dy llojet e virtytit nuk mund të jenë absolutisht dhe gjithmonë të njëjtët. Rendin kushtetues, një drejtues, një burrë shteti duhet ta mësojë nëpërmjet edukimit dhe bindjes ndaj tij. Ai që nuk ka mësuar kurrë të bindet nuk mund të jetë i aftë për të dyja: si të drejtojë dhe si të bindet, këto janë virtytet e qytetarit. Meqenëse urtësia dhe drejtësia e drejtuesit ndryshojnë nga ato të subjektit, virtyti i njeriut të mirë i përfshin të dyja, edhe gjendjen e të qenurit i lirë edhe si një subjekt i politikës. Virtyti i drejtuesit është urtësia; virtyti i subjektit është mendimi i drejtë. Ka tipa të ndryshëm qytetarësh, qytetari i shkallës së lartë është ai që merr pjesë në kryerjen e detyrave të shtetit. Në disa shtete njeriu i mirë dhe qytetari i mirë janë e njëjta gjë, ndërsa në raste të tjera ndryshojnë. Shumica e njerëzve e njësojnë të mirën ose lumturinë me kënaqësinë. Synimi i kënaqësisë përfshin një lloj jetese të zakonshme, por ka edhe lloje të tjera jetese, nga ku disa njerëz nuk kërkojnë kënaqësinë, por moralin dhe nderin. Ata drejtojnë jetën politike, të tjerët nuk kërkojnë vetëm nderin por edhe virtytin, ata besojnë se nderi nuk është sipëror kundrejt kënaqësisë, e megjithatë

nderi nuk është qëllim në vetvete. Shumica e njerëzve e kërkojnë nderin që të sigurohen për mirësinë e tyre, kështu ata nuk do ta veçonin vlerësimin e njerëzve me urtësi praktike, kundrejt vlerësimit të njerëzve të paditur dhe të largët. Për ata, virtyti duket se është më i lartë se nderi dhe qëllimi për të cilin vlerësohet nderi.

Përfundime

Nëpërmjet studimit “Shteti dhe zbatimi i lirisë së individit në demokraci”, kemi synuar trajtimin e praktikave dhe teorive mbi shtetin gjatë rrjedhëve të historisë njerëzore, nga qytet-shtetet antike, deri tek triumfi i sistemit qeverisës demokratik bashkëkohor. Demokracia përfaqëson sot jo vetëm një sistem politik, por edhe një mënyrë jetese, një kulturë pjesëmarrjeje dhe një ideal që siguron barazi, liri dhe përgjegjësi kolektive. Filozofët kanë vënë në dukje rolin e shtetit si një organizëm politik dhe etik, në funksion të së mirës së përbashkët dhe mbrojtjes së lirisë njerëzore.

Studimi nënvizon idenë se kuptimi dhe funksionet e shtetit nuk janë të pandryshueshme, por të ndryshueshëm dhe në përgjigje të kërkesave të shoqërisë. Vetëm një shtet që mbështetet mbi vlera të tilla mund të garantojë një shoqëri demokratike. Si forma më e përparuar e qeverisjes, demokracia kërkon një raport të harmonizuar midis ushtrimit të autoritetit dhe lirisë, midis pushtetit dhe pjesëmarrjes qytetare. Pushteti i shtetit nuk është absolut, por një marrëdhënie midis dy vullneteve: palës që e ushtron pushtetin dhe asaj nënshtruese. Në thelb individi është një qenie politike që nuk mund të realizohet plotësisht jashtë shtetit. Aristoteli vinte në dukje se lumturia e qytetarëve është qëllimi kryesor i funksionimit të shtetit, i cili duhet të bazohet në moral, drejtësi dhe ndarje të pushteteve. Demokracia është një mënyrë bashkëjetese ku shteti nuk sundon qytetarin, por është në shërbim të tij. Por

kjo marrëdhënie është e shëndetshme kur qytetarët janë të vetëdijshëm për të drejtat e tyre, si edhe për detyrimet që kanë ndaj shoqërisë dhe shtetit.

Studimi nënvizon faktin se demokracia nuk është një sistem qeverisës ku çdo gjë shkon si në vaj. Platoni paralajmëroi rrezikun që vjen nga individët e pavirtytshëm, duke theksuar rëndësinë e një sistemi ligjor ndëshkues ndaj shkeljeve dhe cenimit të rendit shoqëror. Dinamika bashkëkohore përballet me sfida të reja të cilat kërkojnë përshtatje dhe rigjallërim të institucioneve të saj. Digjitalizimi, globalizimi, dezinformimi, radikalizimi politik, si dhe rritja e populizmit mbeten fenomene të cilat vënë në provë qëndrueshmërinë dhe përfaqësimin real të vullnetit qytetar. Rinovimi i demokracisë nuk duhet parë si një përmbysje e vlerave të trashëguara, por si një domosdoshmëri

për të përmirësuar format e saj drejt një modeli më gjithëpërfshirës, transparent dhe reagues ndaj sfidave të kohës. Demokracia bashkëkohore duhet të ndërtohet mbi parimin e bashkëpunimit të pushtetit me qytetarin, duke tejkaluar modelin klasik përfaqësues dhe duke përshtatur format të reja të demokracisë pjesëmarrëse.

Sipas filozofëve modernë "eliksiri" i përpjetësisë së demokracisë mbetet thellimi dhe zbatimi i proceseve transformuese duke iu përgjigjur kërkesave të kohës. Trashëgimia e sistemit demokratik është një vlerë që kërkon përkujdesje të vazhdueshme dhe guxim rinovues. Ajo nuk është një gjendje e fiksuar dhe e ngrirë, sado e suksesshme që të parqitet, por një proces zhvillimi i pandërprerë – një ideal dhe praktikë përkushtuese për ta jetuar dhe përmirësuar atë.

REFERENCAT

- Aristoteli. (2003). *Politika*, Stiran`: Shtëpia Botuese Plejad.
- Berlin, I. (1990). *Idetë filozofike të shekullit 20*, Tiranë: Onufri.
- Hannah, A. (2002). *Origjina e totalitarizmit*, Prishtinë: Botime Dija.
- Hasani, L., (2006). *Filozofia e së drejtës*, Tiranë: Shtëpia botuese Mamluka.
- Hersch, J. (2009). *Habia filozofike*, Tiranë: Dituria.
- Hobbes, Th. (2000). *Leviatani*, Tiranë: ISP and Dita.
- McDonald, L. C. (2006). *Teoria politike përëndimore*, Tiranë: Ideart.
- Rawls, J. (2000). *"Drejtësia si Paanshmëri: Riformulim"*, Tiranë: ISP dhe DITA.
- Roskin, Michale et al. (2008). *Political Science*, vol. 10, USA: Pearson Prentice Hall.
- Ruso, Zh. Zh. (2007). *Kontrata Sociale*, botimi i IV, Tiranë: Luarasi University Press.
- Platoni. (1999). *Republika*, Tiranë: CEU dhe Shtëpia e Librit Phonix.
- Stuph, S. E. (1998). *Filozofia: Historia dhe problem*, Tiranë: Toena.
- Zaganjori, Xh. (2002). *Demokracia dhe shteti i së drejtës*, Tiranë: Luarasi

ABSTRACT

In all theoretical and philosophical writings, the notion of the state also includes the anatomy of early city-states. The foundation of every state is its citizens. The state is a part of the political body that deals with the implementation of laws, the insurance of well-being, the maintenance of public order, and governance. Since the state possesses the right to power and the use of force when its interests require it, metaphorically, many philosophers have

described it as a mythological being or possessing the strength of a monster. We recall Thomas Hobbes's Leviathan. The people are the source of all power. Although the state is representative of the people, it does not possess all the rights of the people. The state mandated by the people is a structure organized for the needs of development and social life and the organs elected by it. The functions of the state are related to ensuring the highest level of material and spiritual well-being for man. In the similarity of the functions of the state with those of the family, as the basic cell of society, we see their inseparable historical symbiosis. The paper aims to deepen the understanding of the relations between the state and the individual, as well as to improve and perfect governance for the benefit of citizens. The study also contributes to a more comprehensive and in-depth understanding of the role of the state as a guarantor of freedom, order, and social well-being. In particular, the study focuses on the most essential aspects of philosophical concepts on the state in a democratic government and the freedom of the individual, as well as on the needs for their improvement in accordance with the requirements of the time.

Key words: *Governing system, state, democracy, political philosophy, power, citizenship, freedom.*

SHËRBIMET E MBËSHTETJES PËR VIKTIMAT E DHUNËS ME BAZË GJINORE NË ZONAT RURALE. SFIDA DHE MUNDËSI PËR PËRMIRËSIMIN E AKSESIT DHE CILËSISË

Marsela ALLMUÇA
Universiteti i Tiranës
Fakulteti i Shkencave Sociale
Departamenti i Punës Sociale dhe Politikës Sociale
Email: marsela.allmuca@unitir.edu.al
E-mail: allmucamarsela@gmail.com

PËRMBLEDHJE

Dhuna në familje dhe dhuna me bazë gjinore vijon të mbetet një problem serioz në shoqërinë Shqiptare. Sipas Anketës Kombëtare mbi Dhunën ndaj Grave në Shqipëri, të kryer në vitin 2018, një në çdo dy gra në Shqipëri ka përjetuar dhunë gjatë jetës së saj, ndërsa një në tre gra kishte përjetuar dhunë gjatë 12 muajve të fundit. Në këtë artikull trajtohet rëndësia e ofrimit të shërbimeve të integruara për të mbijetuarat/mbijetuarit e dhunës në familje dhe dhunës me bazë gjinore si edhe sfidat e ofrimit të këtyre shërbimeve në zonat rurale. Metodologjia e përdorur është cilësore e bazuar në të dhënat dytësore të disponueshme si studime, raporte, kuadri ligjorë dhe 11 intervista gjysmë të strukturuar me ofrues shërbimesh për rastet e dhunës në familje në nivel Njësie Administrative. Konkluzionet kryesore të studimit lidhen me mungesën e një pakete të plotë shërbimesh në nivel Njësie Administrative, mungesën e shërbimeve të specializuara për mbështetje emergjente dhe afatgjatë, infrastrukturën e pamjaftueshme dhe distancat e mëdha që kufizojnë aksesin në ndihmë, stigmatizimin social, i cili pengon raportimin dhe kërkimin e ndihmës, mungesën e trajnimit të specializuar për punonjësit që menaxhojnë rastet e dhunës, etj. Rezultatet e studimit theksojnë nevojën për ndërhyrje të integruara, duke përfshirë rritjen e financimeve, përmirësimin e infrastrukturës dhe zhvillimin e kapaciteteve të punonjësve të përfshirë në menaxhimin e rasteve me qëllim sigurimi e një qasjeje më të plotë dhe cilësore për viktimat e dhunës me bazë gjinore, veçanërisht në zonat rurale.

Fjalë kyçe: *Dhuna me bazë gjinore, shërbime sociale, zonat rurale, akses në mbështetje, stigma sociale.*

Marsela ALLMUÇA është Asistent Lektore me kohë të plotë në Departamentin e Punës dhe Politikës Sociale në Fakultetin e Shkencave Sociale, Universiteti i Tiranës si dhe kandidatë për gradën shkencore “Doktor” në shkenca sociale, me fokus në fushën e Punës Sociale. Me një eksperiencë të gjerë prej më shumë se dhjetë vitesh, ajo ka kontribuar në zhvillimin dhe zbatimin e një sërë programesh dhe ndërhyrjesh, të cilat kanë pasur si objektiv kryesor adresimin dhe parandalimin e dhunës në familje dhe dhunës me bazë gjinore.

Dhuna me bazë gjinore (DHBGJ) vazhdon të mbetet një fenomen shqetësues që prek shoqërinë shqiptare në nivele të ndryshme, duke u manifestuar në forma të ndryshme, përfshirë dhunën fizike, psikologjike, emocionale, seksuale dhe ekonomike. Sipas Anketës Kombëtare mbi Dhunën ndaj Grave në Shqipëri (INSTAT, 2018) një në çdo dy gra ka përjetuar dhunë gjatë jetës së saj, ndërsa një në tre gra ka përjetuar dhunë gjatë 12 muajve të fundit. Ky problem, që shpesh është i padukshëm për shoqërinë, ka pasojat e tij të thella, duke prekur jo vetëm individët, por edhe familjet dhe komunitetet në tërësi. Viktimat e dhunës me bazë gjinore përballen me vështirësi të shumta për të aksesuar shërbimet e nevojshme, sidomos ato që jetojnë në zonat rurale të Shqipërisë, ku infrastruktura është e munguar dhe shërbimet janë shpesh të pamjaftueshme.

Në këtë kontekst, ofrimi i shërbimeve të integruara për viktimat e DHBGJ është i domosdoshëm për të siguruar mbështetje emergjente, mbrojtje, rehabilitim dhe riintegrim afatgjatë. Sidoqoftë, në zonat rurale, ku infrastruktura është e pamjaftueshme dhe distancat e mëdha janë një pengesë për të aksesuar ndihmën, sfidat janë edhe më të mëdha. Mungesa e shërbimeve të specializuara, si dhe mungesa e burimeve dhe stafit të trajnuar, kufizojnë ndihmën për viktimat, duke përkeqësuar edhe më tej situatën. Për më tepër, siç tregon edhe studimi i fundit mbi popullatën, 50% e grave në Shqipëri besojnë se dhuna brenda martesës është një çështje private dhe 46.5% mendojnë se duhet të tolerohet një formë dhune për të ruajtur familjen (INSTAT, 2018). Ky mentalitet dhe stigma sociale shpesh pengojnë viktimat të raportojnë

dhunën dhe të kërkojnë ndihmë.

Ky artikull do të shqyrtojë rëndësinë e ofrimit të shërbimeve të integruara për viktimat e dhunës në familje dhe dhunës me bazë gjinore në Shqipëri, duke u fokusuar në sfidat specifike që përballen viktimat në zonat rurale. Do të analizohen të dhënat e fundit mbi përhapjen e dhunës në familje dhe dhunës me bazë gjinore, si dhe sfidat e veçanta që lidhen me ofrimin e shërbimeve në këto zona. Duke shqyrtuar përvojat e ofruesve të shërbimeve sociale dhe analizuar infrastrukturën e nevojshme, ky hulumtim synon të ofrojë rekomandime për përmirësimin e aksesit dhe cilësisë së shërbimeve, me qëllim sigurimin e mbështetjes së nevojshme për viktimat, pavarësisht vendndodhjes së tyre. Kjo do të kontribuojë në zhvillimin e politikave dhe praktikave më efektive për të garantuar një mbështetje më të plotë dhe më të aksesueshme për viktimat e dhunës me bazë gjinore në Shqipëri.

Rishikimi i literaturës

Dhuna me bazë gjinore përfaqëson një sfidë komplekse dhe shumëdimensionale që rrënjos të drejtat themelore njerëzore dhe pengon zhvillimin e barabartë shoqëror. Dhuna shfaqet si një fenomen global që tejkalon kufijtë kulturorë, socialë dhe ekonomikë, duke prekur miliona individë çdo vit, me pasoja afatgjata për viktimat, familjet dhe komunitetet. Ajo rrënjohet në pabarazitë gjinore dhe strukturat patriarkale që mbizotërojnë në shumë shoqëri (European Institute for Gender Equality, 2024). Në Bashkimin Evropian, 30.7% e grave kanë përjetuar dhunë fizike ose kërcënime gjatë jetës së tyre, ndërsa 17.2% kanë përjetuar

dhunë seksuale (Eurostat, 2024).

Në kontekstin shqiptar, sfidat për përmirësimin e aksesit dhe cilësisë së shërbimeve për viktimat e DBGJ mbeten të shumta. Edhe pse kuadri ligjor ka bërë përparime, si miratimi i Ligjit për masat ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare (KSH, 2006) dhe Ligjit për Barazinë Gjinore (KSH, 2008), zbatimi i tyre është shpesh i kufizuar për shkak të mungesës së burimeve financiare dhe kapaciteteve institucionale (INSTAT, 2018). Sipas të dhënave të INSTAT, më shumë se gjysma (52.9%) e grave kanë përjetuar një formë dhune gjatë jetës së tyre. Dhuna në takime ishte e përhapur, duke prekur 65.8% të grave, 47% e grave kanë përjetuar dhunë në familje nga partneri intim, Një në pesë gra është përballur me dhunë fizike dhe/ose seksuale, 18.2% e grave kanë përjetuar dhunë nga persona të tjerë që nuk janë partnerë, 18.1% e grave kanë përjetuar ngacmim seksual. 12.6% e grave kanë qenë viktima të ndjekjes (stalking).

Nga ky studim rezultoi se qëndrimet kulturore ndaj dhunës janë shqetësuese ku 50% e grave besojnë se dhuna brenda martesës është një çështje private, 46.5% e grave mendojnë se një formë e dhunës duhet të tolerohet për të ruajtur familjen dhe 26.1% e grave ndihen të turpëruara për të raportuar përdhunimin (INSTAT, 2019). Gratë në zonat rurale janë më të prekura nga dhuna emocionale dhe fizike nga partnerët krahasuar me ato në zonat urbane (INSTAT, 2018; UN Women, 2020; Avokati i

Popullit, 2022). Megjithëse edhe burrat dhe fëmijët përjetojnë dhunë në familje, rastet e tyre raportohen më rrallë, ndoshta për shkak të normave dhe stereotipeve shoqërore (UN Women, 2020).

Ka një rritje të numrit të raportimeve të dhunës në familje në strukturat e policisë së shtetit nga 3,866 në vitin 2015 në 5,445 në vitin 2024, duke treguar se ka një ndërgjegjësim më të madh për të raportuar, ashtu edhe vazhdimësinë e problemit. Më konkretisht si në tabelën 1.

Gratë dhe vajzat që jetojnë në zona rurale janë veçanërisht të rrezikuara nga dhuna për shkak të mungesës së infrastrukturës, burimeve të kufizuara dhe stigmatizimit shoqëror (EIGE, 2024). Rekomandimi i Përgjithshëm Nr. 19 i Komitetit për Eliminimin e Diskriminimit ndaj Grave thekson se gratë në zonat rurale përballen me rreziqe më të larta të dhunës për shkak të normave tradicionale që mbështesin role gjinore të pabarabarta (CEDAW, 1992). Përveç kësaj, vajzat nga komunitetet rurale janë veçanërisht të ekspozuara ndaj shfrytëzimit seksual kur largohen nga komuniteti për të kërkuar punë në qytete (UN Women, 2021).

Një faktor tjetër që ka përkeqësuar situatën e viktimave të DHBGJ është pandemia COVID-19. Kufizimet e lëvizjes dhe masat e izolimit çuan në një rritje të ndjeshme të dhunës në familje, ndërsa qendrat e mbështetjes u përballën me sfida të reja në ofrimin e ndihmës (UN Women, 2021).

Tabela 1: *Rastet e raportuara të dhunës në familje në Shqipëri (2019-2024)*

Viti	Totali i rasteve	Gra	Burra	% Gra	% Burra
2019	4,629	3,596	1,235	78%	27%
2020	4,701	3,497	1,370	74%	29%
2021	5,312	3,871	1,458	73%	27%
2022	5,214	3,772	1,466	72%	28%
2024	5,445	3,822	1,623	71%	29%

[Burimi: Ministria e Brendshme, Raporti vjetor 2024].

Sfidat e grave dhe vajzave në zonat rurale Metodologjia

Gratë dhe vajzat në zonat rurale duket se përballen me sfida të shumëfishta në kërkimin e ndihmës. Sipas UNFPA ndër barrierat kryesore për ofrimin e shërbimeve në zonat rurale lidhet me distancat e mëdha dhe mungesa e transportit – Shumë gra nuk mund të udhëtojnë për të kërkuar ndihmë për shkak të mungesës së infrastrukturës së transportit. (UNFPA, 2022). Nga ana tjetër normat sociale si stigmatizimi i viktimave dhe turpi i lidhur me dhunën shpesh i pengojnë gratë të raportojnë dhunën apo të kërkojnë ndihmë në institucionet përgjegjëse (EIGE, 2024). Gjithashtu është vënë re dhe ka të dhëna që në zonat rurale ka një mungesë të theksuar të profesionistëve të trajnuar kjo edhe për shkak të mundësive të kufizuara që ofrohen në këto zona edhe për profesionistët. Shërbimet mbështetëse në zonat rurale shpesh vuajnë nga mungesa e stafit të kualifikuar dhe trajnimeve të specializuara për menaxhimin e rasteve të dhunës (European Institute for Gender Equality, 2024).

Për të adresuar këto sfida, studimet sugjerojnë përdorimin e qasjes së decentralizuar, përfshirë qendrat e lëvizshme të shërbimeve sociale, platforma online për kërkimin e ndihmës apo raportimin por edhe për mbështetje psikologjike dhe ligjore, dhe rritjen e kapaciteteve të punonjësve socialë (UNFPA, 2022). Gjithashtu, fuqizimi ekonomik i grave në zonat rurale konsiderohet një strategji kyçe për të reduktuar varësinë ekonomike që shpesh i mban viktimat në marrëdhënie abuzive (Sida, 2015).

Bazuar në literaturën ekzistuese, është e qartë se përmirësimi i shërbimeve për viktimat e dhunës me bazë gjinore në zonat rurale kërkon investime të qëndrueshme në shërbimet sociale dhe ndryshimin e normave shoqërore që lidhen me dhunën dhe viktimat e saj.

Për realizimin e këtij punimi është përdorur një metodologji cilësore për të analizuar sfidat dhe mundësitë për përmirësimin e shërbimeve të mbështetjes për viktimat e dhunës me bazë gjinore në zonat rurale. Përdorimi i kësaj metodologjie është i rëndësishëm pasi lejon një kuptim të thelluar të përvojave dhe perspektivave të punonjësve të shërbimeve sociale që operojnë në këto zona dhe në sektorin e shërbimeve mbështetëse për viktimat e dhunës me bazë gjinore. Gjithashtu qasja cilësore mundëson hulumtimin e detajuar të praktikave, sfidave dhe mundësive për përmirësimin e shërbimeve në kontekstin specifik të komuniteteve rurale.

Në këtë studim, janë formuluar dy pyetje kërkimore të rëndësishme: E para synon të identifikojë sfidat kryesore me të cilat përballen punonjësit e shërbimeve sociale në ofrimin e mbështetjes për viktimat e dhunës me bazë gjinore në zonat rurale, ndërsa e dyta përqendrohet në mundësitë dhe mënyrat për të përmirësuar këto shërbime duke marrë parasysh karakteristikat dhe nevojat e komunitetit rural.

Kampioni përbëhet nga 11 punonjës të shërbimeve sociale që punojnë në shërbime sociale në Njësitë Administrative rurale të Bashkisë Tiranë. Pjesëmarrësit janë profesionistë me përvojë dhe njohuri mbi ofrimin e shërbimeve për viktimat e dhunës me bazë gjinore. Ky kampion është zgjedhur për të ofruar një pasqyrë të detajuar dhe të thelluar mbi praktikat ekzistuese, sfidat, dhe mundësitë për përmirësimin e shërbimeve të mbështetjes për viktimat e dhunës në këto zona. Përzgjedhja e punonjësve të shërbimeve sociale dhe menaxherëve të rasteve ka qënë e qëllimshme dhe është bërë me qëllim që të përfshihen profesionistë që njohin kontekstin e komuniteteve rurale dhe njohuri të mira mbi situatën e ofrimit të shërbimeve për viktimat e dhunës me bazë gjinore.

Kritere të caktuara të qëllimshme janë përdorur për përzgjedhjen e pjesëmarrësve, përfshirë përvojën profesionale, pozicionin e punës dhe vendndodhjen. Janë përfshirë ato profesionistë të cilët kanë patur të paktën dy vite eksperiencë të drejtpërdrejtë në ofrimin e shërbimeve për viktimat e dhunës me bazë gjinore në zonat rurale, punonjës socialë, menaxherë të rasteve, ose profesionistë të tjerë që kontribuojnë në mbështetje për viktimat e dhunës.

Instrumenti kryesor i përdorur për mbledhjen e të dhënave është intervistat gjysmë e strukturuar me qëllim për të siguruar hapësirë të nevojshme në mbledhjen e informacionit, duke lejuar që pjesëmarrësit të ndajnë përvojat dhe mendimet e tyre në mënyrë të hapur. Intervista e ndarë në disa seksione të fokusuara tek situatë e shërbimeve, praktikat ekzistuese, sfidat që hasin punonjësit e shërbimeve sociale dhe mundësitë për përmirësim të shërbimeve në komunitetet rurale. Gjithashtu, ky instrument është zgjedhur për të siguruar që të dhënat të mblidhen në mënyrë të tillë që të mund të pasqyrojnë në mënyrë të saktë kompleksitetin e situatës dhe të ofrojnë një kuptim të thellë të dinamikave të shërbimeve sociale në zonat rurale.

Për analizimin e të dhënave është përdorur qasja analitike tematike, e fokusuar në identifikimin dhe organizimin e temave kryesore nga intervistat. Fillimisht, u realizua një kodim fillestar për të evidentuar sfidat institucionale, sociale dhe individuale që ndikojnë në ofrimin e shërbimeve, si dhe mundësitë për përmirësim. Më pas, një kodim më i thelluar shqyrtoi ndërlidhjet mes temave, duke eksploruar faktorë si burimet e kufizuara, mungesa e trajnimit dhe ndikimi i normave sociale. Analiza krahasuese ndihmoi në identifikimin e përvojave të përbashkëta dhe konkluzioneve kryesore, duke siguruar një kuptim gjithëpërfshirës për sfidat dhe mundësitë në përmirësimin e shërbimeve për viktimat e dhunës me bazë gjinore në zonat rurale.

Gjetjet kryesore

Një nga pengesat kryesore që kanë theksuar punonjësit e shërbimeve sociale në zonat rurale është mungesa e burimeve dhe infrastrukturës. Shumë prej tyre kanë nënvizuar se mungesa e buxheteve të dedikuara për menaxhimin e rasteve të dhunës është një sfidë e madhe në ofrimin e mbështetjes efektive dhe cilësore. Kjo mungesë e financimeve ndikon drejtpërdrejt në sasinë dhe cilësinë e shërbimeve të ofruara, duke i lënë viktimat pa ndihmën e nevojshme si edhe në një funksionalitet të kufizuar të këtyre shërbimeve, duke ndikuar negativisht në rezultatet e ndihmës për viktimat e dhunës. Siç pohon një punonjëse e intervistuar e shërbimeve sociale,

mungesa e buxheteve të dedikuara dhe stafit të mjaftueshëm të specializuar e bën të vështirë për të ofruar shërbime të plota dhe për të mbështetur viktimat që janë në nevojë urgjente. Në Njësinë tonë jam vetëm unë që mbuloj të gjitha target grupet në nevojë përfshirë edhe pagesat kesh të ndihmës ekonomike dhe aftësisë së kufizuar.

Një tjetër barrierë e rëndësishme është paraqitja e paragjyqimeve dhe stigmës sociale rreth dhunës me bazë gjinore, e cila mbetet një problem dhe pengesë kryesore në adresimin e dhunës në zonat rurale. Pjesëmarrëset theksuan se viktimat e dhunës shpesh ndihen të izoluar dhe të frikësuara nga gjykimi i shoqërisë dhe refuzimi nga komuniteti. Kjo është një nga arsyet kryesore pse shumë gra nuk kërkojnë ndihmë, pasi ato frikësohen se do të gjykohen për prishjen e martesës. Shtuar kësaj, normat tradicionale të komunitetit shpesh ndihmojnë në mbrojtjen e dhunës, duke e konsideruar atë si një çështje private dhe jo si një problem që kërkon ndërhyrjen e shërbimeve të jashtme. Ky kontekst bën që shumë viktimat të mbeten të heshtura dhe të mos kërkojnë ndihmë në kohë.

Një tjetër çështje thelbësore që është mungesa e mbështetjes psikologjike të specializuar për viktimat e dhunës. Në shumicën e rasteve, gra dhe vajza që përjetojnë dhunë shpesh janë të paafta të arrijnë tek shërbimet psikologjike që do t'i ndihmonin për të kaluar përmes procesit të rehabilitimit. Pa këtë mbështetje, ato janë më të ekspozuara ndaj pasojave të dhunës, duke përfshirë trauma të thella dhe një cikël të vazhdueshëm të dhunës, i cili është shumë i vështirë për t'u thyer. Pjesëmarrësit shpjeguan se mungesa e informacionit dhe mundësive për mbështetje psikologjike është një barrierë serioze për viktimat që kërkojnë të rindërtojnë jetën e tyre pas një periudhe të dhunës. Siç del nga intervistat, shumë gra nuk kanë mundësi të marrin ndihmën e duhur të specializuar psikologjike dhe, për rrjedhojë, ato e gjejnë të vështirë të kapërcejnë traumat dhe të ndihmohen për të krijuar një jetë të re.

Një tjetër sfidë që është ngritur është qasja e kufizuar në shërbime dhe transporti i sigurtë, sidomos në zonat më të izoluara rurale. Mungesa e infrastrukturës së transportit, distanca e madhe dhe kostot e udhëtimit janë barrierat kryesore që pengojnë viktimat të kërkojnë ndihmë. Shumë gra duhet të udhëtojnë me orë të tëra për të arritur në qendrat e shërbimeve, dhe për disa prej tyre, kjo është një pengesë e madhe. Kjo është një çështje shumë e rëndësishme pasi ndikon drejtpërdrejt në qasjen e viktimave në shërbime dhe, si pasojë, pengon procesin e rehabilitimit dhe mundësinë për të kërkuar ndihmë. Ekspertët e intervistuar pohojnë se,

viktimat shpeshherë duhet të udhëtojnë më shumë se dy orë për të arritur në qendrat e shërbimeve, dhe për disa prej tyre, kjo është një pengesë e madhe. Ne si njësi nuk kemi asnjë mundësi financiare për të mbuluar transportin e sigurtë të rasteve. Ndonjëherë e kemi ofruar me mjetet tona personale por kjo nuk është një zgjidhje afatgjatë dhe e

qëndrueshme (intervistë me një punonjëse të shërbimeve sociale).

Gjithashtu, gratë në zonat rurale shpesh janë të varfra dhe nuk kanë mundësi të mbështesin veten dhe fëmijët e tyre nëse largohen nga një marrëdhënie e dhunshme, kjo për shkak të mungesës së një pune të paguar. Kjo varfëri ekonomike i bën ato të varura nga partnerët dhunues dhe e bën të vështirë largimin nga një marrëdhënie e dhunshme. Një situatë e tillë i detyron ato të qëndrojnë në marrëdhënie abuzive për shkak të frikës nga pasiguria ekonomike dhe pasojat që mund të vijnë pas largimit.

Në përfundim, ky studim ka identifikuar disa barrierat të rëndësishme që pengojnë ofrimin efektiv të shërbimeve për viktimat e dhunës me bazë gjinore në zonat rurale. Mungesa e burimeve dhe infrastrukturës, stigmën sociale, vështirësitë në qasjen në shërbime, dhe sfidat ekonomike dhe kulturore janë disa nga faktorët që ndikojnë negativisht në mbështetje për viktimat. Sidoqoftë, studimi gjithashtu ka theksuar nevojën për më shumë mundësi trajnimi dhe mbështetje për punonjësit e shërbimeve sociale, përmirësimin e kushteve të punës dhe ofrimin e mundësive më të shumta për viktimat për të pasur akses në mbështetje dhe shërbime psikologjike. Për të përmirësuar mbështetje për viktimat dhe për të krijuar mundësi më të mira për ata që janë në vijën e parë të ndihmës, duhet të investohet më shumë në burime, infrastrukturë dhe shërbime të aksesueshme, veçanërisht në zonat rurale.

Rekomandime

Nga ky shqyrtim mund të rekomandojmë:

Rritja e burimeve: mungesa e burimeve dhe infrastrukturës është një nga pengesat kryesore për ofrimin e shërbimeve efektive. Për të siguruar që viktimat të kenë qasje të mjaftueshme dhe të qëndrueshme në mbështetje, është e nevojshme që qeveria

dhe organizatat ndërkombëtare të rrisin investimet në sektorin e shërbimeve sociale për zonat rurale. Ky financim duhet të fokusohet jo vetëm në zgjerimin e burimeve për trajtimin e viktimave, por edhe në trajnimin e specialistëve, që të jenë të aftë të ofrojnë mbështetje të specializuar dhe të mirëpërcaktuar. Po ashtu, duhet të krijohen mundësi për zhvillimin e infrastrukturës, duke siguruar akses më të lehtë dhe më të sigurt në shërbime, sidomos për zonat më të izoluar. Kjo përfshin ngritjen e qendrave të reja, si dhe forcimin e atyre ekzistuese për t'u përgjigjur nevojave të rasteve.

Ndërgjegjësim i vazhdueshëm: një nga sfidat më të mëdha që hasin viktimat e dhunës me bazë gjinore është stigma sociale që rrethon këtë fenomen, e cila është shumë më e theksuar në zonat rurale. Për të adresuar këtë sfidë, është e nevojshme të zbatohen fushata të vazhdueshme ndërgjegjëse që synojnë edukimin e komunitetit dhe reduktimin e turpit dhe frikës nga kërkimi i ndihmës.

Përmirësimi i aksesit në shërbimet e specializuara përfshirë ato psikologjike: një nga barrierat e rëndësishme që është vënë re është mungesa e shërbimeve psikologjike dhe mbështetje pastraumatike për viktimat e dhunës me bazë gjinore. Për të adresuar këtë problem, është e domosdoshme të zhvillohen shërbime të specializuara

psikologjike që ofrojnë mbështetje mbi traumat e përjetuara. Shërbimet duhet të përfshijnë seanca këshillimi dhe mundësi rehabilitimi për të ndihmuar viktimat të kapërcejnë pasojat psikologjike të dhunës dhe të ndihmohen për të krijuar një jetë të re pas traumave.

Akses i përmirësuar në shërbime: në shumë zonat rurale, viktimat e dhunës hasin vështirësi të mëdha për të arritur në shërbimet e nevojshme për shkak të mungesës së infrastrukturës së transportit. Për të mundësuar akses të lehtë dhe të sigurt në shërbime, është e nevojshme të përmirësohet infrastruktura e transportit dhe mund të krijohen mundësi për mbështetje të drejtpërdrejtë, si transport falas për viktimat që kanë nevojë të udhëtojnë për të marrë shërbime.

Rritja e bashkëpunimit ndërmjet aktorëve të mekanizmave të koordinuar të referimit: një tjetër aspekt i rëndësishëm për përmirësimin e shërbimeve është forcimi i bashkëpunimit ndërmjet institucioneve lokale, shërbimeve sociale dhe organizatave joqeveritare. Kjo mund të kontribuojë në krijimin e një rrjeti mbështetjeje që mund të ofrojë shërbime të plota për viktimat e dhunës me bazë gjinore. Po ashtu, ky bashkëpunim mund të përfshijë organizimin e aktiviteteve të përbashkëta, trajnimeve dhe përmirësimin e procedurave të ndihmës për viktimat.

REFERENCAT

- Avokati i Popullit. (2022). Raporti Vjetor për Dhunën me Bazë Gjinore në Shqipëri. <https://www.avokatipopullit.gov.al> (parë më 12.04.2025).
- CEDAW. (1992). General Recommendation No. 19 on Violence against Women. <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cedaw/general-recommendations> (parë më 03.04.2025).
- European Institute for Gender Equality (EIGE). (2024). Gender-based violence in rural areas of Europe. <https://eige.europa.eu> (parë më 12.04.2025).
- Eurostat. (2024). "Statistics on gender-based violence in the EU", <https://ec.europa.eu/eurostat> (parë më 02.04.2025).
- Instituti i Statistikave, INSTAT. (2018) "Dhuna ndaj grave dhe vajzave në Shqipëri", <https://www.instat.gov.al/al/rreth-nesh/aktivitetet/promovimi-i-aktiviteteve-statistikore/dhuna-ndaj-grave-dhe-vajzave-n%C3%AB-shqip%C3%ABri-2018/>, (parë më 3.05.2025).

- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. (2006). “Ligj Nr.9669, datë 18.12.2006, ‘Për masa ndaj dhunës në mharredhëniet familjare’”, <https://www.osce.org/files/f/documents/3/3/30437.pdf> (parë më 3.05.2025)
- Kuvendi i Shqipërisë, KSH. (2008). “Ligj Nr. 9970, datë 24.7.2008 ‘Për barazinë gjinore në shoqëri’”, <https://www.kmd.al/wp-content/uploads/2021/05/7.pdf> (parë më 3.05.2025).
- Ministria e Brendshme. (2024). “Raporti vjetor”, <https://mb.gov.al/wp-content/uploads/2025/02/Raporti-Vjetor-2024-MB.pdf> (parë më 12.04.2025).
- Swedish International Development Cooperation Agency, Sida. (2015). “Women’s Economic Empowerment in Rural Areas: Challenges and Opportunities”, <https://www.sida.se/en> (parë më 02.04.2025).
- UN Women (2021) “*Ndikimi i COVID-19 në shërbimet për dhunën me bazë gjinore*”, Link: https://albania.unwomen.org/sites/default/files/2022-04/VAW%20RGA_Albania.pdf (parë më 12.04.2025).
- United Nations Population Fund, UNFPA. (2022). Humanitarian Thematic Fund Annual Report 2022, <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/2022%20Humanitarian%20Thematic%20Fund%20Report.pdf> (parë më 03.04.2025).

ABSTRACT

Domestic violence and gender-based violence remains a serious problem in Albanian society. According to the National Survey on Violence against Women in Albania, conducted in 2018 (INSTAT), 1 in 2 women in Albania has experienced violence in her lifetime, while 1 in 3 women had experienced violence in the last 12 months. This article addresses the importance of providing integrated services for survivors of domestic and gender-based violence, as well as the challenges of providing these services in rural areas. The methodology used is qualitative, based on available secondary data such as studies, reports, legal frameworks and 11 semi-structured interviews with service providers for domestic violence cases at the Administrative Unit level. The main conclusions of the study are related to the lack of a complete package of services at the Administrative Unit level, the lack of specialized services for emergency and long-term support, insufficient infrastructure and long distances that limit access to help, social stigmatization, which hinders reporting and seeking help, lack of specialized training for workers managing cases of violence, etc. The results of the study emphasize the need for integrated interventions, including increased funding, improved infrastructure and capacity development of professionals involved in case management in order to ensure a more comprehensive and qualitative approach to victims of gender-based violence, especially in rural areas.

Keywords: *Gender-based violence, social services, rural areas, access to support, social stigma.*

QYTETARI NË USHTRIMIN PUBLIK TË ARSYES NË PËRMASËN KOZMOPOLITIKE

Ledian RUSTA
Universiteti i Tiranës
Fakulteti i Shkencave Sociale
E-mail: ledianrusta@gmail.com

PËRMBLEDHJE

Kjo ese merr në analizë konceptin e qytetarit në mendimin e Kantit, parë në perspektivën kozmopolitike dhe në atë të përdorimit publik të arsyes. Interesi publik përbën një parim themelor, pasi i jep kuptim thelbit të njeriut si ushtrues i lirë i arsyes në përmasën e moralit universal. Në këtë optikë, individit si qytetar konceptohet në mënyrë të veçantë në përmasën kozmopolitike, si qytetar i botës që ndihet përgjegjës për veprimet e tij në mënyrë universale. Në këtë kontekst, në natyrën njerëzore përvijohet një qëllim teleologjik dhe një histori universale ku individët priren drejt progresit dhe së mirës. Për të mundur këtë të fundit, duhet të njohim si të domosdoshme një të drejtë të veçantë (e drejta kozmopolitike), një formë qeverisjeje (republika) dhe një organizim ndërshtetesh, me qëllim final paqen e përhershme. Pra, thelbi i vërtetë i qytetarit në përmasën e tij universale si qytetar i botës nuk mund të realizojë qëllimin e një paqeje të përhershme nëse nuk mbështetet në një moral universal dhe në një të drejtë kozmopolitike të pakushtëzuar si aleancë shtetesh të lira në shkallë botërore. **Fjalë kyçe:** përdorim publik i arsyes, interesi publik, moral, paqe, kozmopolitik, qytetari.

Dr. Ledian RUSTA është lektor në Departamentin e Filozofisë, në Fakulteti i Shkencave Sociale, Universiteti i Tiranës. Ai ka marrë pjesë në shumë konferenca kombëtare dhe ndërkombëtare dhe ka botuar artikuj shkencorë në revista kombëtare dhe ndërkombëtare me faktor impakti. Fushat e tij të interesit janë filozofia, komunikimi, logjika. Është autor i monografisë “Kështu foli Nietzsche”.

Kuptimi i përdorimit publik të arsyes dhe interesi publik

Për Iluminizmin, aftësia e të arsyetuarit përbën një aftësi të përbashkët për të gjithë njerëzit ku normat e tij janë universale. Për

filozofët e Iluminizmit, ideja e arsyes është e lidhur pazgjidhshmërisht me publin, me interesin publik dhe argumentin publik. Si rrjedhim, arsyeja është në njëfarë kuptimi, domosdoshmërisht publike. Sipas Kantit, progresi i iluminizmit varet nga liria e

përdorimit publik të arsyes për të gjitha çështjet që shtrohen. Por në çfarë kuptimi, sipas Kantit, arsyeja është publike? “Me përdorim publik të arsyes kuptoj vetë përdorimin që dikush kryen, sikundër studiuesi përpara një publiku të tërë lexuesish” (Kant, 1987: 21). Sipas tij, arsyeja është publike në kuptimin se ajo nuk njihet autoritet tjetër më të mirë veçse argumentin e arsyeshëm dhe lirinë për tu ushtruar pa shtrëngesa. Kështu, sfera publike shihet si një sferë e diskursit kriti, ku pushteti dhe legjitimiteti i nënshtrohen gjyqit të arsyes. Për Kantin, në të vërtetë, arsyeja është publike për nga vetë thelbi pasi është universale dhe shprehet publikisht në mënyrë që të ajo të gjykohej. Në këtë aspekt, publiku nuk përbën vetëm një plate dëgjuesish por mundëson dialogun që nënkupton kritikën dhe shkëmbimin ashtu siç lipset edhe nga këndvështrimi iluminist. Pra ushtrimi publik i arsyes konceptohet si një veprimtari kolektive e bashkëndarë mes qytetarëve dhe si një terren i marrëveshjes mes tyre. Në sferën publike, ushtrimi i arsyes nuk është vetmitare dhe vetadresuese (në vetvete) por dialogjike, një diskutim mes qytetarëve. Megjithatë në mendimin kantian, publiku nuk nënkuptonte publikun e shoqërisë masive që do të shfaqej më vonë, në fund të modernitetit. Publiku, sipas tij, përbën një plate të kualifikuar e të ndriçuar lexuesish që jetojnë në një marrëdhënie reciproke sepse bashkëndajnë arsyen universale dhe fatin e përbashkët në progresin drejt së mirës. Në fakt, këtu qëndron edhe frymëzimi kozmopolitik i Kantit si një veprimtari e përbashkët dhe e bashkëndarë. Prandaj vepra e tij, *Kritika e gjykimit*, është e rëndësishme për të ndriçuar kuptimin e kësaj veprimtarie. Lidhur me konceptin e *sensus communis*, Kant shprehet se ai përfaqëson

idenë e një kuptimi që kemi si të përbashkët, pra e një aftësie për të gjykuar që në përsiatjen e saj mban parasysh a priori mënyrën e përfaqësimit të të gjithë të tjerëve, për të ruajtur në një mënyrë të caktuar vetë gjykimin

në kufijtë e arsyes njerëzore në tërësinë e saj (Kant, 1967: 150).

Mirëpo, përdorimi publik i arsyes nuk mund të kuptohet pa përfshirjen e parimit të interesit publik të qytetarit. Sipas Kantit, ky interes paraqitet si parimi i veprimit social dhe politik duke ngërthyer harmoninë mes moralitetit dhe politikës. Politika mund të shndërrohet në moralitet vetëm përmes një theksi të fortë të interesit publik. Në konceptimin e drejtësisë, lidhja mes arsyes dhe interesit publik përbën diçka thelbësore pasi interesi publik është prova që ligji duhet të kalojë për të qenë në përputhje me parimin e drejtësisë. Si rrjedhim, për Kantin, përdorimi publik i arsyes lidhet jo vetëm me pavarësinë individuale, por edhe me legjitimitetin politik. Për t'u legjitimuar, ligji duhet të kalojë provën e shqyrtimit publik duke garantuar kështu se shtrëngimet e tij janë të përligjura për të gjithë qytetarët. Për Kantin, ky parim i interesit publik përbën pikën nga ku duhet të kalojnë të gjitha teoritë e përligjjes publike të legjitimitetit politik, ku qytetarët diskutojnë lirisht duke vënë në praktikë edhe lirinë e shprehjes në publik. Pra, në thelb, arsyeja nënkupton “*të mendosh me të tjerët*”, të komunikosh duke lidhur arsyen kritike vetjake me të kuptuarit e botës dhe të realitetit, në një kolektivitet qytetarësh. Si rrjedhojë, interesi publik nuk përbën vetëm një kusht për maturinë e qytetarit, por edhe një kusht për zhvillimin e shoqërisë, të cilin Kanti e ndërlidh me kushtin për progresin njerëzor dhe të drejtat universal të qytetarëve.

Çfarë është njeriu si kusht kozmopolitik?

Përpara se të përcaktojmë kushtin e njeriut në përmasën kozmopolitike, në thelb mbetet një pyetje edhe më themelore: çfarë është njeriu? Po t'i drejtohem mendimit të Arendt do të pranim se në mendimin e Kantit mund të dallojmë tri llojeve të ndryshme të konceptimit të njeriut: “njeriun

si qëllim në vetvete, si racë njerëzore dhe si njerëz, në kuptimin shumë” (Arendt, 1990: 45). Megjithatë, është vetë termi “kozmopolitik” që i përmbledh të tre këto kuptime. Kështu, shtrimi i pyetjes rreth thelbit të njeriut në një perspektivë kozmopolitike përbën problemin e themelimit të një komuniteti politik tek një moral dhe e drejtë universale. Por kur Kanti flet për këto të fundit u drejtohet saktësisht atyre normave universale natyrore që përbëjnë një trashëgimi të domosdoshme dhe të patjetërsueshme të njerëzimit. Sipas tij, është e pamundur ta konceptosh politikën si një shkencë autonome nëse nuk shkon krah për krah me aspektin moral. Më konkretisht, për Kantin, e drejta e qytetarisë përvijohet përmes ligjit të një shteti që në mënyrë kontraktuale është zgjedhur nga njerëzit, e si pasojë nuk mund ta largojmë përmes forcës. Në të kundërt, individit do të humbiste kushtin e tij të qytetarisë dhe do të shndërrohej në një send (objekt që zotërohet).

Nga ana tjetër, për të qartësuar më mirë këtë situatë, Kanti bën dallimin mes qytetarit aktiv dhe atij pasiv. Sipas tij, qytetarit aktiv nuk i mjafton të qenit pjesë apo subjekt i një kontrate, pasi ai duhet të gëzojë edhe cilësitë që bëjnë të mundur lirinë dhe marrëdhëniet në të. Në kuptimin e të drejtës, kjo ndarje prodhon një dallim mes të drejtave të njeriut (liria natyrore dhe barazia) dhe të drejtave të qytetarit (konstitucioni ligjor).

Ndërkohë, një aspekt tjetër që shpaloset për të kuptuar këtë ndarje lidhet me dallimin që prodhon natyrshëm ideja rreth komunitetit politik. Sipas Kantit, ky i fundit brendashkruhet në atë të sistemit të shteteve dhe jo të shtetit. Kjo është arsyeja se përse qytetari nuk përbën thjesht një individ si subjekt i ligjit apo i së drejtës. Ai përbën kryesisht një individ që njihet dhe që duhet ta zhvillojë aktivitetin e tij në një pluralitet rendesh juridike dhe në një rend në shkallë botërore (rend kozmopolit).

Më tej, në një plan edhe më të përgjithshëm, Kanti kryen një dallim më

të hollësishëm për përcaktimin e kushtit kozmopolitik të qytetarit. Ai e përcakton “qytetarin e botës” jo si të njëlojtë me atë të “birit të tokës”. Pra,

në bazë të interesit që kihet për atë që është më e rëndësishme në botë mund të pranohen dy këndvështrime: këndvështrimi i birit të tokës dhe ai i qytetarit të botës. Të parit i interesojnë vetëm çështjet dhe ato që ndikojnë në mirëqenien tonë. Të dytit i intereson njerëzimi, e tërë bota, gjeneza e gjërave, vlera e tyre e brendshme, qëllimet finale... . Këndvështrimi i birit të tokës na drejton për nga detyrat tona më të përditshme... varet nga njerëzit dhe gjërat dhe është i burgosuri i tyre... . Qytetari i botës duhet ta konsiderojë veten kundrejt botës si banor të saj, e jo si i një huaj. Nuk duhet të jemi spektatorë, por qytetarë të botës (Kant, 1985: 13).

Pra, të qenit qytetar i botës nuk nënkupton apo varet nga një gatishmëri natyrore thjesht fizike që lëviz nëpër botë si shëtitës apo turist. Qytetari kozmopolitik e cilëson botën si një vend të tijin ndaj të cilit nuk është i huaj. Të qenit një qytetar i tillë do të thotë të shfaqësh interes për gjetjen e një kuptimi në histori që mund të udhëheq të tërë njerëzimin dhe kolektivitetin e qytetarëve në botë. Për këtë arsye, nuk mjafton thjesht të qenit pasiv apo spektator: këndvështrimi i qytetarit të botës nuk përbën thjesht një vëzhgim të botës nga jashtë, por rrënjëzohet në përmasën publike dhe ndërsujektive e cila është e nevojshme për të drejtuar, kuptuar dhe gjykuar të vepruarit njerëzor.

Nga ana tjetër, ky qëndrim i Kantit dallon prerazi nga mendimet e filozofëve të mëparshëm. Sipas tij,

filozofia e vjetër i caktoi njeriut një vend tërësisht të gabuar në botë, duke e konceptuar atë si makinë që, përsa i tillë, duhej thjesht të ishte tërësisht i varur nga bota apo nga gjërat e jashtme; ajo filozofi e bënte, pra, njeriun vetëm një pjesë pasive të botës... njeriu është

gjeneza e të gjitha paraqitjeve dhe koncepteve të tij e duhet të jetë autori i vetëm i të gjitha veprimeve të tij (Kant, 1989: 277).

Si rrjedhim, qytetari i botës nuk nënkupton njeriun racional në përgjithësi, por pikërisht njeriun racional si individ të lirë dhe si aktor veprues në botë. Si i tillë, ai zotëron një vullnet konkret që nënkupton një botë të kuptimtë. Me këtë, Kanti kërkon të tregojë se njeriu (jo natyra apo Zoti) është autori dhe përgjegjësi i historisë së tij, ku parimi dhe qëllimi i veprimit të tij në botë është liria. Për këtë arsye, duke theksuar veprimin njerëzor në thelb të tij, Kanti e përcakton antropologjinë si pragmatike. Në qendër të kësaj të fundit vendoset njeriu si qytetar i botës. Ajo e trajton njeriun si një entitet që në lirinë e tij mbart ligjin e një morali universal. Pra, të qenit qytetar i botës do të thotë, siç shprehet Foucault, “t’i përkasësh një hapësirë që është konkrete si tërësia e rregullave juridike dhe universale si ligj moral” (Foucault, 1996: 27-28).

Roli i qytetarit në historinë universale

Në veprën *Antropologjia pragmatike*, Kanti theksonte se “njeriu duhet kuptuar “kozmozologjikisht”, pra, në marrëdhënie me atë që gjendet dhe vendin që zë” (Kant, 1985:20), duke shtruar kështu marrëdhënien e njeriut me vetë historinë e tij. Ndërkohë, tek vepra *Ideja e një historie universale me një qëllim kozmopolitik*, ai shtron idenë “nëse ekziston” dhe “si mund të bëhet” e mundur një histori universale. Sipas tij, kjo histori universale dhe qytetari i botës bëhen të mundur nëse shihen jo nga këndvështrimi i subjektit, por duke iu drejtuar një perspektive të veçantë këndvështrimi: këndvështrimi universal që duhet të arrijë lloji njerëzor. Për këtë arsye, vetëm filozofia e historisë dhe jo thjesht historia mund të përshfaq qytetarin nga një këndvështrim kozmopolitik e universal. Për këtë qëllim, filozofia i drejtohet “parimit të finalitetit” që Kanti e analizon në mënyrë të

veçantë tek vepra e tij *Kritika e gjykimnit*. Për të, një sistem i historisë duhet të karakterizohet nga një unitet kolektiv në kuptimin cilësor. Pra, ajo që e përcakton një histori universale është thelbi i kolektivitetit si qytetar i lirë i një entiteti kolektiv cilësor dhe jo thjesht si numër. “Në çdo njohje të një objekti ekziston një unitet i konceptit, përse në të mendohet vetëm uniteti i të kuptuarit të të shumëllojshmes së njohjes” (Kant, 1989: 155). Me këtë nënkuptohet se shpalosja e idesë së të drejtës në historinë e veprimeve njerëzore si pjesë e një shoqërie kozmopolitike mund të kuptohet vetëm përmes një qëllimi final universal të historisë: përmbushjes së fatit të llojit njerëzor. Megjithatë, në këtë drejtim, individët nuk sillen si qytetarë racionalë të botës (sipas një plani të paracaktuar) por as në tërësinë e tyre, thjesht instinktivisht. Si rrjedhojë, Kanti pranon se nevojitet të hamendësojmë se “natyra nuk sillet pa një plan, pa një qëllim final edhe në lojën e lirisë njerëzore” (Kant, 1989: 29). Pra, duhet zbuluar se cili është ky qëllim final i natyrës edhe pse jemi në një horizont të veçantë e të papërcaktuar: atë të lirisë njerëzore. Lidhur me këtë të fundit, qëllimi final është ai i hamendësimit se historia njerëzore ecën përmes një progresi, drejt lirisë përherë e më të madhe të qytetarëve. Mirëpo si shkallë e vlerësimit të progresit nuk mund të shërbejë zhvillimi i shkencave apo i teknikës, pasi duhet gjetur një pikë që të jetë e vazhdueshme (jo rastësore) dhe që të mund t’u përkasë të gjithë qytetarëve. Por asnjë masë e jashtme nuk e plotëson këtë kërkesë ku për të përcaktuar progresin lipset të jetë si masë vetë njeriu. Në këtë aspekt, Kanti e përcakton historinë e njerëzimit si histori të procesit gradual të llojit njerëzor, në tërësi, drejt fatit të tij, duke theksuar si shumë të rëndësishme përmasën e të ardhmes. Kjo e fundit bën të mundur matjen e këtij progresi duke vështruar faktin se si duhet të realizohet dhe shpaloset njerëzimi. Është historia nga një këndvështrim kozmopolitik që përbën historinë në perspektivën e progresit të të

tërë llojit njerëzor drejt fatit të tij të cilën Kanti e cilëson si “*fati kozmopolitik apo moral*”. Megjithatë, përpara se të kuptohet ky këndvështrim, ai kërkon të kryejë një dallim qartësues mes llojit njerëzor të kuptuar

si një tërësi, pra, si një tërësi kolektive (universorum) dhe llojit njerëzor të konceptuar si shumësi, entitet i një bashkimi individësh (singulorum) ku këta të fundit nuk përbëjnë një sistem, por vetëm një grumbull individësh (Kant, 1985: 223).

Kështu, për Kantin, uniteti kolektiv i llojit njerëzor nuk ka të bëjë fare me një aspekt biologjik, empirik e as logjik. Ai gëzon një strukturë teleologjike që shpaloset përmes raportit të pjesëve dhe të së tërës, ku kjo e fundit shfaq një përparësi pasi përfaqëson edhe një parim. Pra, uniteti kolektiv përfaqëson një unitet qytetarësh në një përmasë kualitative.

Por pyetja që shtrohet në këtë mes është: në çfarë mënyre, shumësia e qytetarëve, mund të përbëjë një unitet? Në lidhje me individin është vetëm moraliteti, pra vetëdija e vetvetes e pavarur nga kushtëzimet e kohës dhe hapësirës. Pra, vetëm përmes moralitetit mund të flasim për një unitet qytetarësh apo individësh të lirë të llojit njerëzor. Kanti shkruan se lloji njerëzor përbën një shumësi personash që gjenden pranë njëri-tjetrit dhe që ndjejnë se janë

të destinuar të ndërtojnë, përmes bashkëveprimit reciprok nëpërmjet ligjeve të krijuara nga ata vetë, por në tërësi progresiv drejt një shoqërie kozmopolite (cosmopolitismus), e cila, si ide në vetvete e paarritshme, nuk përbën një parim ndërtues... por vetëm një parim rregullues të nevojës për të vijuar drejt saj, si destinim i species njerëzore, e përligjur nga një prirje natyrore në një kuptim të tillë (Kant, 1985: 226).

Kjo do të thotë se pranimi i lirë i një parimi final, ai që ndërton shoqërinë kozmopolitike, shndërron një shumësi individësh në një të tërë, pikërisht në atë të llojit njerëzor ku zhvillohen aftësitë e tij. Pra, një rend i përgjithshëm kozmopolitik “*si kusht i vetëm në të cilin natyra mund të zhvillojë tërësisht tek njerëzimi gatishmëritë e saj*” (Kant, 1995: 39), jo si një entitet i dhënë, por vetëm si një ide për t’u realizuar shkallë-shkallë.

Forma “*e dubur*” e regjimit dhe e drejta kozmopolitike

Në një nivel etik të së drejtës, Kanti shpalos idenë e një qytetari të botës drejt qëllimit të realizimit të së mirës, por në nivel ligjor lipset që kjo të realizohet apo strehohet në një formë të veçantë qeverisjeje. Mes shumë formave të ndryshme regjimesh, Kanti strehohet natyrshëm tek forma e republikanizmit. Kjo e fundit përbën premisat morale për qytetarin si një individ të lirë dhe të barabartë me të ngjashmit e tij. Këtë aspekt, Kanti e thekson në artikullin e parë të Paqes së përhershme, duke pohuar se: “konstitucioni civil i çdo shteti duhet të jetë republikan” (Kant, 1995: 169). Sipas tij, ky konstitucion themelohet mbi parimet e lirisë së qytetarëve, të varësisë së barabartë ndaj ligjit (shprehja e vullnetit publik) dhe të barazisë juridike, duke qenë “konstitucioni i vetëm që rrjedh nga ideja e kontratës fillestare, mbi të cilën duhet të themelohet çdo legjislacion juridikisht i vlefshëm i një populli” (Kant, 1995: 13). Kështu, forma e republikanizmit bëhet garancia praktike e realizimit të lirisë duke u parë më tej edhe si kusht i realizimit të një federate mes shteteve, për të mundësuar realizimin e aspektit kozmopolitik. Por në përpjekje për të realizuar këtë të fundit, në perspektivën e së drejtës, është i rëndësishëm përcaktimi i dallimit mes të drejtës kozmopolitike dhe konstitucionit kozmopolitik. Përmes të parës, Kanti tematizon, mes të tjerash, idenë e një “*opinionit publik*” në shkallë botërore roli i

të cilit shpaloset nga filozofi dhe jo nga një projekt institucional si garanci për drejtësinë në nivel ndërkombëtar. E dyta shihet si moment i së drejtës publike duke pranuar se çdo individ gëzon statusin juridik të qytetarit të botës në mënyrë të pavarur nga qytetaria, si anëtar i një shteti të caktuar. Pra, konstitucioni politik është, në fund të fundit, konstitucioni i një “*shteti*” universal njerëzish nga i cili duhet të frymëzohet politika ndërkombëtare e shteteve.

Nga ana tjetër, thelbi i lirive dhe i të drejtave të njeriut bëhet i mundur vetëm nëse individët trajtohen si të ishën qytetarë të botës dhe jo thjesht si qytetarë që i përkasin një shteti të caktuar. Në kuptimin e së drejtës ndërkombëtare, kozmopolitizmi mund të themelohet në një federatë shtetesh të lira edhe pse republikanizmi si formë qeverisjeje nuk mjafton. Ky i fundit përbën një kusht të domosdoshëm pasi aty shpaloset liria e qytetarëve si të barabartë, por nuk është i të mjaftueshëm për të vendosur një paqe të përhershme. Nevojitet, pra, që këto shtete republikane t’i japin jetë një federate ku mund të garantohet e drejta e çdo qytetari ku “kushti i fundit është, pra, paqja e përhershme, e siguruar nga një federatë botërore” (Kant, 1995: 26-27). Por edhe pse Kanti nuk ka shpalosur një skicim të saktë të natyrës së kësaj konfederate shtetesh, ai thekson se kjo e fundit duhet të dallohet nga trajtat e një mbi-shteti i cili nuk përfshin barazinë mes shteteve ku si parakusht dhe themel duhet të

gëzojë një parim të thellë antropologjik. “E drejta kozmopolitike duhet të kufizohet nga kushtet e një mikpritjeje universale” (Kant, 1995: 169) ku çdo qytetar i botës respekton çdo qytetar tjetër në këtë konfederatë politike. Në një shoqëri kozmopolitike, realizimi moral i njeriut ka për subjekt jo një individ të veçantë, por qytetarin e botës në kushtet e një mikpritjeje universale.

Përfundime

Njeriu i konceptuar si qytetar në përmasën kozmopolitike, por edhe si ushtrues i arsyes publike, përbën një entitet shumë të veçantë. Të dyja këto situata janë të ndërlidhura për të bërë të mundur realizimin e një finaliteti të së mirës njerëzore në botë: atë të paqes së përhershme. Në këtë mënyrë, ideja e qytetarit duhet menduar radikalisht në një përmasë universale që mbështetet nga disa parime e struktura të tilla. Të gjitha këto parime bëjnë të mundur përcaktimin e këtij kushti. Si rrjedhojë, për Kantin, një moral i mbështetur në parime universale dhe i shtrirë në të tërë kufijtë e botës (jo brenda një shteti), një histori universale me individin si qytetar të botës, një formë e caktuar qeverisëse (republika), një e drejtë në përmasa kozmopolitike, një organizim mes shteteve (federatë e shteteve) dhe një shoqëri civile e përsosur shihen si elementë të domosdoshëm për realizimin e qëllimit final të së mirës në botë: atë të paqes së përhershme.

REFERENCAT

- Foucault, Archivio. (1996). *Interventi, colloqui, interviste: Volume I. 1961-1970*, Milano: Feltrinelli.
- Arendt, H. (1990). *Teoria del giudizio politico*. Genova: Il Melangolo.
- Kant, I. (1967). *Critica del giudizio*. Roma-Bari: Laterza.
- Kant, I. (1985). *Antropologia pragmatica*. Roma-Bari: Laterza.
- Kant, I. (1985). *Antropologia pragmatica*. Roma-

- Bari: Laterza.
- Kant, I. (1987). *Che cos'è l'illuminismo?*. Roma: Editori Riuniti.
- Kant, I. (1989). *La critica della ragion pura*. Milano: Bompiani.
- Kant, I. (1989). *Scritti di filosofia della religione*. Milano: Mursia.
- Kant, I. (1995). *Scritti di storia, politica e diritto*. Roma-Bari: Laterza.

ABSTRACT

The paper analyzes the concept of citizen in Kant's thoughts in the perspective of the cosmopolitical and in the public use of reason. The public interest is a fundamental principle, since it gives meaning to the essence of the man as it exerts freely the reason in the dimension of a universal morality. In this optic, the individual as a citizen is especially designed in a cosmopolitical dimension, as a citizen of the world who feels responsible for his acts universally. In this context, a teleological purpose and a universal history are outlined in human nature where individuals tend towards progress and goodness. To make possible this last point, we must recognize as necessary a particular right (cosmopolitical right), a form of government (republic) and interstate organization, with the ultimate principle of perpetual peace. So the very essence of the citizen in its universal dimension as a citizen of the world cannot achieve the purpose of perpetual peace, until it rests on a universal morality and an unconditional cosmopolitical right as a Free State alliance in the worldwide scale.

Key words: *Public use of reason, public interest, morality, peace, cosmopolitical, citizen.*

MËNYRAT E REJA TË NJOHJES NËPËRMJET INTERNETIT DHE VLERAT HUMANE E DEMOKRATIKE SI FILTRA PEDAGOGJIKË

Adriana ANXHAKU
Universiteti i Tiranës
Fakulteti i Shkencave Sociale
Departamenti i Filozofisë
E-mail: adriana.anxh@gmail.com

Klara SULA
Universiteti i Tiranës
Fakulteti i Shkencave Sociale
Departamenti i Filozofisë
(Doktorante)
E-mail: klaraisallari@gmail.com

PËRMBLEDHJE

Teknologjia dhe sidomos interneti kanë krijuar një marrëdhënie të re me botën ku jetojmë duke bërë që autoritet e vjetra edukuese, përfshirë dhe prindërit, si dhe mënyrat e vjetra të mësimdhënies t'i nënshtrohen një rishikimi të thellë. Kjo ndodh sepse nxënësit dhe studentët janë përshtatur mirë me këto procese, aq sa një filozof si Michel Serres i quan "gishtëmollëza" (Thumbelina). Por nuk ka ndryshuar vetëm mënyra sesi i përdorin mollëzat e gishtave të rinjtë. Kanë ndryshuar mundësitë e tyre për të naviguar në rrjet, për të lidhur miqësi me njerëz shumë larg, kanë ndryshuar mënyrat se si komunikojnë, por edhe se si mendojnë. Përshtatja e të rriturve që i edukojnë ata dhe përpjekja për t'u përfshirë në botën e tyre nuk kërkon vetëm një nivel të caktuar njohurish teknologjike nga ana e edukuesve, por edhe një grup njohurish se si duhen orientuar këta të rinj në marrëdhënien e tyre me internetin, pra një lloj pedagogjie e re. Në këtë punim do të përmenden jo thjeshtë disa metoda pedagogjike, por disa mënyra filozofiko-pedagogjike për të mos humbur ndërveprimin edukues me botën. Procesi i edukimit i përshtatet mënyrave të reja të njohjes që të rinjtë kanë në dispozicion dhe mënyrave sesi ata mendojnë mbi botën. Kjo ka të bëjë

me një ndërveprim plot respekt për këto qenie të reja njerëzore që po rriten. Disa kategori mendimi që burojnë nga filozofia i ndihmojnë ata për të përzgjedhur në vartësi të jetës që bëjnë në shoqëri e shkollë, pa relativuar disa vlera humane e demokratike të përbashkëta, aq të rëndësishme për mirëqenien e tyre dhe të vetë shoqërisë.

Fjalë kyçe: *Teknologjia, internet, edukim, ndërveprim, vlera*

Prof. Dr. **Adriana ANXHAKU** ka kryer studimet në Fakultetin e shkencave Politiko Juridike, Dega Filozofi në Universitetin e Tiranës, në vitet 1984-1988. Në vitin 2007 ka fituar gradën shkencore “Doktor” në filozofi. Ndërsa në vitin 2015 ajo ka fituar titullin shkencor “Profesor i Asociuar” dhe në vitin 2022 titullin shkencor “Profesor”, gjithnjë nga Universiteti i Tiranës. Ka botuar mbi 30 artikuj shkencor në revista brenda e jashtë Shqipërisë, si dhe ka marrë pjesë në rreth 20 konferenca shkencore. Ajo është autore e monografive “E drejta dhe shoqëria” (2022) dhe “Arsyeja ndërmjet mitit dhe iluminizmit. Shkolla e Frankfurtit” (2015), sikurse autore e disa teksteve shkollore e universitare të fushës së filozofisë.

Klara SULA ka kryer studimet Bachelor dhe Master Shkencor në Departamentin e Filozofisë, në Fakultetin e Shkencave Sociale, Universiteti i Tiranës. Aktualisht ajo është në ciklin e tretë të studimeve të doktoratës në të njëjtin departament. Nga viti 2014 e në vijim, është angazhuar si asistente pedagoge (e jashtme) në Departamentin e Filozofisë.

Hyrije dhe metoda

Metoda kryesore është një analizë e fakteve dhe përvojës së përditshme me të rinjtë duke shpjeguar e kuptuar disa qëndrime të reja të njohjes. Postmodernizmi na tregon nëpërmjet Lyatrd se çfarë duhet të bëjë një edukues që natyrshëm nuk di gjithçka. Ai orienton, tregon rrugët te dijes duke treguar se ku dija është e sigurtë dhe ku ajo duhet përmirësuar. Kjo metodë analitike, ka brenda vetes dhe një interpretim të disa të dhënave empirike që lidhen me koncepte psiko-pedagogjike si vëmendje, e vërteta, imagjinata, mundësi të mira e të këqija. Vlera shërbejnë si një grup gjykimesh të përbashkëta që në epiqendër kanë: t’i shërbejnë njerëzve për të shkuar bashkë mirë. Mbi kite bazë ato ju përcillen të rinjve si kulturë, si traditë, si përvojë e mirë që parandalon fatkeqësi e konflikte. Dikush mendon se vlerat janë të ndryshme, filozofia në disa autorë shpreh se një grup vlerash që përvijojnë identitetin tonë janë të përbashkëta, ndonëse ne kemi dhe vlera të ndryshme. Pra në artikull do iu referohemi disa vlerave të përbashkëta pa humbur nga sytë mundësinë që çdo i ri ose e re mund te ketë një korpus vlerash të veçanta që

duhen respektuar. Nga ana tjetër na duhet të mbajmë parasysh sa e rëndësishme është mënyra jonë e njohjes për jetën. Për kite po bazohemi te një ide e Edgar Morin i cili shkruan se: “të gjitha gjurmët kulturore të lëna që prej lindjes, më pas në shkollë e në jetën sociale, përcaktojnë te individët, parimet e tyre të njohjes dhe vizionet e tyre për botën” (Morin, 2016: 197).

Vetë mediat përshkruajnë vlera të caktuara, të cilat mund të bien ndesh me sistemet tradicionale të vlerave dhe të besimit. “Pasqyrimet e mediave të tilla nuk janë asnjëherë, ato komunikojnë vlera dhe besime” (Christian, 2022: 156). Ndonjëherë këto vlera mund të jenë në fakt antivlera për një të ri që ka një besueshmëri të lartë ndaj tyre. Në artikull kemi ndjekur mënyrën e shtrimit të problemit dhe dhënies së një ose disa rrugëdaljeve prej tij në vartësi të disa situatave që sjellin mënyrat e reja të njohjes në internet.

Bota reale dhe bota virtuale kufij dhe shtrirje

Pyetjes se filozofiko antropologjike kush jemi ne si njerëz të rinjtë, por edhe të rriturit edukues në përshtatje me to nuk i

përgjigjen më me rrënjët e familjes, por me ato të një identiteti të ri, që përfshin edhe rrethin e shokëve dhe miqve në mediat sociale. Por në mediat sociale mund të ketë gjithmonë njerëz që na kritikojnë ose më keq akoma na bulëzojnë. Mësimi estetiko-filozofik është se: E bukura dhe e shëmtuara janë deri diku subjektive. Pra njerëz të ndryshëm mendojnë ndryshe për këtë gjë. Dukja e një njeriu nuk tregon me doemos thelbin (shpirtin) e tij dhe mendjen e bukur që mund të ketë. Dukja e diçkaje si e mirë ose e bukur (kategori mendimi filozofik estetik dhe moral) nuk e bën atë një vlerë të vërtetë pasi dukja mund të fshehë një cilësi ose karakter të rrejshëm dhe në thelb të ligë, të keqe. Shkrimtari dhe filozofi Umberto Eco e përshkruan kështu këtë proces:

Këta fëmijë që rriten jetojnë në një botë ku virtyti parësor (tashmë më i rëndësishëm se seksi e para) është dukja. Ku për t'u rënë në sy të tjerëve dhe për të mos vegjetuar në një anonimat të frikshëm e të padurueshëm, s'do të lejnë gur pa lëvizur për t'u dukur diku. Mediat sociale e përmbushin katërcipërisht këtë nevojë (Eco, 2017: 29).

Mundësi të shumta për të zgjedhur nuk do të thonë se dimë të përzgjedhim

Në fakt është çoroditëse mënyra sesi ofrohet informacioni në internet dhe nuk ka një sistematikë të njohjes, ose një organizim të saj, përveç koncepteve kyçe që kemi marrë.. Në mungesë të një udhëzimi nga edukatori, shpesh mundësitë që luhen ose përzgjidhen mund të jenë rastësore dhe të paverifikuara. Fakti që ne zgjedhim në jetë lidhet si me përvojat e njohjet tona të mëparshme ashtu dhe me botën e jetës ose kulturën ku jemi rritur. Aq më tepër që algoritmet e ndryshme fillojnë e përllogarisin dhe na ofrojnë zgjidhje të afërta ose përpiqen të na ofrojnë produkte të njëjta me ato që kemi zgjedhur më parë. Nuk përjashtohet edhe leximi i bindjeve politike sipas dëshmimeve që janë zbuluar më

vonë. Kjo gjë e kufizon mënyrën e zgjedhjes së të rinjve që kanë iluzionin që po zgjedhin vetë, por në fakt nuk është kështu. Pa folur për zgjedhjet e gabuara ose që çojnë në qorrsokak ekonomik, moral e ligjor. Edukatori, mësuesi mund të ndjekin disa zgjedhje mundësish që bëjnë të rinjtë dhe t'i informojnë për këto rrezeqe. Domosdoshmëria e përdorimit të internetit duhet të shoqërohet me treguesit e vlerave të së vërtetës, të së mirës morale në marrëdhënie me njeriun dhe paralajmërimin se jo çdo mundësi që paraqitet aty është ashtu siç duket.

Çasti i jetës dhe pafundësia

Informacioni i shumtë i hedhur në web kërkon shumë jetë për t'u njohur dhe është i pafund. Por jeta e njeriut është e kufizuar në hapësirë dhe kohë. përvoja e seleksionimit të përdorimit të internetit si mjet dhe jo si një botë jete duhet të ndajë se çfarë po bën i riu ose e reja me jetën e tij. Edukatorët por edhe shteti marrin shpesh rolin e ndërgjegjësimit për kohën që po kalohet në web ndonjëherë thjeshtë si vartësi ose ritual thashethemesh pa marrë parasysh pjesët e tjera të jetës si marrëdhëniet reale me njerëzit, përgjegjësitë, apo oraret e zakonshme të ritmeve të jetës ku përfshihen edhe pushimet e çlodhja. Për shembull, mundet që Ministria e Arsimit dhe e Sporteve të bëjë një mesazh ndërgjegjësimi për kohën që të rinjtë kalojnë në internet, me anën e mediave të ndryshme si televizionet kombëtare etj.

Vlerat morale të respektit për njerëzit e tjerë dhe për qeniet e tjera të gjalla e tokën me burimet e saj

Mund të përcillen nga edukatorët dhe mund të futen filtra etikë për moshën e përdorimit të disa faqeve por edhe të disa lloje mesazhesh të rrezikshme. Kjo mund të bëhet edhe me ligj edhe teknikisht është e mundur, por edhe nga edukatorët. Të shikosh mizori në internet, duhet të ketë

filtra si në mediat e tjera, ose edukatori mund të nxisë e mbështesë vlerat të tilla në shkollë ose në familje.

E bukura dhe e shëmtuara janë perceptime mjaft subjektive

Mospërputhja e mendimeve për çfarë konsiderohet e bukur ose e shëmtuar estetikisht lë hapësirë për të nxitur tolerimin e të menduarit ndryshe, por edhe për të pranuar se njerëzit mund të jenë të ndryshëm dhe nuk ka arsye për t'u imponuar njëri-tjetrit as për shijet as për idetë. Habermasi thotë se “forcën” në këto diskurse e merr argumenti më i mirë dhe bindja e jo dhuna verbale ose më keq fizike” Asnjëri nuk ka një vështrim më superior se të tjerët për jetën. Milli thotë se dikujt i pëlqejnë barcaletat, dikujt i pëlqejnë poezitë. Secilit i lejohej të ketë mënyrën e vet të vlerësimit se çfarë quan të mirë në jetën e tij. Natyrisht që kënaqësitë konsumiste kur tejkalojnë çdo masë krijojnë vartësi që nuk jep as kënaqësi as lumturi. Njeriu ka nevojë për të përdorur mendjen e trupin e tij. Pra edhe paratë e shumta nuk sjellin lumturi, përkundrazi mund të kthehen në dëshpërim.

Gishtmollëzat nuk dinë të abstragojnë siç duhet

Serres ankohet se Gishtmollëzat nuk dinë të abstragojnë siç duhet, sepse ata janë në gjendje të të japin shembuj por jo konceptin e përgjithshëm. Përcaktimi i koncepteve është një pikë e dobët e tyre. Ja si e përshkruan kite përvojë Serres:

E çfarë të thuash kur është puna që të përcaktojnë një koncept? Më thuaj, i them, se çfarë është bukuria? Gishtmollëza më thotë : Në grua e bukur, një kërcim i bukur, një perëndim i bukur i Diellit... Ndal! Pse kur të pyes për një koncept më jep një milion shembuj?” (Serres, 2015: 42).

Por, çfarë mund të kujtojë një Teodor Adorno lidhur me rrethana të ngjashme?

Arsimimi duhej t'i përshtatej individit të lirë shpirtërisht, me ndërgjegje të plotë dhe veprues në shoqëri. Arsimimi ka vlejtur në heshtje si premisa e një shoqërie autonome: sa më i kthjellët individi, aq më e kthjellët shoqëria” (Adorno, 2010: 21).

Mirëkuptimi i tjetrit ose pse ne mund të mos mendojmë njësoj për të njëjtën gjë

Baza e këtij koncepti filozofik lidhet ngushtë me ekzistencën njerëzore si të papërsëritshme në botë, përveç kësaj ne vijmë nga familje të ndryshme, kultura të ndryshme dhe shoqëria është e mbushur me individë që duan të shpalosin unin e tyre të veçantë në botë. Mësimi i mirëkuptimit të të qenit të tjetrit ndryshër dhe mënyra e zgjidhjes së konflikteve kërkojnë ndërhyrjen e shkollës dhe edukatorit nuk janë cilësi të lindura por duhen zgjuar e mbështetur si vlera që i shërbejnë edhe demokracisë. Fukuyama shkruan kështu për këtë proces që e quan “pluralizëm identitetesh”:

Në shoqëritë bashkëkohore ndryshimet sociale u thelluan nga teknologjia moderne e komunikimit dhe mediat sociale, e cila njerëzve me ide të ngjashme, por të ndarë gjeografikisht, iu mundëson komunikimin me njëri-tjetrin. Në një botë të tillë, eksperiencat e jetës, pra dhe identitetet që ne njohim shumohen në mënyrë eksponenciale, ashtu si dhe yjet në YouTube dhe Facebook” (Fukuyama, 2024: 119).

Relativimi i të vërtetave dhe ishujt e sigurisë

Ndarja e informacioneve të rreme nga ato të vërteta [kriteret për t'i dalluar ato janë një punë e hershme e filozofëve. Por ajo sot lidhet edhe me një farë sigurie në dije. Në rast se ne relativojmë çdo dije, krijohet një konfuzion në mendjet e të rinjve me më pak përvojë. Studiuesja Christian shkruan kështu për kite problem:

Kur emisionet televizive, faqet e lajmeve të internetit dhe mediat e tjera portretizojnë një

version të botës që nuk bazohet në realitet, nuk është çudi që ne, veçanërisht nëse ndjekim shumë media, të besojmë në portretizime të gabuara (Christian, 2022: 155).

Atëherë edukatorët e shkolla duhet të rrisin vëmendjen ndaj pasigurive dhe të ofrojnë krahas dijeve të diskutueshme edhe dije të sigurta që përmbajnë shkencat. Për shembull askush nuk duhet të dyshojë se disa ilaçe ose vaksina të provuara shkencërisht e praktikisht mund të shërojnë sëmundje të caktuara. Por skepticizmi vlen si dhe përralla e “Kësulkuqes dhe ujku”. Nuk dihet se cilën fytyrë mund të ketë marrë “ujku” në internet.

Mungesa e vëmendjes dhe kthimi te celulari

Një tjetër moment që karakterizon këtë formë të njohjes së botës të të rinjtë, është mungesa e vëmendjes që shfaqet shumë shpejt duke i kthyer te celulari. Po të dëgjuan për pak kohë mërzhiten shpejt dhe humbasin interesin për at çfarë ju thua. Disa prej tyre e konsiderojnë më shumë se një qenie e gjallë celularin e tyre dhe kur ju prishet ose dëmtohet shfaqen të hutuar e të paorientuar. Çfarë mund të bëjnë edukatorët për të ritërhequr vëmendjen.

- Të tregojnë një shembuj nga jeta e përditshme dhe pastaj të japin teorinë (moralin) e tij.
- Të godasin menjëherë me idenë kryesore. Gishtëmollëzave nuk iu intereson shumë mënyra se si arrihet të dija por, thjeshtë dija.
- Madje edhe dija në gjykimin e tyre nuk shërben për ndonjë përfitim të madh pasi, sipas tyre nuk ka lidhje me realitetin e shumta shërben si stoli për mendjen. Atëherë duhet theksuar ana funksionale e dijes që po japim si edukatorë.

“Tuitoj prandaj ekzistoj”¹

Po reflektimi si proces i domosdoshëm i mendjes si përfshihet?

Gishtëmollëzave nuk iu intereson shumë historia se ju duket e vjetër dhe pa lidhje, ju intereson e tashmja. Atëherë duhet filluar me dobinë e asaj ideje historike për të tashmen, për shembull, nuk kanë interes për krimet e Luftës së Dytë Botërore, por mjafton t’u nxjerrësh ca pamje nga qeniet njerëzore në kampet e përqendrimit mënyrën se si janë katandisur ata njerëz në imazhe dhe kanë kuptuar diçka për rrezikun e fashizmit. Por kjo kujtesë është afatshkurtër sepse lidhet pak me botën e tyre të sotme.

Si ja kalove sot internet?

Edukatori duhet të shtojë krahas interesimit se si i riu ose e reja ia ka kaluar në shkollë ose në veprimtari të tjera, edhe pyetjen se si mund të ketë kaluar në internet ai (ajo). Komunikimi i sigurtë ndihmon që kjo gjë të mos shihet si një mënyrë kontrolli por si një dëshirë për të diskutuar për ditën. Kështu ai mund të mësojë se çfarë ka ndodhur në atë botën paralele të fëmijës ose të riut ku nuk hyn dot, por për këtë duhet të jetë i sigurtë dhe i besueshëm, vlera që duan kohë të zhvillohen në mënyrë që të kuptojmë se çfarë ndodh në jetën e tyre virtuale, a ka probleme dhe të ndihmohen për t’u zgjidhur ato.

Përfundime

Këto vlera nuk duhen imponuar, por bindur se janë të mira për të shkuar mirë me të tjerët edhe në internet edhe në jetë. Dewey udhëzon:

Një mësues i mirë ka më shumë të ngjarë të dijë më shumë se fëmija, se cilat janë prirjet

¹ Fjala “tuitoj” - domethene komunikoj me Twitter - përdoret nga Umberto Eco në librin e tij “Pape Satan Aleppe...” ku analizon problemet e edukimit me internetin të të rinjtë.

e fëmijës dhe ç'duan të thonë ato. Mësuesi duhet të shërbejë vetëm si nxitës për të kuptuar e motivuar disa vlera të ajo çfarë po përpiqet të bëjë në mënyrë të verbër fëmija (Dewey, 2004: 133).

Gjithashtu, ka nevojë për edukimin e rëndësishë së privatësisë tek të rinjtë si dhe pengimi i krijimit të mbikëqyrjes së tyre si qytetarë, siguri nuk do të thotë futje hundësh në jetën private qoftë nga shteti qoftë nga institucione e njerëz të caktuar.

Nga ana tjetër, tërheqja e vëmendjes nga ana e edukatorëve për vlera të tilla si toleranca e mendimit ndryshe, pjesëmarrja e të gjithëve në diskurs, solidariteti me të tjerët, dhënia e mendimit për çka ndodh rreth tyre e në botë ndërthur mësimin me reflektimin për vlera demokratike.

Por jo vetëm mësuesi, të gjitha format edukative të mediave dhe politikat e vëmendshme publike (D'Ancona, 2021: 140) mund të ndikojnë për përdorur internetin, duke ia nënshtruar filtrave të vlerave etike dhe ligjore. Theksimi i anës së vlerave në edukimin e të rinjve merr një rëndësi të madhe sidomos për shkak

të ndikimit të fuqishëm të teknologjisë dhe internetit tek të rinjtë. Një influencë e fuqishme është dhe ajo e trajtimit të njerëzve si objekte konsumi dhe jo si qytetarë pjesëmarrës në demokraci. Prandaj vënia në dukje dhe ballafaqimi me vlerat demokratike nuk duhet të dalë jashtë vëmendjes në asnjë proces edukues që zhvillohet nga shkolla ose nga institucione të tjera si familja.

Sa më sipër, rezulton se

- Pedagogjia duhet të ndjekë hap pas hapi se çfarë ndodh me vlerat e të rinjve.
- Një pedagogji që synon të edukojë vlera demokratike nuk duhet t'i imponojë këto vlera por t'i ballafaqojë me pretendime të tjera për vlera e të nxisë reflektim për to.
- Vendosja e kriterit të humanes në të vërtetat shkencore dhe në njohjen nëpërmjet internetit, nxitja e diskutimit të vlerave dhe edukimi me një kuptim pluralist për botën.
- Ky proces duhet të ndiqet në mënyrë të harmonizuar nga të gjitha institucionet arsimore në vend dhe nga të gjithë edukatorët ose mediat.

REFERENCAT

- Adorno, Theodor. 2010. *Teorija e gjysëmana-lfabetizmit*, Shkup: Botime Asdreni.
- Christian, Sue Ellen. 2022. *Edukimi mediatik në përditshmëri*, Tiranë: Instituti Shqiptar i Medias
- D'Ancona, Matthew. 2021. Post-truth: Lufta e re kundër të vërtetës dhe si të kundërpërgjigjemi, Tiranë: Shtëpia Botuese "Pika pa sipërfaqe"
- Dewey, John. 2004. *Democracy and Education. An Introduction to the Philosophy of Education*, Indian Edition: Aacar Books.
- Eco, Umberto. 2017. *Pape Satan Aleppo - Kronika të një shoqërie të lëngshme*, Tiranë: Dituria.
- Fukuyama, Francis. 2024. *Kërkimi i dinjitetit dhe politikave të pakënaqësisë*, Tiranë: AIIS
- Morin, Edgar. 2015. *Shtatë dijet e nevojshme për edukimin e së ardhmes*, Tiranë: UET Press.
- Morin, Edgar. 2016. *Rruga për të ardhmen e njerëzimit*, Tiranë: Shtëpia Botuese Elve.
- Serres, Michel. 2015. *Thumbelina: The Culture and Technology of Millennials*, London: Rowman & Littlefield International.

ABSTRACT

Technology and especially the Internet have created a new relationship with the world in which we live, causing old educational authorities, including parents, and old ways of teaching to undergo a deep review. This is because students and pupils have adapted well to these processes, to the point that a philosopher like Michel Serres calls them “thumbnails” (Thumbelina). But it is not only the way young people use their fingertips that has changed. Their opportunities to navigate the web, to make friends with people far away, have changed the way they communicate, but also how they think about. The adaptation of the adults who educate them and the effort to be involved in their world requires not only a certain level of technological knowledge on the part of educators, but also a set of knowledge on how to orient these young people in their relationship with the Internet, that is, a kind of new pedagogy. In this paper, not only some pedagogical methods will be mentioned, but also some philosophical-pedagogical ways to avoid losing the educational interaction with the world. The educational process adapts to the new ways of knowing that young people have at their disposal and the ways in which they think about the world. This has to do with an interaction full of respect for these young human beings who are growing up. Some categories of thought that originate from philosophy help them to make choices depending on the life they lead in society and school, without relativizing some common human and democratic values, so important for their well-being and that of society itself.

Keywords: *Technology, internet, education, interaction, values*

EFFECTS OF CHRONIC AUTOIMMUNE DISEASE IN THE QUALITY OF MARRIAGE

Ruthi TAJA

Tirana Counseling Center, Albania

E-mail: tajaruthi@gmail.com

Artemisi SHEHU DONO

University of Tirana, Albania

Faculty of Social Sciences

Albania Department of Pedagogy and Psychology

E-mail: art_emisa@yahoo.com

ABSTRACT

Introduction: Studying the effects of chronic autoimmune disease on marriage helps health care providers understand the impact on patients' lives, leading to the development of interventions and support systems that improve their well-being and quality of life. Therefore, the purpose of this study is to explore the complex interaction between chronic autoimmune diseases and marital relationships, as well as to investigate the relationship between the number of diseases that affect the individual, and the number of symptoms and spheres of life that they affect, with satisfaction, cohesion and consensus in the couple. **Methods:** More specifically, the study aimed to observe how the presence of autoimmune diseases would affect the couple's relationship, especially if this disease affected the satisfaction, cohesion and consensus in the couple. A multiple methods approach was used, as the research combined quantitative data collected through the Dyadic Adjustment Scale-32 (DAS-32) (Spanier, 1976) with qualitative insights gathered from the survey. The sample of this study consisted of 18 couples, among which the sick partners presented with a variety of different diseases. The data was collected by distributing the questionnaire on social media. The collected data were processed through SPSS, version 2021. Scientific research ethics were applied and respected throughout the research. **Results:** The collected data showed that the presence of chronic autoimmune disease has a moderate negative impact on the quality of the marriage, this can be seen through a correlation of -0.329, which indicates that with the increase in the presence of multiple autoimmune diseases,

satisfaction, cohesion and consensus in the couple tends to decrease moderately. The study highlights that although chronic autoimmune disease affects marital well-being, couples through effective coping strategies can have satisfying marital relationships. Further studies with a larger sample are needed, as well as the study of coping strategies or a deeper observation of other influencing factors such as gender or socio-economic status are recommended to be included in further research.

Keywords: *chronic disease, marital relationship quality, couple cohesion, couple consensus, couple satisfaction.*

Ruthi TAJA is a clinical counselor at Tirana Counseling Center, offering mental health support to individuals in need. She holds a Master's degree in Clinical Psychology from Albanian University. In addition to her counseling work, Ruthi serves as a Marketing & Communications Strategist at Oz Marketing, where she develops impactful marketing campaigns.

Artemisi SHEHU DONO is an Associate Professor in Psychology at the University of Tirana's Faculty of Social Sciences, Department of Pedagogy and Psychology. With over 24 years of experience in teaching and research, she specializes in clinical psychology, focusing on abnormal psychology and developmental psychopathology for children, adolescents, and adults. She has also served on the Academic Senate of the University of Tirana and the National Council of Civil Society. Prof. Shehu Dono is a practicing psychotherapist affiliated with the Albanian Association for Psychotherapy, holding the European Certificate of Psychotherapy.

Introduction

Chronic autoimmune diseases include a wide range of conditions characterized by abnormal autoimmune responses of the body's immunity against body tissues. They include Chronic Hashimoto's Thyroiditis, Lupus, Multiple Sclerosis, etc. Marriage, as a complex relationship with emotional, social and practical dynamics, is a very important factor to consider in the lives of individuals affected by these diseases.

Being Ill Affects the Quality of Life in the Individual

Being sick, especially in the context of autoimmune diseases, significantly impairs patients' quality of life (Sutanto et al., 2013). Symptoms such as pervasive pain, debilitating fatigue, mental deterioration, and disrupted lifestyle contribute to restrict physical and social functioning. Patients perceive their illness as trivialized and stigmatized, intensifying their sense of isolation (Sutanto et al., 2013; Janice & Kiecolt-Glaser, 2018; Macbeth, et al., 2022; Shaaban, et al., 2022).

Being Ill Affects the Marriage

Patients with chronic autoimmune diseases may experience a restricted lifestyle, pervasive pain, and disruptive symptoms, impacting their ability to fulfill marital responsibilities or even the experience of a reduced marital satisfaction (Sutanto et al., 2013; Pietromonaco & Collins, 2017; Li et al., 2015; Dunkel, 2017). The invisibility of symptoms may lead to a lack of understanding from spouses, potentially causing social isolation and relationship conflict (Sutanto et al., 2013).

The Role of Spousal Support

Spousal support is crucial for individuals with chronic autoimmune diseases, like providing emotional and physical assistance, understanding, and empathy (Sutanto et al., 2013; Pietromonaco & Collins, 2017). In a study about Crohn's disease, spousal support was viewed to positively influence the quality of marriage, emphasizing the need for mental interventions alongside medical treatment (Li et al., 2015).

The Quality of Marriage Affects the Disease or the Ill Individual

While the literature doesn't directly address the impact of the quality of marriage on illness in chronic autoimmune patients, it emphasizes the importance of spousal support in maintaining mental resilience and positive coping strategies (Sutanto et al., 2013). One study on RA patients emphasizes the differential effects of RA on distress among patients and partners, with disability being a primary stressor for patients and perceived burden being a primary stressor for partners (Christopher et al., 2014). It also highlights the importance of considering marital quality and negative transactions as secondary stressors for partners. The study suggests the need for further research and interventions to address distress and improve marital quality in the context of RA (Christopher et al., 2014).

A study on MS patients by Hartman et al., (2009) concluded that MS patient physical functioning is positively related to couple relationship quality, indicating that couples with higher relationship quality may be better able to cope with the stresses of MS (Hartman et al., 2009).

Patients of Chronic Autoimmune Diseases Need Psychological Support

Patients with chronic autoimmune diseases require psychosocial interventions to promote mental resilience, positive coping strategies, and self-advocacy as concluded by a studio from Sutanto et al., (2013). In a study by Li et al. on Crohn's disease, mental interventions are highlighted to improve the marriage and overall well-being of patients (Li et al., 2015).

The Marriage Itself Needs Support

Marital quality is a dynamic factor that intricately intersects with health outcomes, and the presence of chronic illness introduces a unique set of challenges that can influence overall satisfaction and

well-being within a marriage (Robles et al., 2014; Kiecolt-Glaser & Wilson, 2017; Brailovski et al., 2019). Specifically, the study on Crohn's disease highlights the indispensable role of psychologists in assisting couples in managing the psychological burdens associated with chronic illness (Li et al., 2015).

The psychologists' pivotal role in developing effective coping strategies within the marital unit, by addressing the psychological dimensions of the illness, psychologists contribute to the overall health and stability of the marital relationship is an important aspect of caring for the patient and their most important relationship: their marriage (Li et al., 2015).

Kiecolt-Glaser & Wilson's (2017) exploration underscores the interdependence of health and marital quality, especially when one partner faces health challenges. The findings highlight the need for comprehensive approaches considering the intricate dynamics of couples' relationships in the context of health and illness (Berner et al., 2018).

In summary, supporting marriage amidst chronic illness involves recognizing its impact on satisfaction and actively engaging psychologists to provide necessary tools and strategies for couples to successfully navigate these challenges.

Additional Considerations from Literature

In a study by Robles et al., (2014) it was concluded that chronic illness, including autoimmune diseases, contributes to declines in marital satisfaction and overall marital quality, with potential spillover effects on health (Robles et al., 2014).

Kiecolt-Glaser & Wilson (2017) discovered that couples' behavior patterns influence each other, and the quality of marriage moderates the impact of one partner's health on the other.

Multiple sclerosis (MS) can impact intimate relationships, leading to identity

disruptions and potential changes in the sense of self (Bolton, 2014; Hagedoorn et al., 2008; Shivani, 2021).

We believe that the results of this study will be useful for different groups of individuals, including health care professionals, couples living with chronic autoimmune diseases, and the building of a database for such findings in Albania.

Methodology

Objective

The main objective of this study is of course the understanding of the impact that chronic autoimmune diseases have on the quality of marriage, specifically by learning more about: the emotional impact of the disease, social dynamics, specific challenges, and contributing factors to perceived marital satisfaction.

Research Questions

The two research questions we posed were:

- What impact does the presence of multiple autoimmune diseases have on satisfaction, cohesion and consensus in a couple?
- What impact do the multiple symptoms, which the individual perceives to affect several areas of life, have on satisfaction, cohesion and consensus in the couple?

Research Design

The design of this research adopted a mixed methods approach to explore and address in a comprehensive way the different aspects of the lifestyle of a couple with a chronic autoimmune disease. To achieve this comprehensive approach, the Dyadic Adjustment Scale 32 (DAS-32) (Spanier, 1976) a researcher-designed questionnaire, as well as a qualitative interview with a couple were used. The use of these diverse and comprehensive methods ensures the combination of quantitative data collected

through the DAS-32 and qualitative data collected through the researcher-designed questionnaire and qualitative interview. This hybrid approach aimed to provide a more complete understanding of the dynamics, challenges and coping mechanisms within these relationships.

Graham Spanier's (1976) study of the DAS showed an internal reliability (alpha) of 0.96. This instrument has been used to assess the quality of marital or cohabiting-intimate interpersonal relationships and has demonstrated high reliability in many contexts. This level of reliability makes it a suitable tool for measuring the quality of interpersonal relationships in scientific studies and research.

In order to achieve the goal of collecting as much qualitative data as possible for our hypotheses, a qualitative questionnaire was created, that aimed to collect general information about the couples (such as gender, age, number of children or income), information on the ill partners' chronic autoimmune disease (type of disease, symptoms, areas of life affected by the disease - as perceived by the patient, medication and the help they perceive they need and what that was). This questionnaire also aimed to obtain important information on the partners' feelings about help-seeking, communication of concerns and frustrations, and expression of wishes, in their marriage. To gain a wider context on what the participants expressed in the questionnaire and to gain a deeper understanding of the concerns and needs of these couples, the researchers interviewed a couple, where one of the partners suffered from a chronic autoimmune disease.

Study Participants and Sampling

The participants in the study were 19 couples, who had one of the partners affected by at least one chronic autoimmune disease. Of these, 19 were men and 19 were women. The average age of the

participants was 49 years. To conduct the study, sampling was done through the avalanche method, using the possibility of social media to reach people in different locations. After this starting point of survey distribution, an endocrinologist was contacted, who also distributed the survey to some of their patients, thus providing us with subjects who had experiences in exactly the area the study aims to explore. This step added credibility to the search and increased the chances of reaching individuals who met the criteria.

Data Processing, Ethical Issues and Limitations

The data was processed through SPSS. The measurements that were used included correlational and descriptive analyses.

The study does not present any ethical issues or dilemmas. The participants in the study were informed about the purpose of the research and were guaranteed that the data provided by them would be treated confidentially and used exclusively for the purposes of the study. No identifying information of the participants will be published or shared with any third party. Completing the questionnaire was done voluntarily.

A limitation of this study is the relatively small sample size from which the data were obtained, as well as the gender disproportion in the affected partners.

Results and Discussions

Dyadic Adjustment Scale (DAS-32)

The Dyadic Adjustment Scale in this study resulted in a high internal consistency coefficient of 0.838.

General Data

19 women and 19 men were included in the study. Their average age was 49 years. Most of the couples (11 of them) have 2 children, while only 3 couples have no children. The couples included in this study

have an average of 16.5 years of marriage. In the majority of couples (14 of them) both partners are employed, in 3 of them only the partner with chronic autoimmune disease works and in 2 couples only the non-sick partner works.

Data of Partners with Chronic Autoimmune Diseases

General data. The partners with chronic autoimmune diseases who were included in this study were 15 women and 4 men, who belonged to the age group of 24-57 years. 17 of them suffer from only one chronic autoimmune disease, one participant suffers from 2, and another from 3. The largest representation is for Hashimoto's Thyroiditis (7 participants), followed by Irritable Bowel Syndrome (6 participants), Rheumatoid Arthritis (4 participants) and Diabetes (2 participants), while Lupus, Fibromyalgia and Rosacea are represented by one participant each.

Symptoms experienced daily. On average, an individual from our sample experiences 7 symptoms per day. The most common symptoms were fatigue, bloating, hair loss, headache, weakness, muscle pain and weight gain.

Co-existing conditions. 12 of the participants do not suffer from any accompanying disease. The relatively small number of participants suffering from accompanying diseases was a positive finding as it ensures that any association that the effect of chronic autoimmune diseases has on marital quality is not influenced by other coexisting conditions. The rest suffer from gastritis, endometriosis, migraines and tension. 57.9% or 11 of the participants are taking medication for their illness.

Areas of life affected by illness. When the participants were asked which areas of life were most affected by their illness, the answers ranged from home, work, recreational activities, relationship with friends/partner/children/other family

members, and relationship with self. Only 2 of the participants answered that the disease does not affect them in any of the areas of life. The two most selected areas were home and relationship with one's self. The participants in the interview that was held expressed the same, emphasizing that the hardest part of having a chronic autoimmune disease is "not understanding yourself, not feeling yourself" (Anonymous Participants, 2023) and that one of the main things they have had to do to manage the situation is re-establishing roles at home.

Results of DAS-32. The results of the self-report questionnaire DAS-32 in the group of partners with SAH were interesting results because of their tendency to be high. The lowest score achieved was 107 and the highest was 144. 68.8% of partners with chronic autoimmune diseases are found to be within the norm for what the DAS-32 test qualifies as a "happy married couple". Thus leaving 31.7% of these participants in the second category, that which is at the "breaking point of a troubled relationship".

Data of Partners Without Chronic Autoimmune Diseases

General data. Partners without chronic autoimmune diseases were 15 men and 4 women, who belonged to the age group 29-63.

Other diseases these partners suffered from. 14 of these partners did not suffer from diseases, 5 of them suffered from diseases such as prostate, migraine, endometriosis, tension, arrhythmia, diabetes, tumor and colitis.

Results of DAS-32. The DAS-32 test scores for this group were also high, with the highest score being 144 and the lowest being 99. Concluding that these partners report being in happy marriages.

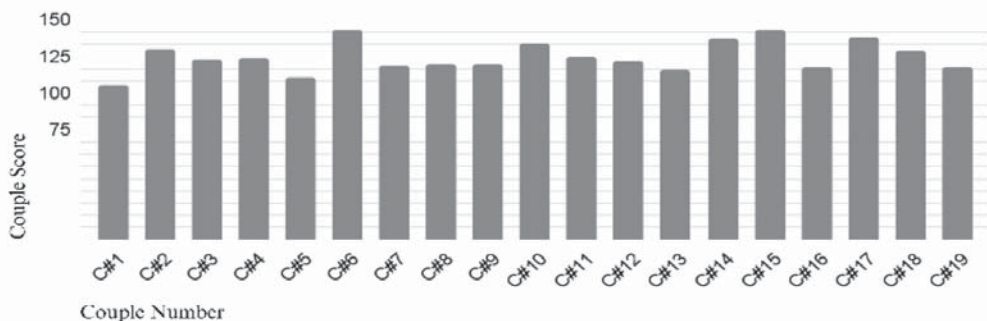
DAS-32 Couples' Scores

Couples' scores for the DAS-32 questionnaire show a mean score of 129.9. Only 2 of these couples were in the category described as "Distress cut off point", the rest reported being in the norm of a happily married couple.

Conclusions and Recommendations

What Impact Does the Presence of Multiple Autoimmune Diseases Have on Satisfaction, Cohesion and Consensus in a Couple? Analysing the collected data shows us that the presence of chronic autoimmune disease has a moderately negative impact on the quality of marriage; this can be seen through a correlation of -0.329, which indicates that with the increase in the presence of multiple autoimmune diseases, satisfaction,

Figure 1: *Dyadic Adjustment Scale, Couples' Scores. The interpretation for this scale is as follows: 70 = Divorce, 98 = Distress cut-off point, and 114.5 = Norm for happily married couples.*



cohesion and consensus in the couple tend to decrease moderately.

What Impact do the Multiple Symptoms, Which the Individual Perceives to Affect Several Areas of Life, Have on Satisfaction, Cohesion, and Consensus in the Couple? The results of the correlations for both the number of symptoms and the different domains affected by the disease do not indicate a strong relationship to confirm whether they influence each other or not, thus emphasizing that although chronic autoimmune disease affects marital well-being, couples through effective coping strategies can have satisfying marital relationships.

This finding is supported by studies that emphasize the importance of psychological support in the individual's journey through living with a chronic disease.

Based on the Findings of this Study, and our Recommendations Are:

- access of affected couples to psychological help, both individually and together;
- educating and informing couples about what awaits them;
- working on effective communication methods in the therapeutic space;
- involvement together in treatment and meetings with medical personnel;
- finding or creating support groups.

Further Studies: in conclusion, we recommend that further studies are done in this field, especially in the Albanian context, focusing on studying the coping methods and strategies of couples, conducting this study with a larger sample, and conducting this study with an equal number of genders in terms of sick partners.

REFERENCES

- Berner, C., Erlacher, L., Fenzl, K. H., & Dörner, T. E. (2018). A cross-sectional study on self-reported physical and mental health-related quality of life in rheumatoid arthritis and the role of illness perception. *Health and Quality of Life Outcomes*, 16(1). doi:10.1186/s12955-018-1064-y
- Bolton, M. P., (2014). The Impact of MS on Intimate Relationships: The Role of Identity; <https://utoronto.scholaris.ca/server/api/core/bitstreams/15c9e2c5-9fd0-49d2-bea5-0573725afa8b/content> (available, 5 march 2025).
- Brailovski E., Vinet E, Christian, A., Pineau. A., Christian, A., Jennifer, L., Lee., Luck, Lukusa., Fares, Kalache., Louis-Pierre, Grenier., Deborah, DaCosta., Sasha, B. (2019). Marital status and age of systemic lupus erythematosus diagnosis: the potential for differences related to sex and gender; *Lupus science & medicine*, doi: 10.1136/LUPUS-2019-000325
- Christopher, R., Agnew., Susan, C., South. (2014). Interpersonal relationships and health: social and clinical psychological mechanisms: 3rd Purdue Symposium on Psychological Sciences.
- Dunkel, S., C. (2017). Moving research on health and close relationships forward—a challenge and an obligation: Introduction to the special issue; *American Psychologist*, 72(6), 511–516. doi:10.1037/amp0000158
- Hagedoorn, M., Sanderman, R., Bolks, H. N., Tuinstra, J., & Coyne, J. C. (2008). Distress in couples coping with cancer: A meta-analysis and critical review of role and gender effects; *Psychological Bulletin*, 134(1), 1–30. doi:10.1037/0033-2909.134.1.1
- Hartmann, K. E., McPheeters, M. L., Biller, D. H., Ward, R. M., McKoy, J. N., & Blume, J. D. (2009). Treatment of Overactive Bladder in Women. Evidence Report/Technology Assessment No. 187. Agency for Healthcare Research and Quality.

- Janice, K., Kiecolt-Glaser, (2018). Marriage, divorce, and the immune system; *American Psychologist*, doi: 10.1037/AMP0000388
- Kiecolt-Glaser, J. K., & Wilson, S. J. (2017). Lovesick: How Couples' Relationships Influence Health. *Annual Review of Clinical Psychology*, 13(1), 421–443. doi:10.1146/annurev-clinpsy-032816-045111
- Li, G.: Ren, J.; Wang, G.; Gu, G.; Ren, H.; Chen, J. & Li, J. (2015). "Impact of crohn's disease on marital quality of life: A preliminary cross-sectional study", *Journal of Crohn's and Colitis*, 9(10), 873–880. doi:10.1093/ecco-jcc/jjv121
- Macbeth, A. E., Holmes, S., Harries, M., Chiu, W. S., Tziotzios, C., de Lusignan, S., ... Thompson, A. R. (2022). The associated burden of mental health conditions in alopecia areata: A population-based study in uk primary care; *British Journal of Dermatology*, 187(1), 73–81. doi:10.1111/bjd.21055
- Pietromonaco, P. R., & Collins, N. L. (2017). Interpersonal mechanisms linking close relationships to health. *American Psychologist*, 72(6), 531–542. doi:10.1037/amp0000129
- Robles, T. F., Slatcher, R. B., Trombello, J. M., & McGinn, M. M. (2014). Marital quality and health: A Meta-analytic review; *Psychological Bulletin*, 140(1), 140–187. doi:10.1037/a0031859
- Robles, T. F., Slatcher, R. B., Trombello, J. M., & McGinn, M. M. (2014). Marital quality and health: A meta-analytic review; *Psychological Bulletin*, 140(1), 140–187. <https://doi.org/10.1037/a0031859>
- Shaaban, A., Tayel, M., Hassan, E., Salah, M., Ibrahim, M., & Said, W. (2022). Evaluation of depression and general health assessment among systemic lupus erythematosus patients in relation to disease activity and damage. *Egyptian Rheumatology and Rehabilitation*, 49(1). doi:10.1186/s43166-022-00113-5
- Shivani, Bahri. (2021). A Comprehensive Review on Autoimmune Diseases; *International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology*, doi: 10.22214/IJRASET.2021.38196
- Spanier, G. B. (1976). Dyadic Adjustment Scale (DAS) [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t02175-000>
- Sutanto, B., Singh-Grewal, D., McNeil, H. P., O'Neill, S., Craig, J. C., Jones, J., & Tong, A. (2013). Experiences and perspectives of adults living with systemic lupus erythematosus; *Thematic synthesis of qualitative studies. Arthritis Care & Research*, 65(11), 1752–1765. doi:10.1002/acr.22032

INTELLECTUAL WELL-BEING IN A DIGITAL AGE: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Eljana BRAHJA
University of Tirana, Albania
Faculty of Social Sciences
Department of Philosophy
E-mail: eljana.braja@unitir.edu.al

ABSTRACT¹

Rapid and frequent global changes have affected secondary education among other areas. The challenges faced by high school students are diverse and can be accompanied by various consequences. Contemporary scientific studies and statistical data indicate that fewer and fewer students are attending high school, and the number of students pursuing higher education is declining. The average scores on elective subjects in the State Matura exam are also decreasing. The purpose of this research paper is to analyze how the use of technology has impacted the teaching and learning processes for students attending high school. Considering the challenges that education is currently facing, the primary question posed in this article is: What are the challenges and opportunities for intellectual well-being in a digital age? Some of the research questions that support the main question of this study include: (1) What has the level of knowledge acquired by students in the 9-year school compared to the level of knowledge acquired in high school? (2) What is the level of student performance on the State Matura exams over the years? This article initially presents a comparative analysis of the results of graduates on the State Matura exams. It further compares the results achieved by students in the 9-year school with those achieved in high school, examining the factors that have influenced the education process. This analysis will help in proposing best practices for teaching and learning for an increasingly effective education system for today's youth.

Keywords: *education, intellectual well-being, scientific progress, human progress, student pass rates.*

¹ This paper is presented in the International and Interdisciplinary Conference "Well-being in Challenging Times", that has been held at the AAB University of Pristine Kosovo, on November 15-16, 2024; Proceedings, pp.... link: <https://www.sociology.al/sites/default/files/19th%20International%20Conference%20Proceedings%20AAB%20Pristine%202024.pdf>

The Importance of Education in Creating Intellectual Well-being

The education system continuously works to strengthen policies that will impact the illumination of the human mind. Educational policies aim to foster inclusive learning environments and utilize various resources to promote better educational opportunities for all students.

Policymakers strive to achieve high-quality education, with schools increasingly focusing on the goal of achieving high average grades and pass rates. Meanwhile, in the face of this challenge, there is a growing need for teachers to be equipped with the appropriate training and pedagogical knowledge to identify and support students on their path to knowledge, especially in the digital age.

A review of the literature reveals that educators and scholars of education raise the question: -Why are schools important and what purpose do they serve? For years, educators and critical sociologists have questioned the role of schools, creating misunderstandings among other scholars. John White, an educational philosopher, counters this criticism by speaking positively about schools and their role in enlightening the human mind. He states: "Schools are institutions with very specific goals, which aim to promote and acquire knowledge" (Cornelius-White, 2007: 113-123). He further presents the view that positive teacher-student relationships contribute to the comprehensive learning of knowledge, supported by student-centered teaching.

In line with this issue, scholar Michael Young holds a similar view, stating: "Schools, like families, have a unique role in developing human capacities and in providing the conditions that allow society to embrace innovation and consequently change" (Young, M., 2012: 10-18). In a digital age, where students might misuse technology, it is precisely the professional

work of intellectual teachers that will guide and channel the youthful, unrestrained desire of adolescents toward the proper use of technological tools.

Some studies argue that education can bring about societal change. Encouraging creative skills and critical thinking in students will bring young people closer to innovations in education and many other fields. The development of human capacities with a modern mindset will be the source of future innovations that will continue to shape the future of society, ensuring intellectual well-being.

Additionally, studies show that the education process plays an important role in the economic development of a country. Through the transmission of contemporary knowledge, young people become an innovative force driving economic change and development in the country.

Beyond its educational function, the education system also provides certification for students who complete a particular level of education. Certification for specific professions makes young people, who have just entered the job market, increasingly sought after.

A review of literature in both Albanian and other languages indicates that some scholars argue that intellectual well-being is important not only for the individual but for society.

For all the reasons mentioned above and many others, the education process is seen by scholars as a sure path that leads to intellectual well-being.

Education Priorities in the Digital Age

Education faces a wide range of challenges, which continuously evolve into key priorities. Studies affirm that education is crucial for creating intellectual well-being, but beyond its significance, it also confronts many difficulties. One of the problems

Table 1: *Number of Enrolled Students Over the Years in Secondary Schools in the Tirana Region*

School Year	Total Students	Girls	Boys
2014-2015	3976	2031	1945
2015-2016	2706	1967	1739
2016-2017	3560	1903	1657
2017-2018	3243	1752	1491
2018-2019	3079	1674	1405

of education today is the hidden dropout phenomenon, which researchers associate with deviant behaviors (Rocque et al., 2017: 592-612). Hidden dropout refers to students who do not attend school regularly, have unjustified absences from specific classes, are disengaged during lessons, or lack the necessary educational materials, among other issues. This hidden dropout becomes a major challenge for policymakers, as it negatively impacts the intellectual well-being of young people.

Furthermore, there is a growing concern over the steadily decreasing number of students enrolling in upper secondary education (Brahja, 2022: 128). Data from this study, presented in the table below, shows a decline in the number of students in schools from the 2014-2015 school year to the 2018-2019 school year, with a decrease of 897 students, of whom 357 are girls and 540 are boys.

Such a situation immediately underscores the need to develop policies and strategies that will bring young people closer to schools and turn them into attractive and engaging environments for adolescents.

Moreover, the lack of educational resources in schools, such as appropriate learning spaces, specialized classrooms, and technological tools, remains a significant issue, even though we are talking about integrating technology into teaching. Addressing these issues has become a priority in education today.

Factors Influencing the Quality of Teaching

Without underestimating the importance of schools for societal development, it is worth noting that today’s generations live in a complex industrial society where, in addition to traditional resources, technology is also used in the teaching process. One of the recent innovations in education is learning through technology. The need for global integration in a digital world has increased the focus and importance of education, turning technology into a significant factor in the teaching process.

In the 21st century, technology began to be used not only for teaching but also for assessment, placing two eras -traditional and digital- side by side. Teachers found themselves facing the challenge of using technological tools. Schools began to focus on utilizing technology and orienting learning through digital networks. This situation led to a need for training and professional development of teachers in the use of technological tools. The challenge for teachers is not only the use of technology but also the teaching process itself. Today’s youth are more focused on digital texts, online books, and visual interpretations, rather than on the traditional explanations provided by teachers.

But how has the use of technology impacted the teaching process?

In connection with this issue, in analyzing the impact of technology on student learning effectiveness, researcher Chauhan states: “We have a lack of comprehensive adaptation of technology use in pedagogy” (Chauhan, 2017: 14-30). The data from this study argue that technology has a moderate impact on the effectiveness of student learning, always considering the influence of other factors such as the subject in which technology is used, the field, the duration of use, and the learning environment.

Additionally, the use of technology has led to the development of various applications that help students better understand concepts, phenomena, and theories. Innovative and interactive technological applications have changed learning methods, offering students an active learning environment for various subjects and fields. Teachers are now confronted with a generation whose brains learn and operate across multiple dimensions.

Other scholars argue that the use of technology in teaching is characterized as a problem-solving-oriented approach (Luppigini, 2005: 103-109). By using technical tools, theories, and methods, it

becomes easier to design, develop, and assess human resources effectively, making it possible to exploit all aspects of learning. Contemporary studies show that students learn better when actively involved and when they can relate concepts to their real lives. The technological environment facilitates more effective learning (Taşkın & Kandemir, 2010: 1379-1384). Through technology, today’s youth can connect new concepts with practical examples from the real world.

A review of the literature reveals that another factor influencing the quality of teaching is teacher job satisfaction. This factor is fundamentally linked to working conditions and teachers’ salaries. However, it is not limited to these; studies also show that the workload of teachers, collaboration among them, and their perceptions of student discipline in school are additional factors related to teacher job satisfaction (Toropova, Myrberg & Johansson, 2021: 71-97).

Considering the literature reviewed from other languages, data collected from the Albanian context for this article is also presented. To study the level of knowledge acquired by students in primary school compared to that in high school,

Table 2: *Pass Rate and Average Grade of Schools*

School	Achievements	Academic year			
		2019-2020	2020-2021	2021-2022	2022-2023
“Mustafa Kemal Atatürk”	Annual Pass Rate	100%	100%	100%	100%
	Annual Average Grade	8.1	8.2	8.1	8.3
“Mustafa Greblleshi”	Annual Pass Rate	100%	100%	100%	100%
	Annual Average Grade	7.9	8.3	7.9	7.8
“Sandër Prosi”	Annual Pass Rate	99%	100%	100%	96%
	Annual Average Grade	7	6.98	7.32	7.35
“Avdulla Keta”	Annual Pass Rate	98%	95%	93%	99%
	Annual Average Grade	7	7.2	7.23	7.4

Table 3: *Pass Rate and Average Grade in the 2019 State Matura Exam*

No.	Exam Subject	Pass Rate	Average Grade
1	Literature	95.40 %	6,39
2	Mathematics	94.43 %	6.35
3	Foreign Language	96.90 %	7.39
4	Elective Subject	96.23 %	7.88

data were collected from the following schools: “Mustafa Kemal Atatürk”, “Mustafa Greblleshi”, “Sandër Prosi”, and “Avdulla Keta.” Two primary schools and two high schools were selected to carry out a comparative analysis between the data gathered in compulsory education and upper secondary education. It should be noted that the data were collected from the respective educational institutions and are not generalized; they are intended solely for this study. The table below presents the data reflecting the pass rates and average grades per school from the 2019-2020 school year to the 2022-2023 school year.

Data processing results indicate that the pass rate in the 9-year schools included in this study is 100%, while the average grade is 8.0. Meanwhile, the pass rate in both high schools is 97.5%, with an average grade of 6.26. The comparison of the data reveals that the quality of upper secondary education is declining. The average grade has decreased by a difference of 1.74 points compared to 9-year education. Similarly, the pass rate has

also decreased by 2.5%. It is emphasized that the data are not generalizable; therefore, this study could serve as an impetus for the development of further research.

Regarding the results of students in the 2019 State Matura exams, the data on pass rates and average grades are presented in the table 3.

The data processed from the Center for Educational Services collected show that the pass rate for all subjects is 95.99%, and the average grade for all subjects is 6.85. Meanwhile, the data collected in the 2021 State Matura exams are as shown in Table 4.

The data show that the pass rate for all subjects is 98.99% and the average grade is 7.20. As is evident from the data, the quality of education has improved year by year. The pass rate and average grade results from the State Matura exams are increasingly aligning with the results produced by schools.

This data serves as an impetus for the development of further studies, which will highlight the main factors that influence intellectual well-being.

Table 4: *Pass Rate and Average Grade in the 2021 State Matura Exam*

No.	Exam Subject	Pass Rate	Average Grade
1	Literature	99.00 %	7.13
2	Mathematics	98.89 %	6.50
3	Foreign Language	99.05 %	7.52
4	Elective Subject	99.05 %	7.66

Best Practices in Teaching and Learning

Modern societies are increasingly aware that they are transitioning from industrial societies to those supported by information technology. Educational systems are those that must respond to this change. Studies in the field of education show that changes in the teaching and learning process are rarely implemented as designed. The focus must be placed precisely on the implementation of teaching practices. It is not enough to simply use contemporary teaching methods to achieve success in education. What is important is that these methods are integrated with the needs and capacities of the students, as well as with the necessary infrastructure to use a particular teaching method in a specific field or subject. Studies show that a teaching method that is not properly implemented is predisposed to negatively affect the learning process.

The study of the implementation program is an important factor that involves the balance between fidelity to the program and its adaptation (Lendrum & Humphrey, 2012: 635-652). It is enough to analyze the use of the SMIP platform (Pre-University Information Management System), which today is radically replacing the traditional method of recording student assessments, generalities, and any other achievements in the learning process. However, this platform faces implementation difficulties because some schools are not equipped with computer labs that teachers can use to enter data. Additionally, the lack of the internet makes it impossible to log into the system. As a result, teachers have found ways to adapt to the implementation of this innovation. They work in the classroom with the internet shared through their mobile phones, in computer labs when there are no students attending lessons, or at home. The above methods are expected to be ineffective because filling out the

SMIP platform during class time takes time, affecting the teaching and learning process. Completing the platform in the computer lab deprives other teachers who may need to use the lab with their students for a digital lesson. Meanwhile, completing it at home takes time away from other family commitments. Practices that are expected to be implemented without being based on the study of project ideas lead to dissatisfaction among teachers who are unprepared for what the digital era offers, which is reflected in the learning process.

What is suggested in such a situation is the creation of new job positions to employ individuals who would facilitate the entry of necessary data into the SMIP platform. This would alleviate the burden on teachers and not disrupt the teaching process.

Scientific studies argue that another very important practice in the teaching and learning process is the motivation of students. Motivational practices by teachers toward students have a positive impact on the learning process and student achievements, regardless of their intelligence (Steinmayr & Spinath, 2009: 80-90).

Furthermore, the role of the principal in the learning process should not be underestimated. The principal can have a very significant positive effect on reducing gaps in student achievements. Principals can influence student outcomes through methods such as encouraging the qualification and training of teaching staff, monitoring instructional practices, and maintaining student discipline.

Conclusions

The education process has had its history over the years. The data show that the level of quality and achievement in high schools, in the subjects of the State Matura exams, are at satisfactory levels, with a small increase in the average grade and pass rate. However, the average grade and pass rate in

the high schools included in this study shows a decline. Nonetheless, other studies indicate that education suffers from an ongoing identity crisis, keeping it in a prolonged transition period. Without allowing enough time for improvement and development in the implementation of continuous reforms in the education sector, it has become possible to identify a variety of issues. In the face of the challenges education faces today, mechanisms are certainly activated to help to resolve problematic situations.

Today, we discuss schools as institutions, the education process, the integration of theory with practice, the use of technology in schools, the development of new curricula, the use of the SMIP platform, the digital age, intellectual well-being, and many other challenges that we must assess. However, the concept of “good” is relative and infinite, and therefore, it is necessary for us, as members of society, to provide opportunities for improvement. During changes in the education process, several suggestions are offered to move toward the best possible outcomes.

Outdoor Education – The connection between classroom teaching and outdoor learning, linking new knowledge with environmental education. This will help students develop their knowledge, skills, and attitudes toward the world.

Transforming schools into environments that encourage student creativity, without

stifling their innovative ideas and thoughts.

Youth education through the exchange of experiences with their peers in other schools or with parents who have completed their education under different conditions.

Changing educational practices in a way that contributes to positive changes in society.

The integration of two ‘communities’: technology and society, by clearly defining the role of each in the overall education process. Technology and society need to support each other, not replace one another.

Another suggestion regarding the use of technology is that if it is comprehensively integrated into teaching, it can act as a powerful tool for effective learning.

Using technology to promote critical thinking in students and their ability to solve problems.

Integration between the competencies that the school aims to instill and the competencies that students are expected to develop in school.

The lack of field trips and extracurricular activities increasingly diminishes the hidden function of schools, which is the socialization of young people.

If policymakers conduct in-depth and detailed analyses of the problems faced by upper secondary education, both short-term and long-term interventions will provide a path toward their resolution.

REFERENCES

- Brahja, E. 2022. *Problemet sociale të rinisë në zonat rurale* [Social Problems of Youth in Rural Areas], <https://unitir.edu.al/problemet-sociale-te-rinise-ne-zonat-rurale/> (available 8 September 2024)
- Cornelius-White, J. 2007. *Learner-centered teacher-student relationships are effective: A meta-analysis*. Review of educational research, 77(1), 113-143.
- Dhuey, E., & Smith, J. 2014. *How important are school principals in producing student achievement?* Canadian Journal of Economics/Revue Canadienne d'économique, 47(2), 634-663.
- Lendrum, A., & Humphrey, N. 2012. *The importance of studying the implementation of interventions in school settings*. Oxford Review of Education, 38(5), 635-652.
- Luppici, R. 2005. *A systems definition of educational technology in society*. Journal of

- Educational Technology & Society, 8(3), 103-109.
- Qendra e Shëbimeve Arsimore [Educational Services Center]. 2021. "Matura Shtetërore 2021: Raport publik mbi arritjet e nxënësve" [State Matura 2021: Public report on Atudent Achievements], MSH 2021. http://qsha.gov.al/infos/matura_2021/raport_public_msh2021.pdf (parë, më 10 gusht 2024)
- Qendra e Shëbimeve Arsimore [Educational Services Center]. 2019. *Matura Shtetërore 2019: Raport Publik mbi Arritjet e Nxënësve* [State Matura 2021: Public report on Atudent Achievements], MSH 2019. http://qsha.gov.al/infos/matura_2021/raport_public_msh2021.pdf (parë, më 10 gusht 2024)
- Steinmayr, R., & Spinath, B. 2009. *The importance of motivation as a predictor of school achievement*. Learning and individual differences, 19(1), 80-90.
- Taşkm, N., & Kandemir, B. 2010. *The effect of computer-supported simulation applications on the academic achievements and attainments of the seventh-grade students on science teaching*. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 9, 1379-1384.
- Toropova, A., Myrberg, E., & Johansson, S. 2021. *Teacher job satisfaction: the importance of schoolwork conditions and teacher characteristics*. Educational Review, 73(1), 71-97.
- Young, M. 2012. *What are schools for? In Knowledge, values and educational policy* (pp. 10-18). Routledge.

MARTESA NË MOSHË TË HERSHME SI FORMË E DHUNËS FAMILJARE NDAJ VAJZAVE DHE GRAVE

Blerina HAMZALLARI
Univeristeti i Tiranës
Fakulteti i Shkencave Sociale
Departamenti i Sociologjisë
E-mail: blerina.hamzallari@unitir.edu.al

PËRMBLEDHJE

Prirjet e zhvillimit të shoqërisë shqiptare në dekadat e zhvillimeve pluraliste kanë ndikuar në ndryshime të rëndësishme edhe në strukturën e familjes dhe të marrëdhënieve familjare. E megjithatë, pavarësisht zhvillimeve të përgjithshme reformuese dhe emancipuese, institucioni i familjes në shoqërinë shqiptare vazhdimisht reflekton qëndrime konservative që mbajnë gjallë dukuri tradicionale, sikurse është edhe martesë e hershme e vajzave. Ky artikull ka për qëllim të argumentojë se martesat e vajzave në moshë të re janë një formë e shprehjes së dhunës familjare ndaj tyre. Për grumbullimin e të dhënave të këtij studimi është përdorur metoda cilësore, me instrument intervistën gjysëm të strukturuar. Për analizën e gjetjeve u përdor analiza tematike, e cila u mundësua nëpërmjet organizimit të të dhënave në bazë të etiketimit dhe kodimit. Studimi nxori në pah se disa mendësi dhe norma sociokulturore të mjedisit familjar dhe shoqëror nxisin martesën e hershme të vajzave. Gjetjet e këtij studimi tregojnë gjithashtu se modelet e sjelljes prindërore, autoriteti patriarkal dhe tipologjia familjare e të rejave ndikojnë në martesën në moshë të hershme të vajzave. Martesa në moshë të hershme e vajzave është rrjedhojë e vendimeve arbitrare e të dhunshme në familjen e origjinës dhe nga ana tjetër, është faktor për të ekspozuar vajzat e reja ndaj dhunës në familjet e reja pas martesës. Martesa e vajzave në moshë të re është sfidë për funksionimin normal të familjeve të tyre pas martese, duke e shndërruar dukurinë e martesave të vajzave me moshë të re në një problem jo vetëm personal dhe familjar, por me ndikime afatgjata edhe në shoqëri.

Fjalë kyçe: *martesa e hershme, martesë e adoleshenteve, bashkëjetesa, familja, të drejtat e njeriut, të drejtat e fëmijëve, mendësi patriarkale, norma kulturore, etj.*

Prof. Asoc. Dr. **Blerina HAMZALLARI** është personel akademik me kohë të plotë pranë Departamentit të Sociologjisë, Universiteti i Tiranës. Ajo ka përfunduar studimet e ciklit të parë dhe të ciklit të dytë në Sociologji në Universitetin e Tiranës. Në korrik të vitit 2017 u diplomua “Doktor” në shkencën e Sociologjisë dhe në dhjetor të vitit 2023 fitoi titullin akademik “Profesor i asociuar”. Interesat kryesore të kërkimit janë: Familja, martesë, të rinjtë, gjinia, konflikti dhe ndërmjetësimi, drejtësia restauruese, komuniteti dhe familjet, farefisnia, komunikimi ndërkulturor, grupet vulnerabel, etj.

Përligja e studimit

Përpos të gjitha ngjyimeve të zhvillimit të shoqërisë shqiptare dhe ndryshimeve që përfaqësojnë tashmë një realitet të riformatuar, ka fakte sociale kokëforta, të cilat pavarësisht ulje ngritjeve në kurbën e tyre, mbeten dëshmi e përhershme. Referencat zyrtare statistikore japin shifra të konsiderueshme të dukurisë së martesave nën moshën 19 vjeç edhe në vitet e tranzicionit në Republikën e Shqipërisë. Në dëshmitë e heshtura të të gjithëve ne, ku një i/e njohur, i/e afërm/e, një shok ose shoqe e jona bëhen pjesë e “zgjidhjes” dhe “zgjedhjes” për të hyrë në lidhje martesore qysh në adoleshencën e tyre dhe në faktimin e totalitetit të ktyre rasteve prej Institutit të Statistikave të Republikës së Shqipërisë, është me shumë interes analiza e kësaj dukurie dhe veçanërisht ndikimi i kontekstit në familjen e origjinës.

Edhe në dhjetëvjeçarët e parë të Shekullit të XXI dukuria e martesave në moshë të hershme vazhdon të jetë shqetësuese në shoqërinë shqiptare. Sikundër lexohet nga të dhënat e tabelës 1. në totalin e martesave të kryera në çdo vit një numër të konsiderueshëm të tyre e zënë martesat nën moshë 19 vjeç. Kjo dukuri vazhdon të ruajë profilin e saj gjinor, duke qenë më e pranishme tek vajzat dhe më pak tek djemtë.

Vitet 2002 dhe 2003 kanë qenë vitet me numrin më të madh të martesave ndër vajzat me moshë nën 19 vjeç, përkatësisht, 28.6 për qind e vajzave të martuara në këto vite kanë lidhur martesë me moshë nën 19 vjeç. Ndër vitet më kulminantë të martesave nën 19 vjeç të djemve mund të përmendim

vitin 1993 me një peshë specifike prej 2.4 për qind e djemve të martuar në atë vit dhe vitin 1994 me një peshë specifike prej 2.0 për qind të djemve të martuar në atë vit. Përgjatë gjithë viteve pasues pavarësisht luhatjeve të treguesve numerikë martesat e djemve janë pakësuar dukshëm. Ndërkohë shifrat e vajzave të martuara nën 19 vjeç vazhdojnë të mbeten shqetësuese.

Sipas të dhënave të referuara problematikat e parashtruara janë:

- Pavarësisht ndryshimeve strukturo-funksionaliste në shoqërinë shqiptare, të cilat kanë ndikuar në ndryshimet e strukturës familjare, ende në shoqërinë bashkëkohore shqiptare ka fakte në traditën e familjeve për konservim modelesh familjare.
- Me kë martohen vajzat e reja? Kush është partneri i tyre? Si ndikon familja e origjinës në favorizimin e martesës së hershme të vajzës?

Faktet statistikore tregojnë se vajzat mbizotërojnë në përpjesëtime problematike përkundrejt bashkëmoshatërëve djem të së njëjtës grup-moshë që martohen nën 19 vjeç. Në vitin e fundit (2022) të sjellë në mbyllje të të dhënave vajzat e martuara nën 19 vjeç janë në peshë specifike 10.7 për qind e martesave të realizuara në atë vit krahasuar me djemtë, që janë në një peshë specifike vetëm prej 0.6 për qind. Janë rreth 17.8 herë më shumë vajza se djem që janë martuar nën 19 vjeç. Rrjedhimisht vetëkuptohet se partnerët e vajzave të martuara në adoleshencën e tyre janë më të mëdhenj në moshë se ato vetë. Nga kjo praktikë rezulton që vajzat janë të prekura në mënyrë disproporcionale në krahasim me djemtë.

Tabela 1: *Martestat e vajzave dhe djemve nën 19 vjeç në vitet 1990-2022 (në përqindje)*

Vitet	1990	1991	1992	1993	1994	1995		
Gjithsej martesa	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0		
Vajza nën 19 vjeç	30.0	24.0	24.3	27.3	27.9	22.6		
Djem nën 19 vjeç	1.3	1.5	1.9	2.4	2.0	1.0		
Vitet	1996	1997	1998	1999	2000	2001		
Gjithsej martesa	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0		
Vajza nën 19 vjeç	21.0	21.2	21.1	21.3	26.9	17.7		
Djem nën 19 vjeç	1.0	0.9	0.7	0.7	1.1	0.5		
Vitet	2002	2003	2004	2005	2006	2007		
Gjithsej martesa	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0		
Vajza nën 19 vjeç	28.6	28.6	22.4	26.2	25.0	28.5		
Djem nën 19 vjeç	1.4	1.3	0.9	1.0	1.1	1.2		
Vitet	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
Gjithsej martesa	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	
Vajza nën 19 vjeç	27.9	26.8	24.9	22.3	25.0	23.6	22.4	
Djem nën 19 vjeç	1.1	0.5	0.6	0.6	0.8	0.6	0.6	
Vitet	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Gjithsej martesa	100	100	100	100	100	100	100	100
Vajza nën 19 vjeç	21.3	14.8	16.9	15.8	15.1	13.2	11.9	10.7
Djem nën 19 vjeç	0.6	0.3	0.5	0.7	0.6	0.7	0.5	0.6

[Burimi: INSTAT, 2000: 37; INSTAT, 2009: 22; INSTAT, 2015: 30-31; INSTAT, 2021: 33, INSTAT, 2023; përlllogaritjet në përqindje janë të autores]

Qëllimi dhe objektivat e studimit

Dhuna dhe abuzimi në familje kanë një histori të gjatë. Miller & Knudsen (1999: 706) janë përpjekur të përcaktojnë kategoritë e mundshme të viktimave të dhunës dhe abuzimeve familjare në të cilin përfshijnë

“... të gjithë anëtarët e mundshëm të familjes si në familjet tradicionale dhe jo tradicionale, të rriturit dhe fëmijët, duke përfshirë kujdestarë dhe fëmijë të

birësuar, partnerët në marrëdhënie martesore, partnerët bashkëjetues ose jobashkëjetues si dhe partnerët romantikë ose seksualë”.

Qëllimi i këtij studimi është të eksplorojë modelet e përgjithshme të dhunës familjare dhe frustrimit brenda familjes, por në veçanti tek dhuna familjare që pësojnë adoleshentet dhe disa nga trajtat e kësaj dhune në:

- Familjet e tyre të origjinës dhe ndikimin e mjedisit familjar në sjelljen e të rinjve dhe të rejave në adresimin e tyre ndaj martesës.

- Familjet e reja pas martesës, duke u përpjekur të identifikohen llojet e dhunës midis partnerëve intimë dhe prirjes për t'i duruar abuzimet ose për t'i denoncuar ato. Me rëndësi të identifikohet në këtë pikë është lidhja e mundshme midis modeleve në familjen e origjinës, modelit që gjejnë ose që ndërtojnë në familjen e re dhe prirjes për të mos e shndërruar në problem dhunën dhe abuzimet.

Është e rëndësishme që familja e origjinës dhe shëndeti i marrëdhënieve brenda saj të merren në konsideratë, pasi ashtu sikundër sugjerohet edhe në formulimet e teorisë së sistemeve familjare, pjesëtarët e një familjeje janë së bashku të vendosur në një marrëdhënie të ndërlikuar me njëri-tjetrin, dhe çdo veprim i rëndësishëm që kryen një nga anëtarët e saj prek automatikisht edhe anëtarët e tjerë të familjes (Olson & DeFrain, 1994: 484). Në këtë kuptim një familje me një anëtar me probleme apo prirje të dhunshme dhe abuzive është një familje, e cila nuk mund të përmbushë siç duhet funksionet e saj.

Objektivat kryesorë të studimit janë:

- Të eksplorohet natyra e ndikimit të familjes së origjinës në martesën e vajzës në moshë të hershme.
- Të analizohet struktura e familjeve në të cilat integrohen vajzat e martuara hershëm (me kë jetojnë pas martesës).
- Të konsiderohet ekspozimi i vajzave adoleshente ndaj sjelljeve abuzive prej bashkëshortit dhe të tjerëve, si pasojë e martesës nën moshën 19 vjeç.

Aspekte metodologjike

Në termat e epistemologjisë njohja dhe dija ndërtohen përmes interpretimeve që i bëjmë aksionit tonë (Silverman, 2000: 89). Duke përdorur teknikat e kërkimit cilësor dhe analizës së përvojave të grave të martuara nën 19 vjeç, përmbajtja e këtij studimi do

të orientohet drejt konstruktivizmit social dhe rëndësisë së nivelit të mikromjediseve shoqërore në funksionimin e dukurive, të cilat jo me doemos përputhen me teknikitetin e elementëve makrostrukturorë. Ky studim është edhe përshkrues, i bazuar në studimin e rasteve. Është zgjedhur kjo tipologji kërkimi, sepse në studimet deskriptive studiuesi mund të kuptojë më mirë jetën e subjekteve të studimit nëpërmjet përshkrimit që ata vetë i bëjnë jetës së tyre (Rossman & Rallis, 2012: 16). Kampioni i këtij studimi janë 30 gra, të zgjedhura në mënyrë të qëllimshme nëpërmjet teknikës së topit të borës. Gjithmonë në adresimin ndaj pjesëmarrësve potencialë të propozuar sipas teknikës së topit të borës duhen mbajtur parasysh qëllimet e studimit dhe kriteret e përcaktimit të kampionit (Tracy, 2013: 135-138).

Gjetje dhe diskutime

Ndikimi i normave sociokulturore në martesat me moshë nën 19 vjeç.

Mjedisi sociokulturor shqiptar karakterizohet nga një sërë norma, vlera dhe besime, të cilat integrojnë edhe në shoqërinë bashkëkohore forma problematike të veprimit tradicional. Studiuesja suedeze Pernilla Ouis e sheh martesën e hershme si një përgjigje të shoqërive të ndryshme ndaj respektit për traditën si dhe ndaj asaj që ajo do e quante “Ideologjia e nderit”. Ouis (2009: 453) nënvizon se:

Ideologjia e nderit është pjesë e trajtimeve fundamentaliste kulturore, të cilat përcaktojnë rolet gjinore në vende të ndryshme të botës... Nderi është një status, i cili mund të humbet dhe humbja e tij shkakton turp. Nderi shpesh herë është i lidhur me burrat dhe ato që mund të shkaktojnë turpin janë gratë... Sugjerohet se në shoqëritë fisnore është reflektim i aftësisë së individëve për të jetuar brenda standarteve kulturalisht të ndërtuara të të qenit burrë dhe të qenit grua.

Nga të dhënat e studimit nxirret në pah se konteksti familjar edhe mjedisi sociokulturor i komuniteteve në të cilat kanë jetuar vajzat e martuara në moshë të re të intervistuar kanë patur në themel të ndërveprimit dhe edukimit “ideologjinë e nderit” karakterizuar dhe favorizuar nga elementët e poshtëshënuar:

Tipare të edukimit në familje:

- Edukimi me frikën rreth marrëdhënieve seksuale paramartësore dhe “vlerën” e «pastërtisë» së vajzës
- Tradita e rezervimit të marrëdhënieve seksuale për në martesë
- Nderi i vajzës është nderi i familjes

Tipare të ndërveprimit në mjedisin sociokulturor të komunitetit:

- Tradita e martesave me shkesi
- Tradita e ndërprerjes së shkollës pas arsimit të detyrueshëm
- Stigmatizimi në rast të maarrëdhënieve dashurore dhe akoma më shumë marrëdhënieve intime paramartësore

Traditën e të vepruarit bazuar mbi tregues që normojnë “ideologjinë e nderit” vajzat e intervistuar e konsiderojnë ndikuese në lidhjen e martesave në moshë të re. Ndaj vajzave të reja në familje ushtrohet në mënyrë eksplicite kërkesa për “kujdes”, e cila është një thirrje e vazhdueshme e prindërve për rezervim të marrëdhënieve seksuale për në martesë si dhe pritshmërinë për të martuar vajzën me djalin me të cilin ajo ka kryer marrëdhënie seksuale para martesë. Pavarësisht traditës për martesën e vajzave në moshë të adoleshencës nëpërmjet shkesisë, nga të dhënat rezulton se martesat në moshë të hershme realizohen edhe si pasojë e procesit të rënies në dashuri në moshë të hershme të vajzave (21 nga 30 raste martesë si pasojë e rënies në dashuri). Një rezultat i tillë shpreh veprimin arbitrar të prindërve për të martuar vajzën në përputhje me kodet e nderit, me partnerin e saj të parë.

Disa nga pjesëmarrëset në studim pohojnë se martesë e tyre është zhvilluar në një kohë të ndërmjetme midis ngjizjes së fëmijës dhe lindjes së tij. Në këtë kuptim martesat e adoleshenteve nuk janë të planifikuara, por ato janë rrjedhojë e shtatëzanive të paplanifikuara dhe si pasojë martesë e tyre realizohet për të mos lindur fëmijë para martesë. Pas këtyre të dhënave në rastet e referuara kemi ballafaqimin me martesat që studiuesja amerikane Naomi Seiler (2002: 5) në studimin e martesave të adoleshenteve në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, i quan “Shotgun marriage”. Mund të themi se mjedisi sociokulturor i pjesëmarrësve në studim shfaq: a) intolerancë në lindjen e fëmijëve para dhe jashtë martesë si dhe b) obligimin për t’u martuar në rast të një shtatëzanie të mundshme. Ja disa pohime:

Drilona (martuar 18 vjeçe):

Mendoj se babai kishte shumë frikë se mos ne bënim ndonjë gabim (donim ndonjë dhe bënim ndonjë gabim) dhe donte të na rregullonte njëherë dhe pastaj të bënim çfarë të donim... ai këmbngulte se mund të më ndodhte gjë dhe madje mamit i thoshte: “Po ndodhi gjë me gocat ti do dalësh e para nga shtëpia.”

Morena (martuar 16 vjeçe)

Ne më shumë ishim shokë, se mendo as një puthje si kemi patur dhënë njëri-tjetrit... Në fillim të vitit të dytë babi im e morri vesh sikur unë isha e lidhur me atë djalë dhe sikur pale çfarë kishim bërë. Pasi më hoqi nga shkolla babai e kishte ndarë mendjen të më hiqte nga shtëpia, duke më fejuar e duke më martuar. Këtë rrugë babi im e shikonte si të duhurën për të më shpëtuar nga gabimet, më hoqi nga shkolla se mos i sillja turpin në derë.

Normat sociokulturore luajnë rol të rëndësishëm në zhvillimin e çdo shoqërie. Ndikimi i tyre në çdo lëm të jetës private dhe publike është i një rrjedhe të natyrshme.

Midis vajzave të intervistuar disa herë dialogu është orientuar rreth rëndësisë parësore dhe të patjetërsueshme të nderit të vajzës deri në gjetjen e partnerit të saj të jetës. Hera-herës këto pretendime janë ngritur haptazi nga prindërit e vajzave, më saktë babait të tyre, dhe hera-herës janë nënkuptuar në shprehje kuptimplota që të çojnë rreth një emëruesi të përbashkët, siç është konservimi i marrëdhënieve seksuale për partnerin e ardhshëm. Gratë e intervistuar, disa herë e kanë servirur traditën e të qenit e paprekur si parashkruesen e fatit të tyre për t'u martuar që në adoleshencë, madje edhe atëherë kur ato vetë asnjëherë nuk e kishin paramenduar që e ardhmja e tyre do t'i çonte kaq shpejt drejt jetës familjare, duke i shkëputur për rrjedhojë nga gjithë ëndrrat dhe shkuajdesjet e moshës së tyre të re.

Edhe në tregimet e grave të intervistuar rënia në dashuri dhe zbulimi nga prindërit i marrëdhënieve romantike rezulton si një faktor shtytës dhe përshpejtues i martesave në moshë të re. Paraprakisht kjo është një prirje e identifikuar edhe nga sociologu bashkëkohor Zyhdi Dervishi (2005: 75-90), i cili nënvizon se përgjithësisht prindërit tregohen të vëmendshëm dhe vigjilentë në sjelljet e vajzave të tyre dhe në prirjet ndryshe të sjelljeve të tyre... Ndër prindërit shqiptarë mbetet një etiketë e papëlqyeshme përlyerja e vajzave të tyre me thashethemet e opinionit shoqëror, ndaj të cilave ata priren tju bëhen mburojë vajzave të tyre. Hija e përhapur nga mjegulla e thashethemeve për vajzat, i shoqëron për shumë e shumë vite, ndoshta gjatë gjithë jetës.

Shtatë nga tridhjetë gratë e intervistuar kanë pohuar se zbulimi i lidhjeve të tyre të dashurisë nga prindërit dhe kundërshtimi i tyre i ka çuar ato drejt martesës në moshë të vogël: 4 prej këtyre 7 vajzave janë martuar “me rrëmbim” me personat që donin, 2 prej tyre pas zbulimit të lidhjeve të tyre janë martuar nga prindërit (babai) me njerëz, të cilët nuk i kanë patur njohur më parë dhe vetëm njëra prej tyre ka arritur të

bindë prindërit dhe është martuar me atë që donte. Nga katër gratë e martuara “me rrëmbim” ose të larguara nga shtëpia si pasojë e kundërshtimeve të vazhdueshme të prindërve të lidhjes së tyre romantike dhe pamundësisë për t'i bindur ata mund të themi se nga zbulimi i lidhjes deri në largimin e vajzës nga shtëpia kanë kaluar disa stadi në marrëdhëniet midis prindërve dhe vajzave të tyre:

- Mbajtja e fshehtë e lidhjes prej vajzës ndaj prindërve për aq kohë sa ka qenë e mundur.
- Zbulimi i lidhjes nga prindërit, kryesisht nëpërmjet personave të tjerë, të cilët mund të jenë të afërm ose njerëz të komunitetit të tyre.
- Presioni me argument ose presioni në trajtë imponuese i prindërve për të përfunduar raportin e tyre dashuror dhe hera-herës edhe përpjekje të tyre për t'ju prishur mendjen me dikë tjetër.
- “Bindja” në heshtje e vajzave për të fituar kohë.
- Përpjekja e vajzave për të fituar betejën me prindërit.
- Vendimi për largim nga shtëpia për të jetuar me partnerin e zgjedhur prej vetë vajzave.

Modelet e sjelljes prindërore dhe tipologjia familjare e të rejave

Qysh nga viti 1940, studime të shumta në shoqëri të ndryshme, kanë identifikuar dy përmasa të përgjithshme të sjelljes prindërore që kanë të bëjnë me mbështetjen dhe kontrollin. Janë këto dy përmasa të ndikimit prindëror sipas të cilave parashikohen edhe hapësirat e fëmijës për të shfaqur tërësinë e mundësive dhe pamundësive (Peterson & Hann, 1999: 333). Rastet e grave të martuara me mblesëri me moshë nën 19 vjeç pjesë e këtij studimi, shoqërizohen kryesisht nga prindër kontrollues. Gjithë procesi deri në martesën e vajzës së re tregon ashpërsinë e kontrollin prindëror ndaj jetës së saj. Pavarësisht arsyeve (frikës për çnderim,

normave socio-kulturore të komunitetit apo familjes, frikës për të ardhmen, etj...) me të cilat ky kontroll prindëror justifikohet, sërish ai përcakton në mënyrë arbitrarë jetën e vajzës së re duke i ndërprerë arsimimin, kufizuar lirinë, kushtëzuar mirëqenien dhe duke e bërë atë të varur nga partneri i saj i ardhshëm.

Rastet kur vajzat janë larguar nga shtëpia si pasojë e presionit prindëror për të mos u martuar me atë që donin, do t'i kategorizonim si marrëdhënie në një teren të rrëshqitshëm dhe të pavendosur ku prevalon më së fundmi vetëkontrolli në një trajtë rebele dhe kundërshtuese. Do t'i konsideronim si të tilla pasi janë të vetmet marrëdhënie në të cilat është rrëfyer debati familjar midis vajzave dhe prindërve, ku diskutimet zhvillohen në kushtet e përpjekjes për injorim të prindërve ndaj vajzës dhe përfundojnë në "fitoren" e vullnetit të vajzave nëpërmjet vendimmarrjes antikonformiste ndaj kontrollit prindëror. Në analizën e rasteve dhe rrjedhës së ngjarjeve kur martesë në moshë të re vjen si pasojë e "renies në dashuri" hershëm, në modelet e marrëdhënieve midis prindërve dhe vajzave të tyre mbizotërojnë kryesisht raporte të drejtpeshuara në nivelet e kontrollit dhe sjelljeve kontrolluese ose mbështetëse. Sipas këtyre të dhënave, pjesëmarrëset në studim në një peshë specifike të diferencuar ndjeshëm sipas përshkrimeve të mësipërme dëshmojnë se më së shumti sjellja e prindërve të tyre është sa kontrolluese aq edhe mbështetëse.

Gjatë intervistave vazhdimisht gratë e reja sjellin në vëmendje rolin e prindërve në vendimmarrjen për martesë.

Matilda 23 vjeçare është e rritur në një mjedis ku nëna nuk kishte tagër vendimmarrjeje dhe motrat e saj rrinin të frikësuara dhe të dobëta para fjalës, vendimeve dhe dhunës së atit të tyre:

Babai vazhdimisht ushtronte dhunë mbi mua dhe motrën, por edhe nënën... Kur ishte shumë i pirë na gjuante dhe mami nuk kishte asnjë mundësi të na mbronte nga dhuna e tij. Edhe fejesën time e ka bërë babai... Kur

njerëzit të vinin bashkë me djalin të mitë do pranonin dhe unë nuk do kundërshtoja. Mami asnjëherë nuk ka patur mundësi t'i kundërvihet babait dhe kur ata erdhën asnjëra nga në nuk foli, pasi në shtëpi i kishte pranuar babai dhe kështu unë u fejova.

Xheni 27 vjeçare tregon se si në familjen e saj ajo ka bërë çdo gjë për të realizuar dashurinë e saj, por babai dhe vëllezërit e saj kanë rezistuar si një barrierë e pakapërcyeshme:

Prindërit dhe vëllezërit e mi nuk e pranonin kursesi që ai të ishte bashkëshorti im, nuk e konsideronin të duhurin për mua, sepse thoshin se ai nuk do të mundtë më siguron të mua një të ardhme të qetë. Vëllezërit e mi kur e zbuluan që ne ishim të lidhur kanë shkuar e kanë takuar atë djalin dhe e kanë rrahur shumë keq sa që ju desh të shkonte në spital. Unë nuk e durova dot dhe fillova t'i thosha mamit dhe babit që unë e doja atë djalë. Por ata nuk e pranonin, çdo diskutim përfundonte në dhunë, nga njëra anë, rrihnin djalin që unë doja dhe, nga ana tjetër, vëllezërit dhe babai më rrihnin mua. Mami përpiquej të më mbushte mendjen veçmas të hiqja dorë, se po rrihesha çdo ditë dhe i dhimbshesha se ajo nuk bënte dot gjë.

Në lexim dhe interpretim të këtyre rasteve ajo që është thelbësore në tërësinë e marrëdhënieve të anëtarëve të familjes me njëri-tjetrin dhe si pasojë edhe e adresimit të këtyre marrëdhënieve përtej familjes ka të bëjë me një model kryesisht patriarkal tradicional. Janë burrat e shtëpisë si babai, vëllezërit ose edhe më gjerë xhaxhallarët dhe të mëdhenjtë e një trugu familjar, të cilët ndikojnë në orientimin e jetës së një vajze që në moshë të re drejt martesës. Në rastet e referuara vajzat e martuara me mblesëri dhe rrëmbim (13 raste), pohohet se në marrëdhëniet familjare të grave të martuara herët më ndikues ka qenë babai. Nëna në jetën e këtyre vajzave është më së shumti

mbështetëse ose këshilluese për të zbutur përplasjet mes palëve, ose pranon pafuqinë e saj dhe e konsideron si të padiskutueshëm vendimin e burrit për jetën e bijës së tyre. Përvojat personale dhe rrugëtimi i vajzave të intervistuar drejt martesës dëshmojnë ndër të tjera edhe histori të formave të larmishme të dhunës familjare ndaj vajzave dhe që shpesh nuk ka munguar as dhuna fizike.

Martesa e vajzave në moshë të re është sfidë shumëpërmasore për funksionimin normal të familjeve të tyre të reja.

Studiuesit e jetës familjare Olson & De Frain (1994: 41) krijojnë një skemë për kategorizimin e normës shoqërore të vendosjes së çiftit të ri pas martesës (*norm of residence*) bazuar në elementët gjinorë. Shoqëritë në të cilat çifti i ri vendoset pranë të afërmeve të bashkëshortes, veçanërisht pranë familjarëve të nënës së vajzës quhen shoqëri matrilokale. Në Shoqëritë ku çifti i sapo martuar vendoset pranë njerëzve të bashkëshortit, veçanërisht grupit familjar të babait të tij quhen shoqëri patrilokale. Norma e një vendbanimi të ri dhe të pavarur nga origjinat përkatëse të të dy të rinjve të lidhur në martesë është një alternativë për shoqëritë që karakterizohen nga neolokaliteti pas martese.

Sipas skemës së Olson dhe De Frain kur gratë martohen në adoleshencën e tyre shkëputja nga trangu i familjes së origjinës nëpërmjet normës së të vendosurit në familjen e bashkëshortit i orienton ato drejt një marrëdhënieje patrilokale. Familja e origjinës së bashkëshortit për shumicën e grave të intervistuar ka qënë mjedisi ku ato kanë ndërtuar familjen e re. Shpesh herë në këto familje grua e re gjen, përveç prindërve të bashkëshortit, edhe motra ose vëllezër të tjerë të tij si dhe në disa raste edhe anëtarë të tjerë familjeje si gjyshin ose gjyshen e tij. Në këtë kuptim mjedisi familjar ku përgatitet ngritja e një familjeje të re mbart karakteristikat e një familjeje relativisht të zgjeruar me disa breza dhe

kurorë. Në një mjedis kompleks ku ndeshen breza dhe mëndësi të ndryshme është e pritshme që edhe marrëdhëniet mes palëve të jenë më të ndërlikuara dhe të larmishme. Në gjithë përvojat e grave pjesë e studimit dallohen dy kategori anëtarësh të familjes së bashkëshortit, të cilët janë me ndikim në jetën e tyre familjare:

Së pari, ndikimi i prindërve të bashkëshortit në jetën e tyre martesore dhe familjare, specifikisht ndikimi i nënës së tij. Marrëdhëniet ndërmjet grave dhe vjehrrave të tyre përgjithësisht normalizoheshin më me vështirësi. Tonalitetet dhe çështjet e konfliktit janë pothuaj gjithmonë të ndërruarura nga niveli shoqëror, kulturor dhe ekonomik i të dyja palëve, por ajo që është e rëndësishme është se këto marrëdhënie pothuajse gjithmonë bëhen shkaqe të mjaftueshme për (pa)qëndrueshmërinë e ekuilibrave në martesat dhe familjet e grave.

Në marrëdhënien e gruas me prindërit e bashkëshortit të saj dhe veçanërisht me nënën e tij kontradiktat janë të shumëllojshme. Më të përhapura janë:

Kontradiktat si pasojë e diferencave moshore që shfaqen si konflikte ndërbrezore.

Konfliktet ndërbrezore janë nga tipologjitë e pashmangshme të konflikteve familjare edhe në familjen e origjinës së vajzave dhe po njëlloj tereni i familjes së bashkëshortit është një mjedis mbartës i konflikteve të tilla.

Kontradiktat si pasojë e ndërhyrjes në marrëdhëniet dhe vendimmarrjen në çift.

Kur gratë e reja shkojnë në familjet e bashkëshortit për të nisur jetën martesore ato bëhen pjesë e një sistemi familjar me marrëdhënie të konsoliduara mes palëve si dhe role të përcaktuara me kohë. Gratë gjatë intervistave tregojnë se në mjedisin e zgjeruar familjar me vetëdije duhet të respektojnë rregullat e tyre, por prirjen të revoltohen kur nuk mundin të krijojnë në çift një nivel konfidencialiteti dhe pandikueshmërie nga

të tjerët. Ndërhyrjet dhe kushtëzimet e prindërve të bashkëshortit ndaj mundësie për liri dhe pavarësi familjare nën banesën e përbashkët janë një burim i vazhdueshëm konflikti në familjet e tyre dhe me anëtarët e familjes së zgjeruar.

Kontradikta si pasojë e ndërvlerësimit ekonomik të çiftit të ri nga prindërit e bashkëshortit.

Në shumicën e familjeve të grave të intervistuar varësia ekonomike e tyre është një nënkuptim i pranuar duke qënë se ato në shumicën e rasteve janë të papunësuar. Këto gra nën efektin e varësisë ekonomike pranojnë lehtësisht interferencat edhe në aspekte të tjera të jetës së tyre familjare prej bashkëshortit dhe prindërve të tij, pa kundërshtuar edhe atëherë kur nuk i pëlqejnë. Problemi i ndërvlerësimit ekonomik fillon të agravohet dhe të shndërohet në një shkak të mjaftueshëm e të vazhdueshëm për kundërshti dhe debate kur edhe vetë gratë punojnë. Punësimi ose mungesa e punësimit të gruas shpesh lidhet edhe me faktorë të tjerë strukturorë dhe funksionalë të familjes së origjinës së bashkëshortit dhe së bashku krijojnë një rreth kompleks marrëdhëniesh në të cilat gratë mbeten pa zgjidhje për familjet e tyre.

Familja e origjinës së bashkëshortit në rastet nën analizë ka qënë mjedisi i parë i vendosjes së familjes së re. Për disa nga gratë (7 prej tyre) vendosja në familjen e bashkëshortit ka qënë pjesë e një periudhe tranzitore drejt të vendosurit në një mjedis të pavarur nga familjet e origjinave përkatëse, ndërsa shumica e tyre vazhdonin të jetonin ende me familjarët e bashkëshortit (disa herë edhe pa bashkëshortin, pasi punonte në emigrim) dhe, për më tepër, nuk mendonin se në periudha afatshkurtra do të mund të ndryshonin stilin e të jetuarit. Ndër gratë ka nga ato të cilat pohojnë se:

Ne kemi provuar vetëm njëherë në 14 vite martesë të jemi vetëm si familje në shtëpi dhe pa asnjë njeri tjetër, pasi ishin jashtë shtetit

të gjithë me rastin e një dasme... Do të doja të ishte gjithmonë ashtu, ajo është të jetosh në familjen tënde dhe me familjen tënde pa u ndikuar nga të tjerë (Drilona).

Në qoftë se nuk do të ishin larguar drejt emigracionit me siguri që familja ime do të ishte shkatërruar... ne filluam të jetojmë jetë familjare kur ikëm nga nëna dhe motra e tij (Tina).

Për të gjitha gratë bashkëjetesa e disa kurorëve dhe disa brezave në të njëjtën banesë krijon më shumë mundësi për konflikte. Të gjitha gratë në qoftë se do të mundeshin ekonomikisht do të zgjidhnin të jetonin vetëm me familjen e tyre.

Marrëdhënia midis bashkëshortëve

Zakonet martesore, madje edhe kuptimi i martesës është i ndryshëm në kultura të ndryshme. Andrew Cherlin (1997: 194) në një nga botimet e tij mbi rëndësinë e publikes dhe private në jetën e familjes amerikane, sjell në vëmendje rëndësinë e cilësimit të marrëdhënieve midis bashkëshortëve sipas formës dhe përmbajtjes që këto marrëdhënie kanë. Ai thekson se në vendet e botës së zhvilluar perëndimore qysh në gjysmën e parë të shekullit të XX janë bërë përpjekje për transformimin e marrëdhënieve martesore nga një institucion në marrëdhënie partneriteti (companionship).

Përvojat e përcjella nga gratë në lidhje me jetën e tyre familjare dhe rolet martesore na referojnë modelin institucional të martesës sipas përkufizimit të Andrew Cherlin., sipas të cilit martesa si institucion "qeveriset" nga autoriteti formal i bashkëshortit, i cili mbështetet nga komuniteti, ka një dallim të dukshëm ndërmjet roleve të burrit si sigurues ushqimi (breadwinner) dhe të gruas si përkujdesëse e çështjeve familjare dhe shtëpiake (housemaker). Disa prej grave janë përpjekur të transformojnë këto marrëdhënie brenda martesave të tyre, në përpjekje për t'a konsideruar martesën si marrëdhënie partneriteti, ku minimalisht si bashkëshorti

edhe bashkëshortja të kenë përgjegjësi për mirëmbajtjen e familjes, jetën emocionale familjare, mbështetjen ndaj njëri-tjetrit dhe fëmijëve. Edhe në disa raste kur ato kanë mundësi të punësohen strukturat familjare nuk i lejojnë të punësohen, si pasojë, rolet familjare dhe rolet martesore mbeten të kyçura brenda kornizave të martesës institucionale.

Gratë gjatë intervistave tregojnë se si në raste të ndryshme përgjatë jetës bashkëshortore ato kanë qënë nën presionin e vazhdueshëm të akteve të ndryshme abuzive. Mjaft fakte tregojnë se mungesa e kulturës martesore i bën gratë e martuara në moshë të re që për menaxhimin e marrëdhënieve pas martese t'ju referohen modeleve të të afërmeve, sidomos prindërve të tyre. Shumë prej grave pranojnë se edhe në familjen e tyre të origjinës midis anëtarëve të martuar ka patur sjellje abuzive, nga shfaqjet më të lehta të agresivitetit verbal e deri tek ato më të rëndat të ushtrimit të dhunës fizike me pasojë të rënda. Nisur prej këtyre modeleve shumica e grave të intervistuar pranojnë se “edhe martesat e tyre janë si gjithë të tjerat që ato kishin parë e dëgjuar”, larg asaj që ato kishin ëndërruar për martesat e tyre.

Duke iu referuar të dhënave teorike dhe atyre të këtij studimi qëndrimet e grave të intervistuar ndaj sjelljeve abuzive të bashkëshortëve janë të skajshme.

Së pari, gratë priren t'i tolerojnë dhe t'i justifikojnë si pjesë e natyrshme e marrëdhënieve martesore. Ato përgjithësisht besojnë se fati i martesës varet nga sjellja dhe durimi i tyre. Ky qëndrim reflekton vlerat e transmetuara nga nënat e tyre para martesës, por edhe në asistimin e tyre gjatë martesës kur si këshilla më e shpeshtë e dhënë për vajzat e tyre është “duhet të bëhesh e duruar, fjalëpakë dhe e matur për të mos e prishur martesën dhe familjen”.

Së dyti, gratë fillojnë të vetëdijësohen për ndikimet e sjelljeve abuzive në martesë vetëm atëherë kur rrjedhjat janë në limitet e skajshme të dëmtimeve dhe kërcënimeve

reale edhe ndaj jetës së tyre ose fëmijëve të tyre. Kur marrëdhënia midis bashkëshortëve precipiton në këto stade të rrezikshme atëherë gruaja fillon të ketë vëmendjen e familjarëve dhe komunitetit dhe këtu fillojnë gjenezat e mbështetjes së saj në rast të daljes nga lidhja martesore.

Ndër trajtat me të shpeshta të dhunës së ushtruar në familje nga bashkëshorti përkundrejt grave të tyre përmenden abuzimet verbale dhe abuzimet emocionale, të cilat janë shumë të vështira për t'u dokumentuar. Disa prej grave flasin gjithashtu për raste të përshkallëzimit të mëtejshëm të abuzimit emocional dhe verbal në një abuzim fizik, i cili mund të derivojë edhe në një abuzim seksual. Vështirësia e konsiderimit të veçuar të tipologjive të abuzimit të grave të martuara me moshë të re nga bashkëshortët e tyre më bën të veçoj disa nga rastet më të rënda që çenojnë edhe integritetin fizik të grave siç janë, dhuna fizike dhe dhuna seksuale.

Sugjerime

Në eksplorimin e rrjedhjavë të dukurisë në studim u vu re se ato kategorizohen sipas ndikimeve që shkaktonin në dy kategori kryesore si a) *ndikimet në jetën e gruas së re*, duke i kushtuar vëmendje mundësive për zhvillim dhe përparim personal të vetë gruas; b) *ndikimet në jetën e familjeve të reja* të krijuara nga martesa e vajzave me moshë nën 19 vjeçe, duke sjellë në fokus marrëdhëniet që ndikojnë në stabilitetin e këtyre martesave dhe marrëdhëniet e deformuara dhe problematike me ndikim çekuilibruar në jetën familjare.

Në këtë çështje vëmendja do të adresohet ndaj aktorëve dhe subjekteve të identifikuar me ndikime përcaktuese në realizimin e martesave në moshë të re.

Së pari, meqënëse ky studim ka nisur si një diskutim i të lejueshmes dhe të palejueshmes, para martesës së vajzës dhe gjatë martesës së saj, sipas normave kulturore

dhe normave ligjore ndër dhjetëvjeçarë dhe sisteme të ndryshme qeverisjeje, mendoj se është e një rëndësie të veçantë vëmendja e ligjvënësve dhe ligjzbatuesve ndaj dukurisë së martesave me moshë nën 19 vjeçe, sepse:

Është e rëndësishme të kuptohet se martesat e vajzës në moshën e adoleshencës nuk është vetëm një e dhënë e fondit statistikor, por është një hap jo i sigurt dhe shpesh problematik për zhvillimin e kapitalit social femëror si dhe krijimit të njësisë të reja familjare me probabilitet të lartë për të qënë pjesë e kulturës së varfërisë dhe sjelljeve abuzive në familje.

Është e rëndësishme të theksohet se martesat e vajzave me moshë të re janë bashkime, të cilat shkelin hapur përcaktimet ligjore mbi lidhjen e martesës. Padija dhe mungesa e informacionit i bën këto vajza të jetojnë në bashkime martesore fakti pa mbrojtjen ligjore, madje të sjellin në jetë edhe fëmijë nën moshën 18 vjeç dhe jashtë kursorës martesore.

Për minimizimin e kësaj dukurie mund të merren edhe disa masa ligjore si gjobë ose vite pune në shërbim të komunitetit, mbase edhe dënim me heqje lirie për periudha të caktuara kohore, sipas rëndësisë së rolit në realizimin e martesave me moshë të re. Kategoritë ndaj të cilave mund të adresohen këto masa mund të jenë:

- Prindërit e palëve, të cilët përgjatë këtij studimi rezultuan të ishin edhe iniciatorë të martesave në moshë të re, sidomos në lidhjet e realizuara me shkesi.
- Djali, i cili në të gjitha rastet ishte disa vite më i madh në martesë se gruaja e tij dhe që pranonte të krijonte marrëdhënie me një vajzë të mitur.
- Nëpunësit e gjendjes civile, të cilët janë një kategori e rëndësishme për të informuar vajzat rreth mundësive për lidhjen ligjore të martesës duke paraqitur kërkesë pranë gjykatave përkatëse. Edhe pse mund të jetë vonë, sërishmi në momentin e regjistrimit të fëmijëve të sapolindur, nëpunësit lipset

të nxisin formalizimin e martesave si mundësi për të siguruar mbrojtjen e gruas së re në të ardhmen.

- Mjekët mund të përfshihen në mbrojtjen e grave të martuara me moshë të re si dhe familjeve të tyre. Ata janë dëshmitarët e parë të lindjes së fëmijëve në bashkime martesore dhe shpesh herë dëshmitarët e vetëm të akteve të dhunës në familje.
- Duke patur parasysh ndikimin e opinionit shoqëror dhe shpejtësinë e përhapjes së informacionit në komunitetet e shoqërisë shqiptare, mendoj se mund të krijohet aktori shoqëror i “oficerit të familjes” ose “kujdestarit të familjes” në nivelet e pushtetit lokal si mundësi për të identifikuar rastet e martesave në moshë të re dhe marrjen e masave ligjore ndaj tyre. Roli i tij mendoj se duhet të jetë, ndër të tjera, trajtimi si rast studimi sociologjik i çdo të dhëne si mundësi për të ndërhyrë në themelet e problemit, të cilat kryesisht janë familjare e shoqërore.

Së dyti, shkollat mbeten një aktor i rëndësishëm në formimin e vetëdijes shoqërore ndër vajzat e reja, por edhe për edukimin e rëndësisë së vlerave të shoqërisë bashkëkohore.

Është e domosdoshme që në shkolla të kultivohet respekti për veten dhe të tjerët si dhe domosdoshmëria e zotërimit të njohurive për të qënë konkures në tregun e mundësive.

Ripërcaktimi i roleve dhe aftësimi për jetën lipset të krijojnë baza të shëndetshme në mjediset shkollore, duke marrë parasysh edhe paaftësisinë e shumë familjeve për t'a realizuar këtë rol.

Në veprimtaritë që synojnë kufizimin dhe tejkalimin e martesave në moshë të re të vajzave mund të angazhohen edhe bordet e shkollave. Lipset të theksohet se të parët që përgjithësisht mësojnë për arsyet e vërteta

të shkëputjes nga shkolla të një vajze të re janë bashkëmoshatarët e saj dhe mësuesit. Sot në shkollat e Republikës së Shqipërisë funksionon bordi i shkollës, me përfaqësues nga komuniteti, qeveria e nxënësve, pushteti vendor dhe mësuesit. Këto borde mund të hulumtojnë edhe largimet e vajzave të reja nga shkolla dhe arsyet e largimeve të tilla. Në varësi të të dhënave të grumbulluara, kur faktet diktojnë martesën në moshë të re të vajzës, mund të hartojnë një plan veprimi edhe në bashkëpunim me institucione të tjera për parandalimin e saj.

Në rast të pamundësisë për parandalim bordi i shkollës mund të adresojë problemin tek institucionet përgjegjëse si shkelje e

të drejtave të fëmijës, ose mosrespektim i akteve ligjorë dhe nënligjorë për moshën dysHEME të martesës.

Së treti, prindërit janë një faktor shumë i rëndësishëm për realizimin e shëndetshëm të ciklit të jetës së vajzave. U vu re se lipset një punë e vazhdueshme, sidomos me prindërit e vajzave, sepse ata janë aktorët kryesorë në edukimin dhe transmetimin e modeleve vlerore dhe të sjelljes. Mund të planifikohen trajnime dhe bashkëbisedime kualifikuese periodike nga specialistë të fushave të shkencave sociale, kryesisht sociologë dhe psikologë, me prindërit e vajzave adoleshente.

REFERENCAT

- Cherlin, J., Andrew. 1997. *Public and private families (a reader)*, US: McGraw-Hill Education.
- Dervishi, Zyhdi. 2005. *Bashkëjetesë me demonët e konflikteve*, Tiranë: Jerusalem.
- Instituti i Statistikave, INSTAT. 2000. “Vjetari demografik 1990-1999”, Tiranë: Botimet INSTAT.
- Instituti i Statistikave, INSTAT. 2009. *Femra dhe meshkuj në Shqipëri*, Tiranë: Botimet INSTAT.
- Instituti i Statistikave, INSTAT. 2015. *Femra dhe meshkuj në Shqipëri*, Tiranë: Botimet INSTAT.
- Instituti i Statistikave, INSTAT. 2021. *Femra dhe meshkuj në Shqipëri*, Tiranë: Botimet INSTAT.
- Instituti i Statistikave, INSTAT. 2023. “Gratë dhe burrat në Shqipëri”; <https://www.instat.gov.al/media/12598/burra-dhe-gra-2023.pdf>
- Miller, JoAnn Langley & Knudsen, Dean D. 1999. “Family Abuse and Violence”, *Handbook of marriage and the family. Second edition, Volume I*, edited by Susman, Marvin B.; Steinmetz, Suzanne K.; Peterson, Gary W., New York: Plenum Press.
- Olson, David H. & DeFrain, John. 1994. *Marriage and the family, diversity and the strengths*, USA: Mayfield publishing Company.
- Ouis, Pernilla. 2009. “Honourable Traditions? Honour Violence, Early Marriage and Sexual Abuse of Teenage Girls in Lebanon, the Occupied Palestinian Territories and Yemen”, *International Journal of Children's Rights* Vol. 17: 445–474.
- Peterson, Gary W. & Hann, Della. 1999. “Socializing Children and Parents in Families”, *Handbook of marriage and the family. Second edition, Volume I*, edited by Susman, Marvin B.; Steinmetz, Suzanne K.; Peterson, Gary W., New York: Plenum Press.
- Rossman, Gretchen B. & Rallis, Sharon F. 2012. *Learning in the field: An introduction to qualitative research* (third edition), USA: SAGE publication.
- Seiler, Naomi. 2002. *Is teen marriage a solution?*, Washington: Center for Law and Social Policy.
- Silverman, David. 2020. *Doing Qualitative Research: A practical handbook*, London: Sage Publication.
- Tracy, Sarah J. 2013. *Qualitative research methods: Collecting evidence, crafting analysis, communicating impact*, UK: Wiley-Blackwell Publishing.

ABSTRACT

The trends of the development of the Albanian society in the decades of pluralistic developments have influenced important changes in the structure of the family and family relations. And yet, despite the general reforming and emancipatory developments, the institution of the family in Albanian society constantly reflects conservative attitudes that keep traditional phenomena alive, such as the early marriage of girls. This article aims to argue that the marriage of girls at a young age is a form of expression of family violence against them. For the data collection of this study was used the qualitative method, with the semi-structured interview as an instrument. The analysis of findings was made through thematic categorization, after organizing the data based on labeling and coding. The study highlighted that some sociocultural mindsets and norms of the family and social environment encourage early marriage of girls. The findings of this study also show that parental behavior patterns, patriarchal authority and young women's family typology influence girls' early marriage. Early marriage of girls is a consequence of arbitrary and violent decisions in the family of origin and, on the other hand, is a factor in exposing young girls to violence in new families after marriage. The marriage of girls at a young age is a challenge for the normal functioning of their families after marriage, transforming the phenomenon of marriages of girls at a young age into a problem with long-term impacts on society.

Keywords: *Early marriage, teenage marriage, cohabitation, family, human rights, children's rights, patriarchal mindset, cultural norms, etc.*

ANALIZË E REGRESIONIT MBI NDIKIMIN E MBËSHTETJES SOCIALE DHE KARAKTERISTIKAVE INDIVIDUALE NË KËNAQËSINË DHE STRESIN NË PUNË

Juna MUÇA

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Punës dhe Politikave Sociale

(Doktorante)

E-mail: juna.muca@unitir.edu.al

Entela KOSTRISTA

Kolegji Universitar Logos, Tiranë

Fakulteti i Shkencave të Aplikuara

E-mail: entela.kostrista@kulogos.edu.al

Edo SHERIFI

Kolegji Universitar Logos, Tiranë

Fakulteti i Shkencave Humane dhe Komunikimit Gjithësesor

E-mail: edo.sherifi@kulogos.edu.al

Edvaldo BEGOTARAJ

Sapienza University of Rome

E-mail: edvaldo.begotaraj@uniroma1.it

PËRMBLEDHJE

Ky studim synon të analizojë ndikimin e disa faktorëve psikologjikë dhe organizativë në kënaqësinë dhe stresin në punë tek nëpunësit civilë në Shqipëri. Fokus kryesor i kërkimit është roli që luajnë mbështetja nga eprorët dhe kolegët, nervozizmi si tipar personaliteti, si dhe perceptimi për kulturën organizative në përvojën subjektive të kënaqësisë dhe stresit në vendin e punës. Të dhënat u mblodhën përmes një ankete të strukturuar, të shpërndarë në mënyrë

rastësore tek 36% e nëpunësve civilë, duke siguruar një përfaqësim të kënaqshëm të kampionit në nivel kombëtar. Analiza e të dhënave u realizua përmes metodës së regresionit linear, me qëllim identifikimin e lidhjeve statistikore midis variablave të pavarur (mbështetja sociale, nervozizmi, kultura organizative) dhe variablave të varur (kënaqësia në punë dhe stresi në punë). Rezultatet treguan se mbështetja nga eprorët dhe kolegët ka një ndikim domethënës pozitiv në kënaqësinë në punë, ndërsa nervozizmi lidhet në mënyrë të konsiderueshme me rritjen e nivelit të stresit dhe reduktimin e kënaqësisë. Gjithashtu, perceptimi pozitiv për kulturën organizative u shfaq si një faktor mbrojtës ndaj stresit dhe promovues i mirëqenies profesionale. Ky studim kontribuon në literaturën ekzistuese mbi mirëqenien në vendin e punës dhe nënvizon rëndësinë e ndërhyrjeve organizative që forcojnë mbështetjen sociale dhe përmirësojnë kulturën institucionale për të promovuar një ambient pune më të shëndetshëm dhe produktiv.

Fjalët kyçe: *Kënaqësia në punë, Stresi në punë, Mbështetja sociale, Kultura organizative, Nervozizëm.*

Juna MUÇA është studente e ciklit të tretë të studimeve (doktoraturë) në Punë dhe Politikë Sociale pranë Universitetit të Tiranës, si dhe lektore në Kolegjin Universitar Logos. Me përvojë në administratë publike dhe akademi, ajo fokusohet në analiza krahasuese të politikave sociale, menaxhim konflikti, migracion dhe zhvillim institucional në fushën e punës sociale.

Entela KOSTRISTA është studente e ciklit të tretë të studimeve (doktoraturë) dhe asistent lektore në Matematikë dhe Statistikë në Kolegjin Universitar Logos. Ajo ka përvojë kërkimore në statistika të aplikuar, analiza të të dhënave, projekte Erasmus dhe bashkëpunime ndërdisiplinore në mjekësi, shkenca sociale dhe programe të trajnimit statistik.

Prof. Asoc. **Edo SHERIFI** është lektore në Kolegjin Universitar Logos. Në vitin 1979 ajo përfundoi studimet në Fakultetin e Shkencave Politiko-Juridike, Universiteti i Tiranës. Ka kryer specializim dhe master në psikologji-pedagogji dhe është doktoruar në Universitetin e Tiranës. Ka pasur role akademike dhe drejtuese në fakultete të ndryshme, duke përfshirë edhe pozitën e dekane në KU "Wisdom.

Dr. **Edvaldo BEGOTARAJ** është PhD në Psikologji Klinike dhe Dynamike nga Universiteti "Sapienza" në Romë. Ajo është drejtuese e Departamentit të Pedagogji-Psikologjisë në Kolegjin Universitar Logos. Ekspertiza e tij përfshin shëndetin mendor, trajtimet ndaj traumës dhe kërkimin klinik, me mbi 30 botime dhe përfshirje në studime ndërkombëtare.

Kuptimi i dinamikës së kënaqësisë në punë dhe stresit është ndihmuar nga disa korniza teorike me ndikim. Modeli Kërkesa për Punë-Burime (JD-R) është një model teorik i shquar që shpjegon mirëqenien në vendin e punës përmes një ekuilibri të presioneve dhe mbështetjeve në punë. Në kornizën JD-R, çdo punë karakterizohet nga: (a) kërkesat e punës - aspekte të punës që kërkojnë përpjekje të vazhdueshme ose kanë kosto fizike/psikologjike (p.sh., ngarkesa e punës, presioni i kohës, konflikti i roleve), dhe (b) burimet e punës - aspekte të punës që ndihmojnë në arritjen e qëllimeve të punës, zvogëlojnë kërkesat ose stimulojnë rritjen personale, p.sh., autonomia, reagimet,

mbështetja sociale, mjetet e përshtatshme (Bakker & Demerouti, 2014).

Modeli parashtrohet dy procese paralele: një proces të dëmtimit të shëndetit, ku kërkesat e tepërta të punës çojnë në tendosje dhe lodhje, dhe një proces motivues, ku burimet e bollshme të punës çojnë në angazhim, motivim dhe kënaqësi më të lartë. Kur kërkesat e punës janë të larta dhe burimet janë të pamjaftueshme, punonjësit ka të ngjarë të përjetojnë stres, lodhje të tepërt dhe mirëqenie të reduktuar (Bakker & Demerouti, 2014). Anasjelltas, kur burimet e punës janë të bollshme (marrëdhënie mbështetëse, shumëllojshmëri aftësish, etj.), punonjësit kanë më shumë të ngjarë të jenë të angazhuar dhe të kënaqur, dhe burimet

madje mund të zbusin ndikimin negativ të kërkesave (Schaufeli, 2017).

Studimet gjatësore tregojnë se kërkesat e punës parashikojnë lodhjen, ndërsa burimet e punës parashikojnë kënaqësinë në punë, angazhimin në punë dhe qëllime më të ulëta për largim nga puna - dhe nga ana tjetër, angazhimi mund të përmirësojë performancën (Bakker et al., 2014; Demerouti et al., 2021). Modeli gjithashtu akomodon efektet e ndërveprimit: burimet e punës mund të moderojnë (zvogëlojnë) efektin e kërkesave të punës në stres. Teoria Dyfaktorëshe e Herzbergut, e zhvilluar fillimisht në vitet 1950 dhe 1960, mbetet një koncept themelor për shpjegimin e kënaqësisë në punë.

Sipas Herzbergut, faktorët që shkaktojnë kënaqësi në punë janë të ndryshëm nga ata që shkaktojnë pakënaqësi në punë - kënaqësia dhe pakënaqësia nuk janë thjesht skaje të kundërta të një spektri, por drejtohen nga grupe të dallueshme faktorësh (Alrawahi et al., 2020). Në këtë teori, faktorët “motivues” (të quajtur edhe kënaqësi) janë të brendshëm për punën dhe çojnë në kënaqësi pozitive. Këto përfshijnë arritjet, njohjen, vetë punën, përgjegjësinë dhe mundësitë për avancim ose rritje (Alrawahi et al., 2020).

Kur këta faktorë motivues janë të pranishëm në një punë, punonjësit ndihen të përmbushur dhe të kënaqur sepse nevojat e tyre psikologjike të nivelit më të lartë plotësohen (p.sh., të ndihen të realizuar, të vlerësuar dhe të aftë për t'u zhvilluar). Nga ana tjetër, faktorët “e higjienës” (të quajtur edhe pakënaqësi) janë të jashtëm për punën dhe, nëse mungojnë ose janë të pamjaftueshëm, çojnë në pakënaqësi. Faktorët e higjienës përfshijnë pagën, politikat e kompanisë, cilësinë e mbikëqyrjes, kushtet e punës, sigurinë në punë dhe marrëdhëniet ndërpersonale me kolegët (Alrawahi et al., 2020).

Herzberg zbuloi se sigurimi i niveleve të pranueshme të faktorëve të higjienës mund t'i parandalojë punonjësit të bëhen

të pakënaqur, por në vetvete, këta faktorë nuk krijojnë kënaqësi të vërtetë - ata thjesht neutralizojnë pakënaqësinë (Alrawahi et al., 2020). Në shembullin e tij të cituar shpesh, të kesh një pagë të arsyeshme, kushte pune të sigurta dhe të rehatshme dhe një shef të mirë nuk do ta bëjnë një punonjës të lumtur, por mungesa e këtyre gjërave me siguri do t'i bëjë ata të pakënaqur. Për të motivuar dhe kënaqur vërtet punonjësit, duhet të jenë të pranishëm faktorët motivues (Alrawahi et al., 2020). Për shembull, një punonjës mund të mos ketë ankesa për pagën ose sigurinë në vendin e punës (pa pakënaqësi), por prapëseprapë të ndihet indiferent ose i pamotivuar nëse puna nuk ofron mundësi për arritje ose njohje.

Por nëse e njëjta punë pasurohet me motivues - le të themi, punonjësit i jepet një projekt kuptimplotë për të udhëhequr (përgjegjësi) dhe lavdërohet për suksesin (njohje) - atëherë kënaqësia në punë rritet ndjeshëm. Teoria e Herzbergut është mbështetur dhe debatuar në hulumtimet e mëvonshme. Shumë studime të kohëve të fundit gjejnë një dallim midis faktorëve të brendshëm dhe të jashtëm në atë që nxit kënaqësinë. Për shembull, një studim që zbaton teorinë e Herzbergut në spitalet e Omanit zbuloi se pakënaqësia e punonjësve buronte kryesisht nga mungesa e faktorëve të higjienës (p.sh., shqetësimet në lidhje me kushtet e shëndetit/sigurisë, ngarkesa e madhe e punës, paga e ulët, mungesa e ngritjes në detyrë), ndërsa kënaqësia nxitej nga motivuesit - veçanërisht, marrëdhëniet e mira me kolegët dhe udhëheqësit, dhe mundësitë për zhvillim profesional (Alrawahi et al., 2020).

Kjo sugjeron që, në atë kontekst, marrëdhëniet ndërpersonale shiheshin si përmbushje e nevojave të nivelit më të lartë (ndoshta duke reflektuar njohjen ose shoqërinë), ndërsa gjëra të tilla si paga dhe ngarkesa e punës përputheshin me pritjet themelore që, nëse nuk përmbusheshin, shkaktonin pakënaqësi (Alrawahi et al.,

2020). Modeli i Herzbergut mbetet një kornizë e dobishme për menaxherët: ai nënkupton që për të përmirësuar kënaqësinë në punë, menaxhmenti duhet të përqendrohet në pasurimin e vendeve të punës (duke shtuar motivues) në vend që thjesht të adresojë ankesat, duke siguruar gjithashtu që faktorët e higjienës të mos neglizhohen.

Teoria pranon se disa faktorë (p.sh., marrëdhëniet ndërpersonale ose njohja) mund të luajnë një rol të dyfishtë - mungesa e tyre shkakton pakënaqësi, por prania e tyre mund të veprojë edhe si motivues në raste të caktuara (Alrawahi et al., 2020). Teoria e Ruajtjes së Burimeve (COR) është një teori e gjerë e stresit e zhvilluar nga Hobfoll dhe kolegët e saj që është aplikuar në kontekstet organizative për të shpjeguar se si njerëzit e përballojnë stresin dhe e ruajnë mirëqenien. Teoria COR pohon se individët janë të motivuar për të marrë, mbajtur dhe mbrojtur burime të vlefshme - burime që mund të jenë objekte (p.sh., pajisje, para), kushte (p.sh., punësim, vjetërsi), karakteristika personale (p.sh., aftësi, vetëvlerësim) ose energji; p.sh., kohë, energji mendore (Hobfoll, 1989; Hobfoll et al., 2018).

Në vendin e punës, shembuj të burimeve kryesore përfshijnë pagën dhe përfitimet, sigurinë në punë, marrëdhëniet mbështetëse, autonominë dhe aftësitë profesionale. Parimi qendror i teorisë është se stresi ndodh kur këto burime të vlefshme kërcënohen me humbje, humbasin në të vërtetë, ose kur një person investon burime dhe nuk korr fitimet e pritura (Hobfoll et al., 2018). Një zbatim i thjeshtë: një punonjës do të përjetojë stres nëse ka frikë se do të humbasë punën e tij (humbje e një burimi), nëse është i mbingarkuar dhe ndien se i mungon koha ose energjia për të përmbushur kërkesat (shterim i burimeve), ose nëse bën përpjekje shtesë (investim në burime) dhe ndihet i nënvlerësuar në këmbim (pa fitim burimesh).

Humbja e burimeve shihet si në mënyrë

disproporcionale më me ndikim sesa fitimi i burimeve në teorinë COR - humbja e burimeve dhemb më shumë sesa fitimi i të njëjtave burime kënaq (Hobfoll et al., 2018). Kjo ndihmon në shpjegimin pse ngjarjet negative të punës (si uljet e pagave, konflikti, ngarkesa e tepërt e punës) mund të kenë efekte kaq të forta në mirëqenien e punonjësve, ndërsa ngjarjet pozitive (si një bonus ose kompliment i vogël) me madhësi të barabartë mund të mos e rrisin aq shumë mirëqenien - sepse njerëzit janë të programuar për të prioritetizuar shmangien e humbjeve. Teoria COR përshkruan gjithashtu ciklet e burimeve: spiralet e humbjes dhe spiralet e fitimit.

Ata që fillojnë të humbasin burime mund të kapen në një rreth vicioz (për shembull, stresi i lartë çon në probleme shëndetësore, gjë që çon në më shumë punë të humbura dhe performancë të tendosur, duke shkaktuar humbje të mëtejshme të burimeve si vlerësime më të këqija ose mbështetje të reduktuar). Anasjelltas, fitimet nga burimet mund të grumbullohen në një cikël të virtutshëm. Për shembull, blerja e burimeve të reja mund ta bëjë më të lehtë fitimin e burimeve shtesë - nëse një kompani investon në trajnimin e një punonjësi (duke u dhënë atyre një burim të ri aftësish), ai punonjës mund të performojë më mirë dhe të fitojë më shumë besim (një burim tjetër), gjë që mund të çojë në mundësi dhe mbështetje të mëtejshme - më shumë burime (Hobfoll, 1989).

Një studim gjatësor i punonjësve finlandezë tregoi një spirale fitimi: rritja e burimeve të punës çoi në një angazhim më të lartë në punë, gjë që më pas rriti iniciativën personale, duke përmirësuar në fund të fundit inovacionin e ekipit - dhe rezultatet e përmirësuar u kthyen në burime më të mëdha në punë (Salanova et al., 2010). Kjo ilustron se si ofrimi i burimeve (si autonomia ose mbështetja sociale) mund të shkaktojë një spirale në rritje të mirëqenies dhe përmirësimeve të performancës. Nga

një perspektivë e COR, kënaqësia në punë do të jetë e lartë kur punonjësit ndiejnë se kanë burimet që vlerësojnë (p.sh., një shef mbështetës, të ardhura të qëndrueshme, respekt dhe mundësi për t'u rritur) dhe nuk shqetësohen vazhdimisht për humbjen e këtyre burimeve.

Nga ana tjetër, nëse mjedisi i punës kërcënon vazhdimisht burimet e punonjësve - për shembull, një shef i paparashikueshëm që krijon pasiguri, ose ngarkesa të pandërprera pune që shterojnë energjinë - punonjësit do të përjetojnë stres dhe pakënaqësi. Menaxherët mund ta zbatojnë teorinë COR duke zbatuar politika që mbrojnë rezervat e burimeve të punonjësve (si ngarkesa të arsyeshme pune për të mbrojtur energjinë, paga të drejta për të siguruar sigurinë financiare dhe klima mbështetëse për të ruajtur burimet sociale). Ndërtimi i qëndrueshmërisë ka të bëjë edhe me menaxhimin e burimeve: COR sugjeron ndihmën e punonjësve për të zhvilluar burime personale (si aftësitë dhe vetefikasitetin) dhe burime sociale (si mbështetja e ekipit), të cilat i bëjnë ata më elastikë ndaj stresit sepse ata kanë më shumë rezerva për të mbështetur kur lindin sfida (Hobfoll et al., 2018).

Metodologjia

Ky studim përdori një qasje kuantitative me natyrë përshkruese dhe shpjeguese, duke synuar të analizojë marrëdhëniet ndërmjet disa faktorëve psikosocialë dhe organizativë dhe ndikimin e tyre në kënaqësinë dhe stresin në punë të nëpunësve civilë në Shqipëri. Metoda e përdorur për analizën e të dhënave ishte *regresioni linear*, me qëllim identifikimin e efekteve të variablave të ndryshëm të pavarur mbi variablat e varura.

Pjesëmarrësit dhe përzgjedhja e kampionit

Popullata objekt studimi përbëhej nga nëpunës civilë të punësuar në institucione të ndryshme publike në Shqipëri. Përzgjedhja e pjesëmarrësve u realizua përmes një teknike

të përzgjedhjes rastësore të thjeshtë, me qëllim sigurimin e një kampioni përfaqësues. Në total, në studim morën pjesë 36% e nëpunësve civilë, të cilët u përgjigjën vullnetarisht pyetësorit të shpërndarë në mënyrë anonime. Përfaqësimi gjeografik dhe institucional u mbajt në konsideratë gjatë përzgjedhjes për të siguruar diversitet të përshtatshëm në kampion.

Instrumenti i kërkimit

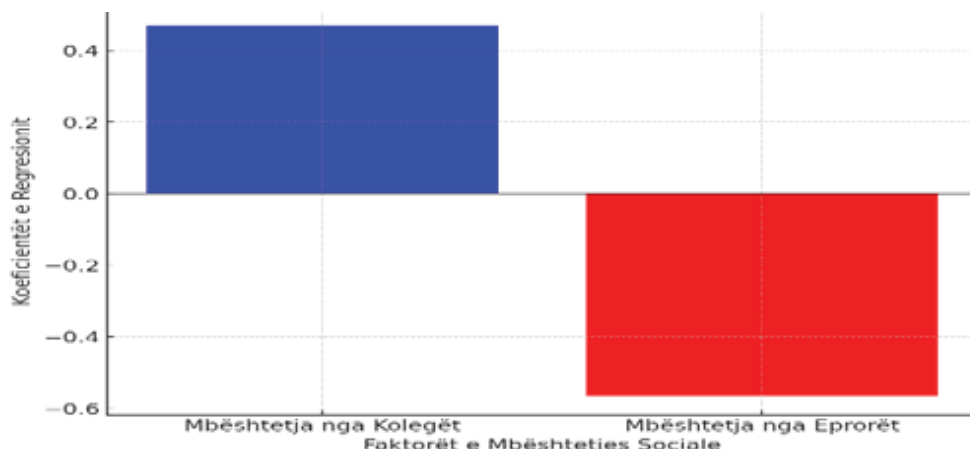
Të dhënat u grumbulluan përmes një pyetësori të strukturuar Copenhagen III, i ndarë në disa seksione që matnin variablat përkatëse të studimit. Seksioni i parë përmbante pyetje demografike (mosha, gjinia, përvoja në punë, etj.), ndërsa seksionet e tjera përfshinin shkallë vlerësimi për matjen e:

- Mbështetjes nga eprorët dhe kolegët (bazuar në shkallët e validuara të mbështetjes sociale në vendin e punës),
- Nervozizmit si komponent i personalitetit (bazuar në një nënshkallë të modelit të pesë faktorëve – Big Five),
- Kulturës organizative (duke përdorur indikatorë që lidhen me komunikimin, drejtësinë dhe përfshirjen),
- Kënaqësisë në punë dhe stresit në punë, të matur përmes shkallëve të standardizuara dhe të validuara në kontekste të mëparshme.

Të gjitha përgjigjet u matën përmes një shkalle Likert me 5 nivele (nga “Aspak dakord” deri në “Plotësisht dakord”).

Procedura dhe analiza e të dhënave

Pas grumbullimit të të dhënave, ato u koduan dhe analizuan duke përdorur programin SPSS (ose program tjetër, nëse ke përdorur ndonjë tjetër). Analiza fillestare përfshiu statistika përshkruese për të dhënat demografike dhe për të gjitha variablat kryesore. Më pas, u zhvilluan analiza të regresionit linear të shumëfishtë për të shqyrtuar ndikimin e secilit variabël të pavarur mbi kënaqësinë dhe stresin në punë,

Tabela 1: *Ndikimi i mbështetjes sociale në kënaqësinë në punë*

si dhe për të vlerësuar fuqinë shpjeguese të modeleve përkatëse (R^2).

Gjithashtu, u kontrolluan edhe supozimet e analizës së regresionit si normaliteti, lineariteti, multikolineariteti dhe homoskedasticiteti, për të siguruar vlefshmërinë statistikore të rezultateve. Rezultatet u interpretuan në dritën e literaturës ekzistuese, duke krahasuar gjetjet me studime të ngjashme ndërkombëtare dhe rajonale.

Analiza e të Dhënave

Në funksion të qëllimit të kërkimit, u ndërmor një analizë e regresionit për të vlerësuar se në çfarë mase variablat si mbështetja sociale, nervozizmi dhe kultura organizative ndikojnë në mirëqenien profesionale të nëpunësve civilë. Modelet e ndërtuara synuan të parashikojnë nivelin e kënaqësisë dhe stresit në punë, duke analizuar kontributin specifik të secilit faktor të përfshirë.

Tabela 1 paraqet ndikimin e mbështetjes sociale, përkatësisht nga kolegët dhe eprorët, në kënaqësinë në punë të punonjësve. Siç tregohet në grafik, mbështetja nga kolegët ka një ndikim pozitiv dhe domethënës në rritjen e kënaqësisë, ndërsa mbështetja nga eprorët

ka një efekt të kundërt. Ky rezultat sugjeron se marrëdhëniet kolegjinale luajnë një rol të rëndësishëm në përmirësimin e mirëqenies në vendin e punës. Nga ana tjetër, efekti negativ i mbështetjes nga eprorët tregon një marrëdhënie komplekse hierarkike që mund të ndikojë ndryshe në përvojën e punës së individëve.”

1. Mbështetja nga Kolegët (P1)

Koeficienti: 0.4685

P-vlera: 0.000

Interpretimi: Një lidhje pozitive midis mbështetjes nga kolegët dhe kënaqësisë në punë sugjeron se marrëdhëniet kolegjinale janë një burim i rëndësishëm motivimi dhe mirëqenieje për punonjësit. Kolegët luajnë një rol thelbësor në përballimin e sfidave të përditshme dhe sigurimin e një mjedisi mbështetës dhe të bashkëpunues.

2. Mbështetja nga Eprorët (P2)

Koeficienti: -0.5668

P-vlera: 0.

Interpretimi: Një ndikim negativ i mbështetjes nga eprorët mund të jetë tregues i një marrëdhënie komplekse midis punonjësve dhe menaxherëve. Ky rezultat mund të nënkuptojë se mbështetja nga eprorët mund të perceptohet si e imponuar

ose e pamjaftueshme për të përmbushur pritshmëritë e punonjësve.

3. Vlera e R-katrorit (*R-squared*)

R-katrori: 0.282

Interpretimi: Ky rezultat tregon një nivel të moderuar të shpjegimit të variacionit. Megjithatë, ai sugjeron se mbështetja sociale luan një rol të rëndësishëm në kënaqësinë në punë, por ka edhe faktorë të tjerë të cilët mund të ndikojnë dhe të shpjegojnë pjesën tjetër të variacionit.

Përfundime dhe Rekomandime për Praktikën

Kjo analizë e thelluar nxjerr në pah rëndësinë e marrëdhënieve pozitive mes kolegëve dhe sfidat e mundshme në marrëdhëniet me eprorët, duke ofruar ide për përmirësimin e mjedisit të punës dhe rritjen e kënaqësisë së punonjësve përmes promovimit të marrëdhënieve kolegjiale dhe rishikimit të mbështetjes nga eprorët.

Tabela 2 ilustron ndikimin e variablave të ndryshëm në stresin në punë. Rezultatet e analizës tregojnë se, ndërsa mbështetja sociale dhe ngarkesa e punës nuk tregojnë

një ndikim të rëndësishëm statistikisht, koeficienti i balancimit të punës dhe jetës është statistikisht i rëndësishëm, duke sugjeruar se individët që përjetojnë vështirësi në menaxhimin e këtyre dy aspekteve janë në rrezik më të lartë për të përjetuar stres. Kjo tregon se ka nevojë për një vëmendje të veçantë nga organizatat në përmirësimin e kushteve të punës dhe ofrimin e mbështetjes adekuate për punonjësit.

1. Analiza e koeficientëve

Koeficientët e Mbështetjes nga Kolegët (Support_Coworkers)

Vlera: Koeficienti tregon një ndikim të vogël pozitiv në stres ($p = 0.303$).

Koeficienti i Ngarkesës së Punës (Work_Load)

Vlera: Koeficienti është -0.1376 ($p = 0.141$).

Koeficienti i Balancimit të Punës dhe Jetës (Work_Life_Balance)

Vlera: Koeficienti është 0.1263 ($p = 0.035$).

Koeficienti i Mbështetjes nga Superiorët (Support_Superior)

Vlera: Koeficienti është -0.0469 ($p = 0.461$).

Koeficienti i Ndihmës nga Kolektivi (Help_from_Coworkers)

Vlera: Koeficienti është -0.0655 ($p = 0.382$).

Tabela 2: Ndikimi i variablave të ndryshëm në stresin në punë

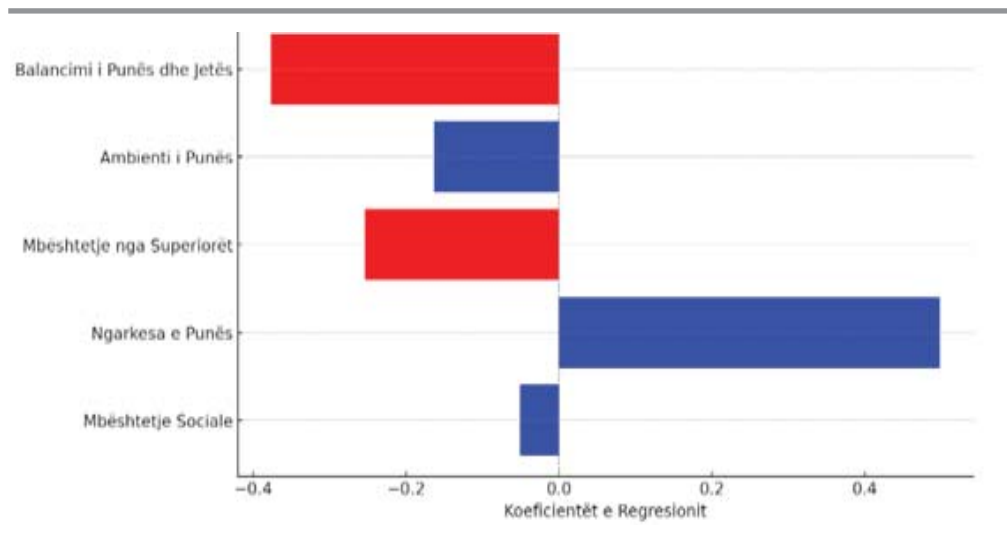
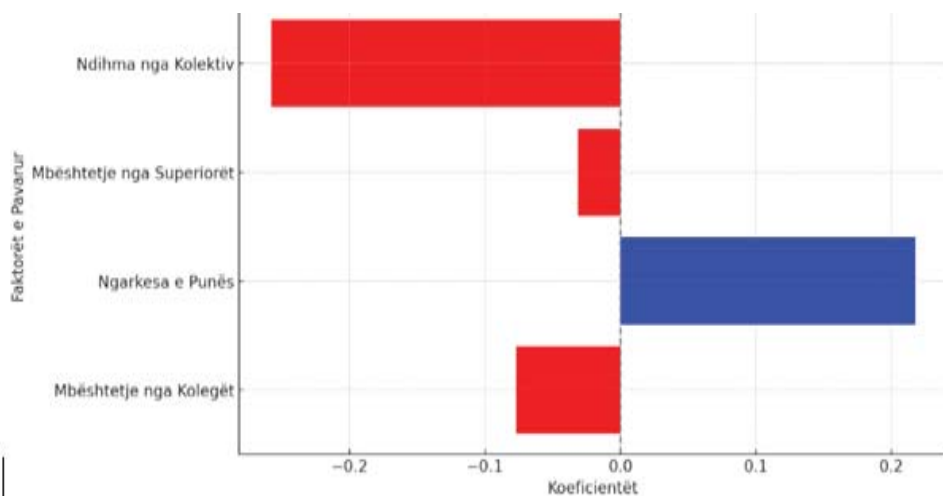


Tabela 3: *Balancimi i jetës dhe punës*

2. R-squared

Vlera: $R^2 = 0.113$

3. P-vlera e F-statistic

Prob (F-statistic): 0.0590

Analiza e koeficienteve dhe rezultateve të regresionit sugjeron se ndonëse disa faktorë kanë ndikim në stresin në punë, shumë prej tyre nuk janë statistikisht të rëndësishëm. Kjo tregon nevojën për të eksploruar më shumë faktorë dhe për të përfshirë një gamë më të gjerë variablash në hulumtime të ardhshme. Një qasje e tillë do të ndihmojë në identifikimin e mënyrave efektive për të menaxhuar stresin dhe për të përmirësuar mirëqenien e punonjësve.

Balancimi i jetës dhe punës është një aspekt kritik që ndikon në mirëqenien e punonjësve dhe në produktivitetin e organizatave. Në këtë analizë, ne do të shqyrtojmë se si faktorë të ndryshëm, përfshirë mbështetje sociale, ngarkesën e punës dhe mbështetje nga superiorët, ndikojnë në balancimin e jetës dhe punës. Përdorimi i analizës së regresionit do të na ndihmojë të kuptojmë më mirë marrëdhëniet komplekse midis këtyre faktorëve dhe

balancimin e jetës dhe punës, duke nxjerrë në pah çdo mungesë të të dhënave dhe rëndësinë e pakët të rezultateve që mund të dalin. Kjo do të ofrojë një pamje të qartë mbi nevojën për hulumtime të mëtejshme dhe përmirësime në praktikatat e menaxhimit për të ndihmuar punonjësit të arrijnë një balancim më të mirë mes angazhimeve profesionale dhe atyre personale.

Analiza e Regresionit për Balancimin e Jetës dhe Punës

Rezultatet e Regresionit

R-squared (R^2):

Vlera $R^2 = 0.096$ tregon se vetëm 9.6% e variancës në balancimin e jetës dhe punës mund të shpjegohet nga faktorët e përfshirë në model.

P-vlera e F-statistic:

P-vlera e F-statistic është 0.0610, e cila është afër nivelit të rëndësishmërisë 0.05, duke sugjeruar që modeli në tërësi mund të ketë një lidhje të dukshme me balancimin e jetës dhe punës, por nuk është statistikisht i rëndësishëm.

Koeficientët e variablave:

Intercept (const): 4.0615 ($p = 0.000$)

Mbështetje nga Kolegët: -0.0771 ($p = 0.641$)

Ngarkesa e Punës: 0.2176 ($p = 0.193$)

Mbështetje nga Superiorët: -0.0314 ($p = 0.785$)

Ndihma nga Kolektiv: -0.2579 ($p = 0.054$)

Rezultatet sugjerojnë se faktorët e përfshirë në analizë nuk kanë një ndikim të fortë dhe të dukshëm mbi balancimin e jetës dhe punës. Pavarësisht se ndihma nga kolegët dhe mbështetje të tjera nuk rezultojnë në ndryshime të dukshme në balancimin e jetës dhe punës, ndihma nga kolektiv ka treguar një ndikim negativ, që tregon se ndihma e pamjaftueshme nga kolegët mund të ndikojë në ndjenjën e balancimit.

Diskutime

Rezultatet e këtij studimi hedhin dritë mbi mënyrën se si faktorët psikosociale ndikojnë në përjetimin e stresit dhe kënaqësisë në punë në kontekstin e organizatave publike. Një nga gjetjet më të rëndësishme lidhet me mbështetjen sociale në vendin e punës, veçanërisht nga kolegët dhe eprorët. Studimi konfirmoi se mbështetja nga kolegët ndikon pozitivisht në kënaqësinë në punë, duke përforcuar literaturën ekzistuese që thekson rëndësinë e marrëdhënieve ndërkolegjiale për mirëqenien në vendin e punës (Holt-Lunstad et al., 2010). Kolegët shpesh përfaqësojnë një burim të afërt emocional dhe profesional, dhe përmes bashkëpunimit dhe komunikimit të ndërsjellë, ata ndihmojnë në ndërtimin e një ambienti pune më të qëndrueshëm dhe të qëllimshëm.

Në mënyrë befasuese, megjithatë, rezultoi se mbështetja nga eprorët kishte një ndikim negativ në kënaqësinë në punë. Ky rezultat është në kundërshtim me disa nga literaturat më të zakonshme, por mund të interpretohet në kontekstin lokal dhe kulturor

ku është kryer studimi. Është e mundur që mënyra e dhënies së mbështetjes nga eprorët të jetë perceptuar si formale, e pamjaftueshme ose madje kontrolluese, duke çuar në një efekt të kundërt në përjetimin e punës. Siç theksojnë Hargreaves dhe Fullan (2012), mbështetja efektive nga udhëheqësit nuk është vetëm çështje strukture, por kërkon lidhshmëri transformuese dhe ndjeshmëri ndërpersonale.

Një tjetër gjetje e rëndësishme ka të bëjë me ndikimin e karakteristikave të personalitetit, konkretisht nervozizmit, në përjetimin e kënaqësisë në punë. Rezultatet treguan se nervozizmi ndikon negativisht në kënaqësinë në punë, çka është në përputhje me literaturën të mëparshme (Cassilde & Gilson, 2017). Individët me prirje të larta për nervozizëm përjetojnë më shumë shqetësim, pasiguri dhe ndjeshmëri ndaj stresorëve të punës, duke e bërë më të vështirë ruajtjen e një përjetimi pozitiv të punës. Ky rezultat thekson rëndësinë që organizatat t'u ofrojnë mbështetje psikologjike dhe trajnime për menaxhimin e emocioneve punonjësve me predispozita të tilla.

Balanca mes jetës personale dhe punës doli si një faktor kyç në reduktimin e stresit në punë. Kjo përforcon gjetjet e Le Fevre et al. (2003), të cilët argumentojnë se një ekuilibër i mirë mes detyrimeve personale dhe profesionale kontribuon në mirëqenie të qëndrueshme mendore dhe fizike. Në një kontekst pune ku oraret janë të ngjeshura dhe përgjegjësitë të larta, ruajtja e këtij bilanci bëhet esenciale për parandalimin e konsumimit emocional dhe burnout-it. Politikat e fleksibilitetit në punë, ditët e pushimit dhe mundësia për pushime të shkurtra gjatë ditës mund të jenë masa efektive në këtë drejtim.

Megjithëse literatura ndërkombëtare (si ajo e Kotteeswari & Sharief, 2014) shpesh e cilëson ngarkesën në punë si një faktor kryesor stresi, në këtë studim, ngarkesa rezultoi të kishte një ndikim të paktë dhe jo domethënës statistikisht. Kjo mund të shpjegohet me

një sërë faktorësh të mundshëm, përfshirë mospërputhjen midis perceptimit subjektiv të ngarkesës dhe standardeve objektive të saj, si dhe me praninë e mekanizmave kompensues si përkrahja nga kolegët apo vetefikasiteti personal i punonjësve.

Ky rezultat sugjeron që menaxhimi i stresit nuk duhet të fokusohet vetëm në volumin e punës, por edhe në mënyrën se si ajo strukturohet dhe perceptohet. Kultura organizative doli gjithashtu një faktor me ndikim të madh, veçanërisht në raport me ndjenjën e mbështetjes dhe përkatësisë në vendin e punës. Një kulturë organizative e hapur, mbështetëse dhe gjithëpërfshirëse forcon ndjesinë e sigurisë psikologjike dhe redukton ndjeshmërinë ndaj stresit të përditshëm në punë.

Këtu, roli i drejtuesve është kyç – jo vetëm si udhëheqës hierarkikë, por si kultivues të një klime besimi dhe bashkëpunimi (LaMontagne et al., 2014).

Së fundi, gjetjet e këtij studimi theksojnë domosdoshmërinë e përfshirjes së punonjësve social në institucionet publike, si profesionistë të aftë për të ndërhyrë në situatat që ndikojnë në mirëqenien psikosociale të punonjësve. Ata mund të ofrojnë këshillim dhe mbështetje emocionale, të zhvillojnë programe ndërhyrjeje për menaxhimin e stresit, dhe të ndihmojnë në ndërtimin e strategjive organizative që forcojnë kulturën institucionale në favor të shëndetit mendor të stafit. Prania e tyre jo vetëm që ndihmon në përmirësimin e mirëqenies individuale, por ka edhe efekt pozitiv në efikasitetin dhe cilësinë e shërbimeve publike.

Përfundime

Të dhënat e këtij studimi konfirmojnë rëndësinë që kanë faktorët psikosocialë në përvojën e punës dhe në ndërtimin e mirëqenies së përgjithshme të punonjësve. Mbështetja që individët marrin në vendin e punës, veçanërisht nga eprorët, rezultoi të ketë ndikim pozitiv dhe domethënës në

kënaqësinë në punë. Ky konstatim është në përputhje me literaturën ekzistuese, ku theksohet se lidhshipi mbështetës është një element kyç në reduktimin e stresit dhe në promovimin e angazhimit në punë (Kristensen et al., 2005). Megjithatë, ndryshe nga ajo që pritej, mbështetja nga kolegët nuk doli të ishte një faktor i rëndësishëm në parashikimin e stresit. Kjo sugjeron se, ndonëse marrëdhëniet ndërkolegjiale janë të rëndësishme për klimën organizative, ato nuk janë të mjaftueshme për të amortizuar ndikimin e stresorëve të përditshëm në punë, sidomos nëse mungon një strukturë e qartë mbështetëse nga menaxhmenti.

Një tjetër faktor me ndikim domethënës në mirëqenien në punë ishte nervozizmi. Lidhja negative ndërmjet nervozizmit dhe kënaqësisë në punë thekson se ndjeshmëria emocionale ndaj stresit dhe ngarkesave të punës mund të ndikojë në mënyrë të konsiderueshme në perceptimin e punonjësit për vendin e tij të punës. Kjo përputhet me studimet e mëparshme që argumentojnë se individët me nivele të larta të nervozizmit janë më të prirë për të përjetuar emocione negative dhe stres kronik (Ramkissoon et al., 2018). Ky dimension personal kërkon vëmendje të veçantë nga institucionet që dëshirojnë të promovojnë shëndetin mendor në vendin e punës, duke përfshirë edhe ndërhyrje psikologjike dhe mbështetëse për personelin.

Balancimi i jetës dhe punës, një nga sfidat më të mëdha të kohës moderne, rezultoi të jetë një ndër faktorët me ndikim të rëndësishëm në uljen e stresit. Përvoja e një ekuilibri pozitiv mes përgjegjësisë profesionale dhe jetës personale përmirëson ndjeshëm përjetimin subjektiv të mirëqenies. Siç theksojnë edhe praktikantët ndërkombëtarë, politikat që lehtësojnë këtë balancim – si orari fleksibël, puna në distancë, dhe mbështetja për përkujdesje familjare – janë ndër strategjitë më efektive për reduktimin e stresit (Work, Family, & Health Network, 2015). Në këtë kontekst, organizatat duhet të shkojnë përtej trajtimeve standarde dhe të ofrojnë zgjidhje

të personalizuara që marrin në konsideratë rrethanat individuale të punonjësve.

Një aspekt tjetër që doli nga analizat është ndikimi i kufizuar i komunikimit institucional dhe i informimit në mirëqenien e stafit. Edhe pse teorikisht këto elementë janë thelbësorë për ndërtimin e një kulture organizative të shëndetshme, ndikimi i tyre në këtë studim nuk ishte aq i fortë sa pritej. Kjo mund të shpjegohet me mungesën e mekanizmave efektivë të përfshirjes së punonjësve në vendimmarrje apo me një klimë organizative të dominuar nga formalizmi dhe mungesa e dialogut real. Për këtë arsye, është e nevojshme që organizatat të përforcojnë kanalet e komunikimit, të promovojnë transparencën dhe të inkurajojnë ndarjen e informacionit në mënyrë të vazhdueshme dhe gjithëpërfshirëse.

Në këtë kuadër, roli i punonjësve socialë merr një rëndësi të veçantë. Ata kanë kapacitetin për të vëzhguar, analizuar dhe ndërhyrë në çështjet që lidhen me stresin, kënaqësinë dhe marrëdhëniet ndërpersonale në vendin e punës. Duke u bazuar në qasjet biopsikosociale, punonjësit socialë

mund të ofrojnë mbështetje psikologjike, të koordinojnë ndihmën për raste të veçanta dhe të sugjerojnë politika organizative më të ndjeshme ndaj nevojave të stafit. Më tej, ata mund të kontribuojnë në ndërtimin e një klime pozitive, të bazuar në empati dhe solidaritet, që është thelbësore për parandalimin e stresit afatgjatë (Holt-Lunstad et al., 2010; Bakker & Demerouti, 2014).

Përfundimisht, ndonëse ky studim ofron njohuri të vlefshme mbi ndikimin e faktorëve psikosocialë në vendin e punës, disa modele statistikore treguan nivele të ulëta të shpjegueshmërisë (R^2). Kjo sugjeron se mirëqenia në punë është një fenomen kompleks, i ndikuar nga faktorë të shumtë si përvoja e mëparshme, personaliteti, ambienti fizik i punës dhe politika më të gjera institucionale. Prandaj, rekomandohet që hulumtime të mëtejshme të përfshijnë një spektër më të gjerë variablesh, si p.sh. qëndrueshmëria emocionale, mbështetja sociale jashtë vendit të punës dhe vlerat personale, në mënyrë që të ndërtohen modele më të plota dhe më përfaqësuese.

REFERENCAT

- Alrawahi, S., Al Anouti, F., & Dator, W. (2020). *The application of Herzberg's two-factor theory of motivation to job satisfaction in clinical laboratories in Omani hospitals*. BMC Health Services Research, 20(1), 1-10. <https://doi.org/10.1186/s12913-020-05668-7>
- Bakker, A. B., Demerouti, E., & Sanz-Vergel, A. I. (2014). Burnout and work engagement: The JD-R approach. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1(1), 389-411. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-031413-091235>
- Bufford, R. K., Paloutzian, R. F., & Ellison, C. W. (2022). "The spiritual well-being scale (SWBS) as a predictor of mental health in the workplace", *Journal of Workplace Behavioral Health*, 37(1), 43-56.
- Cassilde, S., & Gilson, A. (2017). "Psychosocial Health, Work and Language: International Perspectives Towards Their Categorizations at Work" Springer. doi:10.1007/978-3-319-50545-9
- Hargreaves, A., & Fullan, M. (2012). *Professional capital: Transforming teaching in every school*. Teachers College Press.
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44(3), 513-524. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.3.513>
- Hobfoll, S. E., Halbesleben, J., Neveu, J. P., & Westman, M. (2018). *Conservation of resources in the organizational context: The reality of resources and their consequences*. Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 5, 103-128. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-032117-104640>

- Hobfoll, S. E., Halbesleben, J., Neveu, J. P., & Westman, M. (2018). Conservation of Resources in the organizational context: The reality of resources and their consequences. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 5, 103-128. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-032117-104640>
- Holt-Lunstad, J., Smith, T. B., & Layton, J. B. (2010). "Social relationships and mortality risk: A meta-analytic review" *PLoS Medicine*, 7(7), e1000316. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000316>
- Kotteeswari, K., & Sharief, S. (2014). Impact of occupational stress on job performance of bank employees. *Indian Journal of Research in Management*, 3(1), 1-5.
- Kristensen, T. S., Hannerz, H., Høgh, A., & Borg, V. (2005). *The Copenhagen Psychosocial Questionnaire—a tool for the assessment and improvement of the psychosocial work environment*. Scandinavian Journal of Work, Environment & Health, 31(6), 438-449
- LaMontagne, A. D., Martin, A., Page, K. M., Reavley, N. J., Noblet, A. J., Milner, A. J., Keegel, T., & Smith, P. M. (2014). Workplace mental health: developing an integrated intervention approach. *BMC Psychiatry*, 14, 131. <http://www.biomedcentral.com/1471-244X/14/131>
- Le Fevre, M., Jonathan, H., & Kolt, G. S. (2003). The role of work in the experience of stress and health. *Occupational Medicine*, 53(3), 133-140.
- Ramkissoon, A., Wegryn, T., & Stevens, S. (2018). Canada validation study: Copenhagen Psychosocial Questionnaire II (COPSOQ II) instrument in a Canadian context. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 60(3), 277-284. doi:10.1097/JOM.0000000000001241
- Salanova, M., Schaufeli, W. B., Xanthopoulou, D., & Bakker, A. B. (2010). Gain spirals of resources and work engagement. *Journal of Vocational Behavior*, 77(1), 81-89. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2010.03.002>
- Schaufeli, W. B. (2017). Applying the job demands-resources model: A 'how to' guide to measuring and tackling work engagement and burnout. *Organizational Dynamics*, 46(2), 120-132. <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2017.04.008>
- Work, Family, & Health Network (WFHN). (2015). Documentation of the Work, Family, & Health Network. [Documentation report]. National Institutes of Health and Centers for Disease Control and Prevention.

ABSTRACT

This study aims to analyze the impact of several psychological and organizational factors on job satisfaction and stress among civil servants in Albania. The main focus of the research is the role played by support from superiors and colleagues, irritability as a personality trait, and the perception of organizational culture in the subjective experience of job satisfaction and stress. Data were collected through a structured survey, randomly distributed to 36% of civil servants, ensuring a satisfactory representation of the sample at the national level. Data analysis was carried out through the linear regression method, in order to identify statistical relationships between independent variables (social support, irritability, organizational culture) and dependent variables (job satisfaction and job stress). The results showed that support from superiors and colleagues has a significant positive impact on job satisfaction, while nervousness is significantly associated with increased stress levels and reduced satisfaction. Also, a positive perception of organizational culture emerged as a protective factor against stress and a promoter of professional well-being. This study contributes to the existing literature on well-being in the workplace and highlights the importance of organizational interventions that strengthen social support and improve institutional culture to promote a healthier and more productive work environment.

Keywords: *Job satisfaction, Job stress, social support, Organizational culture, Nervousness.*

IDENTITETI POLITIK, AUTENTICITETI DHE MORALI: KRAHASIM I SË MAJTËS DHE SË DJATHTËS NË SHQIPËRINË POST-KOMUNISTE

Fitimtar ZEKTHI
Universiteti Europian të Tiranës
E-mail: fitimtar.zekthi@uet.edu.al

PËRMBLEDHJE

Pas rrëzimit të komunizmit dhe lejit të pluralizmit në Shqipëri u përvijuan qartë edhe dallimet politike dhe ideologjike "e majtë" dhe "e djathtë". Në fillim e gjithë ngarkesa e këtij dallimi kishte për burim bazë qëndrimin ndaj krimeve dhe pasojave të komunizmit, ndaj asaj që kishte përfaqësuar Partia e Punës dhe ideologjia e saj. Gradualisht elementë të tjerë ideorë dhe politikë themelorë filluan ta mbushin diskursin dhe sjelljen politike të partive. Pozicionimi nisi të nxjerrë në pah përmasa jo vetëm ideologjike por edhe metafizike të cilat morën në gjuhën dhe sjelljen e parive. Ky studim përpiqet të shohë me kujdes këta elementë dhe mënyrën se si i dhanë formë ideologjisë së partive, por edhe gjuhës dhe sjelljes së tyre në tre dekada, që nga vendosja e pluralizmit politik në Shqipëri. Për nga metodologjia, ky studim mbështetet në analizë cilësore krahasuese të diskursit politik dhe pozicionimeve ideologjike të dy grupimeve kryesore në Shqipëri – mbështetësve të Partisë Demokratike (si përfaqësues të së djathtës) dhe mbështetësve të Partisë Socialiste (përfaqësues të së majtës). Duke qenë se objekt i studimit janë identitetet politike dhe konstruktet e tyre normative, metodologjia e ndjekur është kryesisht analizë e përmbajtjes (content analysis) e burimeve dytësore: përfshihen tekste publicistike dhe akademike mbi politikën shqiptare (p.sh. editorialë, analiza politike, raporte kërkimore), deklarata programore dhe historike të vetë partive, si dhe studime teorike mbi ideologjitë.

Fjalë kyçe: *e majta, e djathta, morali, zëri i brendshëm, identiteti individual dhe kolektiv*

Fitimtar ZEKTHI është pedagog i shkencave politike, prej më shumë se 10 vitesh, në Universitetin Europian të Tiranës. Fusha e tij e studimit janë ideologjitë politike, sistemet dhe partitë politike. Ai ka shkruar shumë artikuj në revista të ndryshme mbi këto tema.

Pas rënies së regjimit komunist në vitin 1990, Shqipëria hyri në një epokë pluralizmi politik ku dy forcat kryesore – Partia Demokratike (PD) dhe Partia e Punës e reformuar si Partia Socialiste (PS) – u bënë shtyllat e skenës politike. Këto dy grupime mishëronin ndarje të thella historike e ideologjike: PD-ja u formua si lëvizje anti-komuniste me ide të djathta dhe pro-perëndimore, ndërsa PS-ja trashëgoi strukturat dhe mbështetësit e regjimit të vjetër, por u përpoq të ripozicionohej mbi modelin e qendrës së majtë evropiane. Fill pas tranzicionit, dallimet ideologjike mes të majtës dhe të djathtës u zbehën disi për shkak të fokusit të efikasiteti pragmatik, karakteristikë e viteve 1990 kudo në Evropë (Fuga, 2003). Megjithatë, në politikën shqiptare rëndësia e dallimeve ideologjike tradicionale nuk u zhduk asnjëherë. Ishte a natyrshme të ndodhte kështu edhe për shkak të faktit se demokracia funksionon mbi dikotominë pozitë-opozitë dhe debati publik nuk mund ta shmangte ekzistencën e së majtës dhe së djathtës si pole alternative. Qëllimi i këtij studimi është të analizojë në mënyrë të strukturuar se si janë konfiguruar dhe kanë evoluar identitetet politike të së majtës dhe të djathtës shqiptare pas vitit 1990. Artikulimi fokusohet në katër dimensionet kryesore të këtyre identiteteve: (1) identiteti – mënyra se si secila palë e përcakton veten historikisht dhe ideologjikisht; (2) “zëri i brendshëm” – roli i ndërgjegjes dhe autenticitetit personal në botëkuptimin e mbështetësve; (3) arsyeja praktike – qasja ndaj arsyesimit praktik dhe formulimit të politikave; dhe (4) morali politik – parimet morale që udhëheqin veprimin politik të secilës palë. Studimi mbështetet në një kornizë teorike bashkëkohore duke integruar perspektivat e filozofisë së identitetit (Taylor, 2007) teorisë sociale të Daniel Bell mbi identitetin kolektiv dhe fundin e ideologjisë (Bell, 1960) dhe teorisë politike normative të Éill Kymlicka mbi politikën e dallimeve (Kimlica, 1995).

Përmes kësaj kornize teorike, bëhet e mundur interpretimi i dallimeve ideologjike shqiptare jo thjesht si program politik, por si identitete kolektive me baza etike dhe kulturore.

Korniza teorike

Identiteti, “zëri i brendshëm” dhe autenticiteti

Koncepti i identitetit modern lidhet ngushtë me idenë e të qenit autentik ndaj vetvetes. Filozofi Charles Taylor (Taylor, 2007) argumenton se në mendimin bashkëkohor ekziston një ideal moral i autenticitetit, i cili thekson rëndësinë e zërit të brendshëm të individit si udhërrëfyes i jetës morale. Sipas Taylor, në traditën e hershme morale zëri i brendshëm (ndërgjegjja) vlerësohej sepse i tregonte individit ç’është veprimi i duhur; pra, shërbente si mjet për të arritur të mirën. Në modernitet, ky theks është “zhvendosur” – të qenit në kontakt me veten e brendshme tani ka vetë rëndësi parësore morale, sepse konsiderohet kusht për “të qenë një qenie njerëzore e plotë”. Kjo nënkupton se individ i duhet të zbulojë dhe ndjekë një “zë” autentik personal, duke mos e modeluar jetën thjesht sipas konvencioneve shoqërore, por sipas një thirrjeje unike të brendshme (Taylor 2007). Taylor e quan këtë parimin e origjinalitetit, sipas të cilit secili prej nesh ka “diçka vetëm të vetën për të thënë”. Në kontekstin politik, kjo teori nënvizon se edhe aderimi ideologjik mund të lidhet me nevojën e individëve për të qenë autentikë ndaj vlerave dhe përvojave të tyre – p.sh. një person që ka vuajtur në komunizëm mund të ndjejë se identiteti i tij autentik moral kërkon angazhim me të djathtën anti-komuniste, duke dëgjuar “zërin e brendshëm” të ndërgjegjes historike. Po ashtu, një individ me përvojë familjare në lëvizjet antifashiste të Luftës II Botërore mund të ndjejë thirrje të brendshme morale për t’iu bashkuar së majtës. Kështu, autenticiteti individual ndërlihet me identitetet kolektive: identitetet politike

kuptohen jo vetëm si qëndrime racionale utilitare, por edhe si shprehje të vetkuptimit moral të individëve brenda historisë së tyre.

Identiteti kolektiv dhe ideologjia si "fe sekulare"

Ideologjitë politike shpesh funksionojnë si identitete kolektive që japin kuptim dhe qëllim moral për grupet shoqërore. Daniel Bell, në veprën e tij klasike "Fund i Ideologjisë" (Bell, 1960), e përshkruan ideologjinë (në kuptimin klasik) si "një sistem besimesh gjithëpërfshirës, i mbushur me pasion, që synon të transformojë tërësisht mënyrën e jetesës; një fe sekulare që plotëson nevojën për një kauzë dhe përmbushjen e ndjenjave të thella morale". Ky përkufizim nënvizon se angazhimi ideologjik nuk është thjesht kalkulim interesash, por edhe përkushtim emocional dhe etik – i ngjashëm me fenë, ideologjia ofron një narrativë ku individët gjejnë kuptim, identitet dhe një mision për të mirën e përbashkët. Në kontekstin shqiptar, e djathta dhe e majta, pas viteve 1990-të, mund të shihen secila si fe të reja sekulare: për shembull, anti-komunizmi u shfaq në vitet '1990-të si besimi themelor i së djathtës, me martirët e vet (të përndjekurit politikë) dhe demonët e vet (komunizmi totalitar), ndërsa e majta e reformuar projektoi idealin e barazisë dhe progresit social si kauzë morale, duke evokuar arritjet e modernizimit socialist pa retorikën dogmatike të marksizmit. Bell argumentoi se në Perëndimin e pas Luftës II Botërore, ideologjitë e mëdha humbën forcën mobilizuese – një fenomen i quajtur "fund i ideologjisë" (Bell, 1960). Mirëpo, përvojat e demokracive të reja si Shqipëria tregojnë se kur lirohen forcat politike nga homogjenizimi autoritar, ideologjia si identitet kolektiv mund të rishfaqet fuqimisht. Kështu, në vitet e para pas 1990-ës, shqiptarët panë një zbehje të ndasive doktrinare teksa fokusi kaloi te reforma ekonomike dhe integrimi evropian, por me kalimin e tranzicionit dallimet ideologjike dhe narrative u rishfaqën dhe

vazhdojnë të kenë rezonancë emocionale e identitare në publik. Kjo kornizë ndihmon të kuptojmë përse ndarja e majtë-djathtë në Shqipëri shpesh manifestohet me intensitet "fetar": mbështetësit e çdo kampi tregojnë besnikëri identitare dhe bindje të ngjashme me përkatësitë komunitare.

Politika e dallimeve dhe identitetet pluraliste

Teoritë bashkëkohore të filozofisë politike i kushtojnë vëmendje politikës së dallimeve (politics of difference), e cila kërkon njohjen dhe akomodimin e identiteteve kolektive brenda demokracisë pluraliste. Will Kymlicka (Kymlicka, 1995) argumenton se koncepti liberal klasik i neutralitetit nuk mjafton për shoqëri me diversitet kulturor; nevojiten të drejta të diferencuara për grupet, në mënyrë që anëtarët e minoriteteve të ruajnë identitetet e tyre kolektive dhe të trajtohen me barazi të vërtetë (Kymlicka, 1990). Ai fut konceptin e "të drejtave të diferencuara sipas grupit", duke theksuar se përfshirja e plotë e grupimeve të ndryshme kërkon jo vetëm tolerim pasiv, por njohje pozitive dhe përshtatje institucionale të dallimeve (Kymlicka, 1995). Edhe pse Kymlicka i referohet kryesisht grupeve etnike, fetare apo gjuhësore, parimi i tij mbartet edhe në fushën e dallimeve ideologjike: një demokraci e shëndetshme duhet t'u lejojë hapësirë dhe legjitimitet identiteteve të ndryshme politike, pa u përpjekur t'i asgjësojë apo homogjenizojë ato. Në Shqipëri, kjo nënkupton se pluralizmi i pas viteve 1990-të kërkonte integrimin e ish-komunistëve dhe ish-të përndjekurve në të njëjtin sistem politik, duke njohur se secili grup ka përvojat dhe identitetin e vet historik. Politika e dallimeve sugjeron se në vend që të kërkohet fshirja e dallimeve (p.sh. përmes stigmatizimit ose mohimit të së kaluarës së kundërshtarit), është më konstruktive që identitetet politike të njohin njëra-tjetrën dhe të konkurrojnë brenda rregullave demokratike. Kjo qasje rezonon

edhe me idenë e politikës së njohjes (Taylor, 1992) sipas së cilës grupet kërkojnë të afirmohen publikisht për vlerat e tyre unike; në rastin shqiptar, p.sh., ish-të përndjekurit kërkuar njohje publike të vuajtjeve të tyre, ndërsa ish-komunistët kërkuar njohje të kontributit të tyre në progresin shoqëror. Korniza e politikës së dallimeve na ndihmon të analizojmë se si e majta dhe e djathta shqiptare kanë negociuar hapësirën për identitetin e tyre – për shembull, PS u lejua të rimodelohej si parti legjitime pavarësisht trashëgimisë komuniste, një lloj “akomodimi” pa të cilin paqja civile do ishte e vështirë; nga ana tjetër, PD-ja dhe shoqatat e ish-të përndjekurve kërkuar reforma ligjore (p.sh. ligji i lustracionit) për të adresuar dallimin moral me nomenklaturën e vjetër, duke tentuar të sigurojnë drejtësi tranzicionale si një formë njohjeje të vuajtjes së grupit të tyre.

Spektri i së majtës dhe së djathtës – vlera dhe vizione kontrastuese: Përtej dimensioneve identitare dhe normative, literatura politike ka formuluar parime teorike për të dalluar të majtën nga e djathta. Norberto Bobbio ofron një formulim të thjeshtë por të thellë: ndarja e majtë-djathtë lidhet kryesisht me qëndrimin ndaj barazisë (Bobbio, 1997). Sipas Bobbio-s, e majta në thelb synon uljen e pabarazive shoqërore dhe promovimin e barazisë, ndërsa e djathta priret ta pranojë pabarazinë si rezultat të natyrshëm ose të pashmangshëm të lirisë dhe meritokracisë, duke e vlerësuar lirinë individuale më lart se barazinë e imponuar. Kjo diferencë vlerash manifestohet në politika konkrete (p.sh. e majta mbështet shtetin social dhe rishpërndarjen, e djathta mbështet iniciativën e lirë dhe pronën private). Ndërkohë, studime nga kognitivistë politikë si George Lakoff tregojnë se e majta dhe e djathta strukturojnë edhe gjuhën morale ndryshe (Lakoff, 2002). Lakoff argumenton se secila palë përdor metafora morale të ndryshme – p.sh. në moralin konservator i djathti operon me

metaforën e “forcës morale”, ku “të jesh i mirë” lidhet me konceptin e lartësisë, e “keqja” me ultësinë. Në diskursin e djathtë shqiptar hasen shprehje si “qytetar i lartë (i nderuar)”, “veprim i ulët (i poshtër)”, që përkojnë me këtë lloj kornize morale. E majta, nga ana tjetër, priret drejt një gjuhe morale të fokusuar te kujdesi dhe drejtësia sociale, duke e parë shoqërinë si familje për t’u përkujdesur (një analogji me modelin prindëror “nënpërkujdesës” në teorinë e Lakoff-it). Këto dallime konceptuale nuk janë thjesht retorikë – ato pasqyrojnë vizionet e ndryshme të natyrës njerëzore dhe shoqërisë që mbajnë të dyja palët: e djathta ka një vizion më pesimist (ose realist) për natyrën njerëzore – njeriu i prirur nga interesi personal e pasionet kërkon kufizime morale e ligjore – ndërsa e majta mban një vizion më optimist për njeriun si i mirë në thelb, i korruptuar kryesisht nga padrejtësitë e strukturave shoqërore. Siç do të shohim në analizën krahasuese, pikëpamja e ndryshme mbi natyrën njerëzore dhe burimin e problemeve (individi apo shoqëria) ndikon drejtpërdrejt në qasjen praktike dhe moralin politik të të majtës dhe të djathtës në Shqipëri.

Metodologjia

Ky studim mbështetet në analizë cilësore krahasuese të diskursit politik dhe pozicionimeve ideologjike të dy grupimeve kryesore në Shqipëri – mbështetësve të Partisë Demokratike (si përfaqësues e së djathtës) dhe mbështetësve të Partisë Socialiste (përfaqësues e së majtës). Duke qenë se objekt i studimit janë identitetet politike dhe konstruktet e tyre normative, metodologjia e ndjekur është kryesisht analizë e përmbajtjes (content analysis) e burimeve dytësore: përfshihen tekste publicistike dhe akademike mbi politikën shqiptare (p.sh. editoriale, analiza politike, raporte kërkimore), deklarata programore dhe historike të vetë partive, si dhe studime

teorike mbi ideologjitë. Janë konsultuar opinione të intelektualëve vendas – si ai i Fitim Zekthit mbi dallimet morale të së majtës dhe së djathtës– si dhe raporte të institucioneve ndërkombëtare që ofrojnë pasqyrë të zhvillimeve politike (p.sh. raporti i Indeksit të Transformimit Bertelsmann). Analiza ndjek qasje interpretuese: krahasimi bëhet sipas katër kategorive analitike të përmendura (identiteti, zëri i brendshëm, arsyeja praktike, morali politik), të cilat rrjedhin nga korniza teorike e artikuluar më lart. Për secilën kategori, identifikohen temat kryesore në diskursin e së djathtës dhe të së majtës shqiptare, dhe këto tema interpretohen në dritën e koncepteve teorike (p.sh. autenticiteti individual, identiteti kolektiv, vizioni i barazisë, etj.).

Metodologjia nuk përfshin anketim apo eksperimente, por merr parasysh të dhëna empirike ilustrative nga konteksti shqiptar për të mbështetur argumentet teorike. Për shembull, përdoren të dhëna sondazhesh mbi vetë-identifikimin ideologjik të qytetarëve, fakte historike (si prejardhja rajonale e udhëheqësve politikë dhe baza e tyre shoqërore), si dhe shembuj politikash apo ngjarjesh (p.sh. debatet mbi figurat e së kaluarës, reformat kyçe) për të ilustruar sesi manifestohen në praktikë ndryshimet ideologjike. Qasja krahasuese brenda rastit shqiptar kombinohet me referime krahasimore nga literatura globale mbi dallimin e majtë-djathtë, për të nxjerrë si tiparet universale ashtu edhe ato unike të rastit të Shqipërisë.

Duke qenë se identitetet politike janë një subjekt kompleks dhe diskursiv, metodologjia jonë njihet se narrativat që palët ndërtojnë për veten dhe kundërshtarin e tyre janë pjesë e realitetit të studimit. Prandaj, kemi trajtuar me kujdes burimet partizane, duke i pasqyruar ato për qëllime analize pa i marrë domosdoshmërisht si fakte objektive, por si tregues të vetë-perceptimeve kolektive. Besueshmëria e analizës forcohet duke ndërthurur burime të ndryshme dhe teori

të mirënjohura, në mënyrë që interpretimi i dallimeve midis së majtës dhe së djathtës shqiptare të jetë sa më i thelluar dhe i balancuar.

Analiza krahasuese: e Djatha vs. e Majta në Shqipëri

Identiteti politik dhe trashëgimia historike

Në Shqipëri, identitetet politike të së djathtës dhe së majtës janë formuar në mënyrë të pazakontë, pasi ato rrjedhin nga një tranzicion i beftë nga monizmi komunist në pluralizëm. E djathta shqiptare (PD dhe mbështetësit e saj) e bazoi identitetin e vet fillestar tek anti-komunizmi i fuqishëm. Themeluesit dhe mbështetësit e PD-së vinin nga shtresa e intelektualëve dhe studentëve që kryesuan lëvizjen e dhjetorit 1990 kundër regjimit, si dhe nga familjet e persekutuar politikisht gjatë komunizmit. Kështu, PD-ja e filloi ekzistencën si koalicion identitar i grupeve heterogjene të bashkuara nga e kaluara e vuajtjeve dhe aspirata për liri (Bertelsmann Stiftung, 2024). Retorika e viteve të para lidhi kauzën e PD-së me vazhdimin e Rilindjes kombëtare (duke cilësuar komunizmin si devijim historik) dhe me rikthimin e Shqipërisë “në Evropë”. Flamujt kombëtarë e ata të besimit fetar (kryqi, gjysmëhëna) u panë sërisht në tubimet politike, teksa e djathta afirmoi identitetin e vet kombëtarist dhe pro-fetar në kontrast me ateizmin e detyruar të regjimit të vjetër. Nga ana tjetër, identiteti i së majtës shqiptare (PS dhe mbështetësit e saj) ishte më i ndërlikuar. Partia Socialiste lindi nga shndërrimi nominal i Partisë së Punës (PPSh) – pra, ish-partia komuniste – dhe fillimisht trashëgoi si kuadrot drejtuese, ashtu edhe bazën elektorale të saj (Bertelsmann Stiftung, 2024). Kjo bazë konsistonte në segmentet e shoqërisë që kishin përfutur nga regjimi i vjetër, si funksionarë të administratës, familje partizanësh të Luftës II Botërore, dhe një pjesë e popullsisë së thjeshtë sidomos në zonat jugore e qendrore, ku

influenca e ideologjisë komuniste kishte qenë më e fortë. Për PS-në, sfida identitare që transformimi nga një parti totalitare në një parti social-demokrate moderne, duke ruajtur njëkohësisht trashëgiminë pozitive (p.sh. arritjet në arsim, emancipimin e gruas, industrializimin) dhe duke hequr dorë nga elementet represive të së kaluarës. Në fillim të viteve '90, ndarja identitare mes mbështetësve të PD-së dhe PS-së ishte thellësisht e lidhur me qëndrimin ndaj së kaluarës komuniste: mbështetësit e PD-së përqaftuan identitetin e “antikomunistëve”, të “të përndjekurve” ose “revolucionarëve demokratë”, ndërsa shumë mbështetës të PS-së, ndonëse pranuan ndryshimin e sistemit, u vetë-identifikuan si “trashëgimtarë të Frontit Nacional-Çlirimtar” (pra, vijim i traditës antifashiste dhe modernizuese) apo si garantë të stabilitetit përballë “eksperimentimeve” të PD-së. Këto identitete u ngulitën më tej nga ngjarje traumatike si kriza e vitit 1997, kur pas rënies së skemave piramidale vendi u përfshi nga kaosi dhe konfliktet civile. Në atë kohë, narrativat identitare u përforcuan: për PD-në dhe simpatizantët e saj (kryesisht në Veri), kriza u pa si “revolucion i kuq” që riktheu socialistët me dhunë në pushtet; për PS-në dhe mbështetësit e saj (shumë prej të cilëve në Jug), ngjarjet qenë revoltë popullore kundër korrupsionit dhe autoritarizmit të qeverisë së djathtë. Kështu, dimensionin rajonal (Veri-Jug) u mbivendos pjesërisht me atë ideologjik, duke krijuar një përkim mes identitetit politik dhe atij krahinor (Bertelsmann Stiftung, 2024). PD-ja u identifikua gjerësisht me Veriun (trevat që historikisht patën përplasje me regjimin komunist dhe u lanë pasdore nga ai), ndërsa PS-ja gjeti mbështetje më të fortë në Jug (zona ku lëvizja komuniste kishte pasur bazë të gjerë që gjatë luftës). Ky fakt reflektonte se identitetet politike në Shqipëri ngërthejnë edhe kujtesën historike kolektive: në Veri kujtesa e regjimit është kryesisht ajo e vuajtjes dhe rezistencës, ndërsa në Jug është komplekse, përfshin krenarinë e kontributit

në çlirimin e vendit por edhe ambivalencën ndaj regjimit të pasluftës.

Gjatë dekadave, identitetet e të dyja palëve u zhvilluan dhe adaptuan. E djathta (PD), pasi konsolidoi pluralizmin, u përpoq të kalonte nga thjesht një front anti-komunist në një parti me ideologji programatike të djathtë klasike – duke promovuar ekonominë e tregut të lirë, pronësinë private dhe vlerat konservatore shoqërore. Në vitet 2000, PD-ja iu bashkua familjes së Partisë Popullore Evropiane, duke synuar të reflektojë identitetin e qendrës së djathtë perëndimore (liberal-konservatore). Megjithatë, në kulturën popullore, PD-ja dhe mbështetësit e saj vazhduan të vetperceptohen kryesisht si trashëgimtarë të kauzës antikomuniste dhe si “evropianistë” (promovues të orientimit perëndimor të Shqipërisë). Figura e Sali Berishës, udhëheqësit historik të PD-së, u kanonizua nga mbështetësit e vet pikërisht si simbol i kësaj kauze identitare. E majta (PS), nga ana e saj, pas një periudhe fillestare mbrojtëse (1991–1992), ndërmori reforma të brendshme për t'u distancuar nga imazhi komunist. Nën drejtimin e Fatos Nanos dhe më pas Edi Ramës, PS-ja adoptoi haptazi identitetin social-demokrat dhe progresist, duke theksuar orientimin drejt integritetit evropian dhe reformave institucionale. Retorika e saj u zhvendos tek shteti ligjor, ekonomia e tregut me “fytyrë sociale”, dhe një qasje më liberale në çështje të të drejtave civile. Sidoqoftë, në substrat, PS-ja vazhdoi të mbajë elemente të identitetit komunitar të saj: një pjesë e elektoratit socialist ende mbështetet në kujtesën kolektive të arritjeve të periudhës 1945–1990 (p.sh. arsimimi masiv, emancipimi i grave, industrializimi) dhe ruan një farë nostalgjie të moderuar për stabilitetin e asaj kohe. Kjo shpjegon pse PS-ja shpesh ka adoptuar qëndrim dypërfaqësues: zyrtarisht potencon gjuhën e re të qendrës së majtë evropiane, por njëkohësisht tregohet e kujdesshme të mos fyejë bazën e vet tradicionale (p.sh.

duke respektuar veteranët e luftës, ose duke evituar sulmet e ashpra ndaj figurave historike të komunizmit). Në ditët e sotme, identitetet politike shqiptare mbeten të profilizuara, ndonëse më pak ideologjike në kuptimin doktrinar dhe më shumë të kushtëzuara nga lojalitete partiake e rrjetet klienteliste.

Zëri i brendshëm. Ndërgjegjja individuale dhe kauza kolektive

Koncepti i “zërit të brendshëm” i referohet rolit të ndërgjegjes morale individuale në orientimin e sjelljes dhe bindjeve. Dallimi mes të djathtës dhe të majtës shqiptare shfaqet dukshëm në mënyrën se si konceptohet nderi personal, përgjegjësia individuale dhe raporti mes individit e shoqërisë – që lidhen ngushtë me zërin e brendshëm moral të secilës palë. Për mbështetësit e së djathtës, theksi vihet te moraliteti individual. E djathta shqiptare (në harmoni me traditën konservatore) beson se ndryshimi i vërtetë në shoqëri fillon nga individi, nga lufta morale e secilit me të metat e veta (Davis 2016). Siç vëren Davis, për të djathtën “rruga për të përmirësuar gjërat kalon gjithnjë nga përmirësimi moral i individit. Gjithkush bën luftën e tij me defektet e tij”. Kjo pikëpamje pasqyron bindjen se individët, nëse pajisen me virtyt personal dhe karakter të fortë, do të krijojnë në mënyrë organike një shoqëri më të mirë. Zëri i brendshëm i njeriut – qoftë ky ndërgjegjja fetare apo parimet e etikës laike – shihet si udhërrëfyesi kryesor. Në diskursin e djathtë shqiptar hasen shpesh referenca ndaj ndërgjegjes kombëtare dhe besimit fetar. Për shembull, udhëheqës të djathtë kanë bërë thirrje për “kthim te Zoti” ose te “vlerat e familjes e traditës” si zgjidhje për krizat shoqërore, duke presupozuar se zëri i brendshëm moral i shoqërisë është mpakur gjatë periudhës së komunizmit ateist dhe duhet rigjetur. Në praktikë, kjo qasje manifestohet në prirjen e mbështetësve të djathtë për të

vlerësuar lart akte individuale morali – p.sh. heronjtë individualë (dëshmorët e antikomunizmit, klerikët e përndjekur që nuk u thyen, intelektualët disidentë) – si modele për shoqërinë. Përgjegjësia individuale konsiderohet themelore: njeriu është përgjegjës para ndërgjegjes së vet dhe para ligjit për veprimet e tij, ndaj e djathta e vë theksin tek fajësia individuale (p.sh. ndëshkimi i kriminelëve konkretë të komunizmit, i zyrtarëve të korruptuar si individë) dhe më pak tek shfajësimet strukturore.

Në kontrast, për mbështetësit e së majtës, ndërgjegjja sociale kolektive ka përparësi ndaj moralit individual. Qasja e së majtës shqiptare është në një linjë me traditën e majtë internacionale që sheh sistemin shoqëror si burimin kryesor të së mirës apo së keqes. Sipas kësaj perspektive, individët në thelb janë të mirë, ose të paktën neutralë, por korruptohen a shtypen nga rrethanat shoqërore të padrejta. Prandaj, “zëri i brendshëm” i individit trajtohet jo si diçka që lind natyrshëm brenda secilit (si në qasjen e djathtë), por si diçka që formësohet nga kushtet sociale – edukimi, ambienti, mundësitë ekonomike. E majta beson se përmirësimi i njeriut arrihet përmes ndryshimit të shoqërisë: “e majta beson se rruga për t’i ndryshuar gjërat kalon përmes betejës me defektet e shoqërisë”. Kjo do të thotë se të këqijat shihen si kolektive (varfëria, pabarazia, shtypja), jo thjesht rezultat i gabimeve apo mëkateve individuale. Si pasojë, e majta i kushton vëmendje më të vogël predikimit të moralit personal dhe më tepër mobilizimit për kauza shoqërore. Zëri i brendshëm te një i majtë manifestohet më shumë si ndërgjegje shoqërore – një ndjeshmëri ndaj padrejtësive në mbarë komunitetin.

Këto qasje të ndryshme duken qartë në debatin publik shqiptar. Kur flitet për dukuri negative – p.sh. korrupsionin – e djathta prirët ta personifikojë problemin tek individët e pamoralshëm (politikanë

të korruptuar që duhet të ndëshkohen, mungesë e frikës nga Zoti apo ligji tek individ i korruptuar), kurse e majta thekson faktorët sistematikë (mungesa e kontrolleve institucionale, paga të ulëta që shtyjnë zyrtarët drejt korrupsionit, kultura politike e mbrujtur nga tranzicioni i vështirë). Në rastin e trashëgimisë komuniste, e djathta ka kërkuar përballje me ndërgjegje: që çdo individ ish-persekutor apo përgjegjës për krime të kërkojë falje ose të mbajë përgjegjësi penale. E majta, nga ana tjetër, ka theksuar pajtimin kolektiv pa “gjueti shtrigash” individuale, duke argumentuar se e gjithë shoqëria ka nevojë të shikojë përpara dhe se ndarjet e vjetra duhet t’ia lënë vendin një narrative të re unitare. Në këtë diskurs, shohim sesi e djathta e koncepton katarsisin në nivel individ (çdo fajtor duhet të pastrojë ndërgjegjen vetjake), ndërsa e majta preferon amnistinë morale në nivel shoqëror për hir të unitetit.

Një tjetër aspekt i zërit të brendshëm është marrëdhënia me fenë dhe etikën tradicionale. E djathta shqiptare, sidomos bazat e saj në veri dhe ndër ish-të përndjekurit, ka një lidhje të fortë me fenë (kryesisht besimin katolik dhe mysliman sunnit tradicional) pasi feja u shtyp nga regjimi komunist dhe ruajtja e besimit për shumëkënd u bë simbol rezistence. Prandaj, ndërgjegjja fetare shihet si pjesë e zërit të brendshëm moral të së djathtës. Shpesh, eksponentë të djathtë citojnë parimet fetare (si Dhjetë Urdhëresat, ose vlera islame të drejtësisë) kur flasin për moralin publik. Ndërkohë, e majta, e cila trashëgoi ateizmin zyrtar të PPSH-së, mbeti kryesisht laike në diskursin e saj. Në fjalimet e udhëheqësve të majtë rrallëherë përmendet Zoti ose feja, përveçse në kontekst kulturor. Kjo nuk do të thotë se mbështetësit e majtë janë domosdoshmërisht jofetarë, por se zëri i tyre i brendshëm moral nuk artikullohet përmes gjuhës fetare. Ata mund të jenë po aq etikë individualisht, por etikën e tyre e shprehin në terma racionalë ose humanistë (p.sh.

“parimet e solidaritetit”, “humanizmi”, “të drejtat e njeriut”) në vend të termave fetarë. Kjo situatë e veçantë shqiptare – e majta laike dhe e djathta më pro-fetare – bie në sy në rajon, duke reflektuar rrethanat historike unike të vendit. Për shembull, figura e Zotit: PD-ja e përfshiu Zotin në betimin e ushtarëve dhe policëve pas 1992 (diçka e paparë në regjimin ateist), ndërsa PS-ja asnjëherë nuk e kundërshtoi hapur këtë, por as nuk e propagandoi; thjesht e trajtoi fenë si çështje personale.

Arsyeja praktike dhe qasja ndaj ndryshimit

Arsyeja praktike i referohet mënyrës se si aktorët politikë marrin vendime praktike dhe konceptojnë zgjidhjen e problemeve. Këtu, dallimet mes së djathtës dhe së majtës shqiptare shfaqen në stilin e politikëbërjes dhe qëndrimin ndaj ndryshimit: gradualizëm kundrejt revolucionarizmit, pragmatizëm kundrejt idealizmit, ruajtje e rendit kundrejt transformimit rrënjësor.

E djathta shqiptare historikisht është pozicionuar si forcë e ndryshimit në vitet 1990, por ndryshimin e saj e portretizoi si kthim në normalitet dhe rend natyror, jo si eksperiment utopik. Filozofia klasike e së djathtës (Burke, 2005) përshkohet nga skepticizmi ndaj ndryshimeve të shpejta revolucionare dhe preferenca për evolucion të kujdesshëm shoqëror. Kjo traditë u reflektua edhe në diskursin e PD-së pas konsolidimit fillestar: pasi rrëzoi komunizmin (një akt revolucionar vetvetiu), e djathta filloi të theksojë nevojën për stabilitet, rend dhe vazhdimësi. Deviza të periudhës 1992–1996 ishin “ndërtimi i shtetit ligjor”, “rikthimi i pronës”, “rend dhe qetësi publike”, që nënkuptonin rivendosjen e një rendi të natyrshëm të shkelur nga dekadat e komunizmit. Ideologët e djathtë argumentonin se Shqipëria duhej t’i kthehej rrënjëve të veta evropiane dhe traditave kombëtare – pra, ndryshimi shihej si restaurim i diçkaje të vjetër e të provuar, jo krijim i diçkaje krejtësisht të re. Kjo

përkon me idenë se për të djathtën ekziston një “rend natyror” (ligj natyror) që duhet respektuar. Në literaturën e djathtë shqiptare citohet shpesh koncepti se e djathta beson në ekzistencën e një rendi natyror që kufizon lirinë dhe orienton njerëzit drejt hierarkive të caktuara vlerash. Kështu, arsyeja praktike e djathtës anon nga pragmatizmi i mbështetur në përvojë dhe traditë. Në formulimin e politikave, PD-ja tradicionalisht ka promovuar zgjidhje të tregut dhe iniciativa private, me idenë se mekanizmat spontanë (tregu, shoqëria civile) janë më të mençur se planifikimi qendror. Një shembull është reforma ekonomike radikale e viteve '90: ndonëse mund të quhet “terapia e shokut” – gjë që s’duket gradualiste – PD e justifikoi atë si liri ekonomike (heqja e kufizimeve artificiale) për t’i lënë hapësirë rregullimit spontan të tregut. Pra, edhe ndryshimet e shpejta u paraqitën si çlirime nga shtrembërimet ideologjike, jo si eksperimente sociale. Në nivel social, e djathta shfaq besim tek vetërregullimi: p.sh. për problemet e krimit apo korrupsionit, krahas ndëshkimit individual, thekson edukimin moral dhe përgjegjshmërinë qytetare si mekanizma vetërregullues në planin afatgjatë. Zhvillimi i qytetarisë (p.sh. përmes familjes, fesë, komunitetit lokal) shihet si më i qëndrueshëm sesa fushatat shtetërore masive për ndryshim social.

Në të kundërt, e majta shqiptare ka prirje drejt revolucionarizmit në vizion, edhe kur nuk e zbaton drejtpërdrejt me dhunë. Kjo rrjedh nga tradita e majtë e cila glorifikon transformimin rrënjësor të shoqërisë në emër të progresit. Davis vëren se e majta ka të shkruar në kodin e saj gjenetik militantizmin, aktivizmin, revolucionin (Davis, 2016). Kjo nuk nënkupton se PS-ja post-komuniste predikoi revolucion të dhunshëm; përkundrazi, ajo u angazhua në procese demokratike. Por kultura politike e majtë ruajti një besim të fortë tek inxhinieria shoqërore: bindjen se qeveria dhe ligjet mund (dhe duhet) të riformatojnë strukturat

e ekonomisë e shoqërisë për të arritur drejtësi dhe zhvillim. Kjo u pa në reformat e ndërmarra nga qeveritë socialiste, si p.sh. fushatat kundër informalitetit, nismat për legalizimin e pronave, apo reformat institucionale “me goditje të fortë” (shpesh emërtuar si aksiome nga Edi Rama). Në stilin e qeverisjes së majtë ka një element të theksuar të planifikimit qendror dhe projektit të madh: p.sh. planifikimi urban kombëtar (projekti “Rilindja Urbane”), reforma të sistemit të drejtësisë me ndryshime kushtetuese (si Vetting-u i gjyqtarëve dhe prokurorëve 2016), apo iniciativa madhore infrastrukturore. Këto të gjitha reflektojnë besimin se shteti mund të ndërhyjë fuqimisht për të transformuar shoqërinë – një qasje tipike e së majtës. Ndërsa e djathta do të preferonte zgjidhje më të decentralizuara ose modeste, e majta synon projektet gjithëpërfshirëse (që ndonjëherë quhen edhe utopike nga kritikët).

Një ilustrim tjetër i dallimit në arsyen praktike është trajektorja e integritetit evropian. Që të dyja partitë e kanë mbështetur integritetin, por thekset kanë ndryshuar: PD-ja e ka parë integritetin kryesisht si përkatësi gjeopolitike (kthim i vendit në familjen perëndimore ku natyrshëm i takon) – një lloj rikthimi në gjirin e qytetërimit, pra një normalizim historik; ndërsa PS-ja e ka interpretuar integritetin si proces reformash transformuese që do modernizojnë vendin (luftë kundër korrupsionit, forcim i institucioneve, përafrim legjislativ), pra si mjet për të rindërtuar shtetin sipas modelit evropian (Zogaj, 2009). Këto qasje nuk përjashtojnë njëra-tjetrën, por tregojnë përparësitë e ndryshme: e djathta vlerëson destinacionin (anëtarësimin, si garanci e identitetit evropian), e majta vlerëson udhëtimin (reformat, si mjet për progres shoqëror).

Së fundi, mund të thuhet se diferenca midis arsyes praktike të së majtës dhe së djathtës shqiptare qëndron në besimin ndaj spontanitetit versus planifikimit. E djathta

ka besim më të madh tek rendi spontan: se shoqëria ka mekanizma autokorrektues (tregu, tradita, familja, feja) që sjellin ekuilibër nëse shteti nuk i frenon; rrjedhimisht, politikat duhet të jenë minimaliste dhe graduale, duke i lënë kohë shoqërisë të përshtatet. E majta ka besim tek forca e arsyes për të dizajnuar zgjidhje optimale: shoqëria shihet si diçka që mund (dhe duhet) të formatohet me anë të politikave të mirëmenduara, prandaj ndryshimi mund dhe duhet të jetë i shpejtë kur drejtuesit kanë vullnetin dhe vizionin e duhur.

Morali politik dhe vizionet e etikës shoqërore

Morali politik i referohet parimeve morale që udhëheqin veprimin politik të grupeve – çfarë konsiderohet “e mirë” ose “e keqe” në politikë, cili është qëllimi përfundimtar moral i shtetit dhe shoqërisë, dhe si duhet gjykuar morali i politikanëve dhe politikave. Ndoshta në asnjë fushë tjetër diferenca mes së djathtës dhe së majtës shqiptare nuk është aq e theksuar dhe emocionalisht e mbingarkuar sa në konceptimet e tyre të moralit politik. E djathta e filloi tranzicionin me pretendimin eksplisit se “morali përbën dallimin mes të majtës dhe të djathtës”. Për të djathtën shqiptare, themel i politikës së mirë është morali: një shoqëri e lirë dhe prosperuese kërkon qytetarë dhe udhëheqës me virtyte personale (ndershmëri, përgjegjësi, besë, fe). Në mendimin e djathtë, njeriu i pamoralshëm s’mund të bëjë politikë të mirë; prandaj, beteja kryesore e djathtë fill pas 1990 ishte për “pastrimin moral” të politikës shqiptare nga trashëgimia e regjimit ateist e të dhunshëm. Kjo u pa në insistimin e PD-së për ligje të lustracionit (për të larguar nga pushteti ish-sigurimsat dhe përgjegjësit e persekutimeve), në tribunat publike ku denoncoheshin krimet e komunizmit si mëkat i pashlyer moral i elitës së vjetër, dhe në sloganet politike që apelonin te moralistja (“E duam Shqipërinë si gjithë Europa” nënkuptonte jo vetëm

zhvillim por edhe normalitet moral evropian pas dekadash degradimi).

Morali politik i së djathtës është thellësisht i lidhur me konceptet e së drejtës natyrore dhe ligjit moral absolut. E djathta beson në ekzistencën e parimeve morale universale e të pandryshueshme që burojnë nga rendi natyror ose hyjnor. Për shembull, respekti për jetën, familjen, pronën private, lirinë individuale – këto shihen si parime jokontestueshme. Politikisht, kjo manifestohet si mbrojtje e fortë e shtetit ligjor (ligji si shprehje e moralit objektiv) dhe e kushtetutës (si kontratë morale e shoqërisë). Në fjalorin e PD-së, kundërshtimi ndaj relativizmit moral është i dukshëm: korrupsioni quhet “kancer moral”, krimi komunist quhet “gjynah kombëtar” etj., pra ka një prirje për t’i dhënë kuptim etik çdo çështjeje politike. Madje, e djathta shqiptare ka pasur raste kur i ka portretizuar rivalët e vet politikë jo thjesht si kundërshtarë me mendime ndryshe, por si forca moralisht të liga. P.sh., gjatë konflikteve politike, diskursi i djathtë ka quajtur eksponentë socialistë “kriminelë”, “të pabesë”, “ateistë të pamoralshëm” – etiketime që tregojnë dimensionin moral të luftës politike. Kjo retorikë polarizuese e ka origjinën në perceptimin se vetë ndarja e majtë-djathtë është ndarje midis moralitetit dhe imoralitetit. Siç e theksojnë disa studiues, një rrezik i kësaj qasjeje është se politika reduktohet në luftë morale ku kompromisi vështirësohet (sepse si mund të bësh kompromis me “të keqen?”).

Nga ana tjetër, e majta shqiptare e koncepton moralin politik ndryshe. Së pari, e majta ka një vizion teleologjik të moralit politik – domethënë, gjykon moralitetin e veprimeve politike kryesisht nga rezultatet e tyre për shoqërinë, jo vetëm nga përputhja me parime absolute. Kjo është e dukshme në justifikimin që i bëhet në histori dhunës revolucionare: p.sh. shumë mbështetës të majtë do thonin se me gjithë krimet dhe gabimet, lëvizja

komuniste pati synime morale të larta (çlirimin e popullit nga shtypja, edukimin e masave, barazinë). Kjo i bie ndesh konceptit të së djathtës se asnjë qëllim nuk justifikon mjetet imorale. Morali i së majtës shpesh lidhet me drejtësinë shoqërore dhe barazinë: një politikë konsiderohet moralisht e mirë nëse ul pabarazitë, ndihmon të varfrit, fuqizon të pafuqishmit. Kështu, e majta mund të pranojë masa që e djathta i quan “të padrejta” (p.sh. taksim më i lartë i të pasurve, ndëshkim penal i ish-zyrtarëve abuzues, shpronësime në dobi publike) nëse nga to vijnë përfitime për shumicën dhe vendoset një drejtësi më e madhe kolektive. Në kulturën politike të PS-së vërehet më pak personalizim moral i çështjeve: kritikohen kundërshtarët për politika të gabuara apo mungesë vizioni, por rrallë etiketohet dikush si “i lig” apo “amoral” thjesht pse i përket kampit tjetër. Kjo nuk do të thotë se PS-ja s’përdor akuza; përkundrazi, kur vijnë në pushtet socialistët kanë goditur me fushata anti-korrupsion ose kundër “shkelësve të ligjit”, por retorika e tyre priret të fokusohet te veprimi (korrupsioni, vjedhja) dhe sistemi (kapja e shtetit) më shumë se te ndonjë “mëkat origjinal” i personazhit (siç bënte PD-ja me të shkuarën komuniste të individëve). Kjo rrjedh nga botëkuptimi i majtë se morali është i rrënjësor në rrethana sociale: një person korruptohet pse sistemi e lejon dhe inkurajon, jo domosdoshmërisht nga prishja e vet karakterit.

Një pikë interesante ku moralet politike ndahen është justifikimi i së kaluarës. Për PD-në dhe të djathtën, regjimi komunist ishte i keq moralisht në thelb (pasi ishte i dhunshëm, mohonte Zotin, të drejtat themelore, pronën, lirinë). Asnjë arritje e tij nuk mund ta shfajësojë atë moralisht. Prandaj, trashëgimia e tij mbahet mend kryesisht si një gjëmë kombëtare dhe mbështetësit e asaj ideologjie bartin një hije imoraliteti (ideja e “fajit të trashëgueshëm” që e djathta ndonjëherë i ka atribuar PS-së). Për PS-në dhe të majtën, regjimi i kaluar

kishte qëllime morale idealiste por ra në imoralitet nga devijimet. Kështu, ruhet kujtesa selektive morale: nderohen aspektet pozitive morale (sakrifica e partizanëve për çlirimin, investimi për arsimimin masiv – si vepra me qëllim moral të lartë), dhe dënohen anët negative (diktatura, krimet – cilësuar si tradhti ndaj vetë idealeve të majta). Kjo bën të mundur që e majta të ketë një diskontinuitet moral: ata thonë “jemi të majtë, por jemi po ashtu kundër krimeve të së kaluarës, ato ishin shkelje e parimeve tona”. E djathta, më absolute, nuk e pranon këtë ndarje: në sytë e saj, e keqja e regjimit i njollos të gjitha idealet e tij.

Transformimi i identiteteve politike pas viteve 1990-të

Analiza e mësipërme krahasuese na mundëson të kuptojmë jo vetëm dallimet e momentit, por edhe dinamikën e transformimit të identiteteve të majta dhe të djathta shqiptare gjatë tri dekadave të fundit. Që prej vitit 1990, Shqipëria ka kaluar disa faza dalluese, në të cilat përmbajtja dhe intensiteti i identiteteve politike kanë pësuar ndryshime thelbësore nën ndikimin e faktorëve të brendshëm dhe të jashtëm.

Faza e parë (1990–1997): Kjo periudhë mund të quhet faza e polarizimit idealist. Identitetet e reja politike u farkëtuan në zjarrin e ndryshimit rrënjësor të sistemit. E djathta dhe e majta ishin në shumë drejtime arketipale gjatë kësaj kohe: e djathta mishëroi maksimalisht narrativën e lirisë anti-komuniste, moralitetit tradicional dhe orientimit perëndimor, ndërsa e majta (edhe pse në opozitë deri më 1997) u rikonfigurua si trashëgimtare e idealit të barazisë, shtetit social dhe ruajtjes së stabilitetit. Polarizimi ishte i thellë – politik, kulturor e deri familjar. Ndarjet vjetër/ri, veri/jug, i përndjekur/komunist u reflektuan në thuajse çdo debat publik. Kjo periudhë pa edhe konflikte të hapura: në 1994 PD-ja tentoi referendum kushtetues për t’i hapur rrugën lustracionit dhe spastrimit të ish-komunistëve nga postet

kyçe, i cili u rrëzua (një shenjë se identiteti i majtë ruante ende forcë elektorale). Kriza e 1997 kulmoi antagonizmin deri në prag të luftës civile. Në këtë fazë, identitetet politike qenë të ngurta dhe përjashtuese: secili kamp e shihte tjetrin jo si kundërshtar legjitim, por pothuajse si armik. Gjuha e përdorur ishte e ashpër moralisht (terminologji si “banditë”, “kriminele”, “tradhtarë” nga njëra anë; “fashistë”, “puçistë”, “hajdutë” nga ana tjetër). Kjo situatë reflektonte prirjen e natyrshme pas një thyerjeje kaq të madhe historike që politika të moralizohej skajshëm, duke mos lënë hije grishjeje për neutralitet ose ndërmjetësim.

Faza e dytë (1998–2005): Pas krizës, me ardhjen e PS-së në pushtet dhe adoptimin e Kushtetutës së re (1998), fillon një periudhë që mund të quhet normalizim dhe zbutje e kontrastit ideologjik. PS-ja nën Fatos Nanon ndërmori hapa për t’u integruar në ndërkombëtarët (psh. anëtarësimi në Internacionalen Socialiste) dhe retorika e saj u moderua më tej, duke u larguar nga çdo mbrojtje implicite e komunizmit. Ndërkohë PD-ja, pas humbjes dhe marginalizimit fillestar, filloi të rishikojë vetveten: u shfaq një brez i ri brenda saj që tentoi ta nxjerrë partinë nga izolimi (p.sh. Lulzim Basha, Majlinda Bregu etj. u bënë aktivë). Gjatë kësaj periudhe, disa kauza kombëtare të përbashkëta – si aspirata për integrim euro-atlantik (anëtarësimi në NATO, marrja e statusit kandidat në BE) dhe lufta kundër terrorizmit ndërkombëtar pas 2001 – krijuan terren për bashkëpunim sporadik mes kampeve. Kështu u vu re një farë konvergimi: të dyja palët pohonin përkushtimin ndaj demokracisë, ekonomisë së tregut dhe integritetit. Konfliktet e vjetra ideologjike u veniturën paksa në diskursin publik – p.sh. gjatë fushatave 2001 e 2005, debatet kryesore qenë më shumë mbi korrupsionin, rendin publik, ekonominë, sesa mbi komunizmin vs antikomonizmin. Identitetet politike në popull po ashtu u bënë më instrumentale: shumë votues filluan të bazojnë zgjedhjen

e tyre te performanca ekonomike e qeverisë sesa te besnikëritë historike. Kjo nuk do të thotë që identitetet u zhdukën – larg kësaj, siç treguan sondazhet rreth 2003–2005, ende kishte një ndarje relative të elektorateve – por intensiteti emocional i armiqësisë u ul në krahasim me vitet ‘90.

Faza e tretë (2005–2013): Kjo periudhë, me PD-në sërish në pushtet (2005–2013) dhe PS-në në opozitë (deri 2013), përkoi me disa zhvillime kyçe: anëtarësimi i Shqipërisë në NATO (2009), fillimi i negociatave me BE-në (statusi kandidat 2014, vendosur de facto në 2013), si dhe ndarja e re brenda së majtës (dalja e LSI-së nga PS dhe formimi i saj më 2004 si forcë “e tretë”). Gjatë kësaj kohe, retorika ideologjike nisi sërish të marrë disa ngjyresa të forta, por me modifikime. Berisha, pasi erdhi në pushtet 2005 me një platformë anti-korrupsion (“Shqipëria pa Korrupsion – PO”), e rifokusi PD-në pas 2009 drejt një narrative kombëtariste dhe të djathtë tradicionale: p.sh. nxiti miratimin e ligjit të lustracionit më 2008 (i rrëzuar më pas nga Gjykata Kushtetuese), ndërmori fushata për rivlerësimin e figurave kombëtare të periudhës para-komuniste (p.sh. shpalli festë kombëtare 8 nëntorin – datën e themelimit të partisë nacionaliste Balli Kombëtar – gjë e diskutueshme për PS-në). Po ashtu, PD-ja ktheu vëmendjen te identiteti fetar e kulturor – rindërtimi i shumë objekteve kulti, organizimi i konferencave ndërfetare, futja e lëndës së edukimit fetar si zgjedhore në shkolla (2009) – në përpjekje për ta përforcuar ndarjen me laicizmin e majtë. PS-ja, ndërkohë, e gjeti veten duke artikuluar një identitet opozitar qytetar-progresist, sidomos nën Edi Ramën pas 2005. Fushatat e PS-së theksuan nevojën për një politikë të re, jopërçarëse, të fokusuar te qytetari dhe jo e zhytur në konfliktet e së shkuarës. Në këtë periudhë u pa qartë se identitetet politike filluan të ndryshojnë brezat: gjenerata e re urbane që u bashkua me PS-në (shpesh pa kujtesë personale të komunizmit) e ndërtoi identitetin e vet të majtë rreth temave si lufta

kundër korrupsionit, ekologjia, të drejtat e njeriut, shteti modern, më shumë sesa rreth nostalgjisë së regjimit. Në krahun tjetër, PD-ja vazhdonte të mbante strukturat e vjetra, dhe baza e saj kryesore ishte ende gjenerata e tranzicionit të parë (me memorie anti-komuniste të gjallë). Kjo solli një pabarazi identitare: PS-ja filloi të shihej (sidomos pas 2010) si parti relativisht më e hapur dhe me diskurs evropian (për ironi, e djathta i ngjiti etiketën “rilindje” Ramës duke e akuzuar për ringjalljen e etërve komunistë, por vetë Rama e ktheu “Rilindjen” në moto të ringjalljes progresiste të Shqipërisë).

Faza e katërt (2013–2021): Me Edi Ramën kryeministër pas vitit 2013 dhe me dobësimin/shpërbërjen graduale të PD-së tradicionale (deri në krizën e lidërshit 2021), ndarjet politike shqiptare hynë në një fazë të re që mund të quhet fazë e post-ideologjisë pragmatike me retorikë identitare. Kjo fazë karakterizohet nga një paradoks: në nivel të politikave konkrete, PS dhe PD u afruan (të dyja mbështetën reformat integruese, asnjëra s’e vuri në dyshim orientimin e tregut të lirë, madje dhe reformat e vështira si ajo në drejtësi u bënë me kompromis të gjerë në 2016), por në nivel retorik dhe identitar, polarizimi u ruajt dhe u rishfaq herë pas here me intensitet. Kjo sugjeron se identiteti politik u bë disi i shkëputur nga politika e ditës, duke jetuar një jetë të vetën në imagjinatën popullore dhe në mobilizimin elektoral. PS-ja në pushtet adoptoi një stil gjithnjë e më pragmatik dhe teknokratik qeverisës (p.sh. vuri focus te investimet infrastrukturore, menaxhimi makroekonomik, reformat administrative), por njëkohësisht ruajti diskursin e legjitimitetit moral: Rama shpesh e kornizoi luftën kundër korrupsionit si mision moral patriotik dhe akuzoi kundërshtarët si forca të së keqes, pengues të progresit (duke e quajtur p.sh. protestën e opozitës 2019 “çadrën e të keqes”). Nga ana e saj, PD-ja, sidomos pas daljes në opozitë, iu rikthye retorikës së fortë morale: Berisha dhe pasuesi i tij Basha e cilësuan qeverinë

socialiste si “regjim kleptokratik”, “banda e hajdutëve” e të ngjashme, duke risjellë në kujtesë tonin e viteve ’90 por tani i fokusuar te çështja e korrupsionit të tranzicionit (jo më komunizmit). Kjo tregon se identitetet e vjetra u riartikuluan në kushte të reja: anti-komunizmi klasik i PD-së evoluoi në një anti-korrupsion sistemik, ndërsa pretendimi moral i PS-së për barazi u transformua në pretendimin për modernizim dhe shtetndërtim (PS-ja e portretizon veten si e vetmja e aftë të qeverisë në mënyrë moderne dhe të sjellë qytetari). Kulmin e kësaj faze e pa kriza e vitit 2019–2020, kur opozita djathtë braktisi parlamentin dhe organizoi protesta të dhunshme. Këtu identitetet u shfaqën sërish në formë të ashpër: PD-ja mobilizoi mbështetësit me narrativën se po luftonin një regjim ilegjitim, pasardhës të komunizmit (me gjuhë analogjike me vitin 1991), ndërsa PS-ja mobilizoi të vetët me narrativën se po mbronin institucionet demokratike nga sulmi i “çadrave” së opozitës së papërgjegjshme – ngjyrimë këto që kujtonin retorikën e viteve 1997–1998 kur rolet ishin të anasjelltë.

Pas vitit 2021 e në vijim (faza aktuale): Politika shqiptare hyri në një konfigurim të ri: PS-ja ka një mandat të tretë qeverisës (diçka e paprecedentë për një parti post-komuniste në Shqipëri), ndërsa PD-ja u përça rëndë midis fraksionit tradicional (Berisha) dhe atij reformator (Basha, i përkohshëm). Kjo situatë e ka lënë kampin e djathtë në krizë identitare: mbështetësit e PD-së u ndanë midis atyre që u lodhën nga lidërshi i vjetër dhe kërkuan një kurs të ri pro-perëndimor (pas shpalljes “non grata” të Berishës nga SHBA për korrupsion), dhe atyre që e panë këtë si komplot dhe rikthyen Berishën në krye, duke shtyrë një narrativë të fortë sovraniste e kombëtariste kundër “ndërhyrjeve të huaja” në politikën shqiptare. Kjo paradoksalisht ka bërë që një pjesë e identitetit të djathtë të marrin ngjyrimë anti-establishment dhe madje euroskeptike – një zhvillim i ri, pasi tradicionalisht PD-ja ishte partia më pro-BE/SHBA. Kjo gjithashtu

tregon se identiteti i djathtë po transformohet në përgjigje të zhgënjimeve të tranzicionit: ndërsa anti-komunizmi si kujtesë po zbehet me daljen në pension të gjeneratës së vjetër, anti-korrupsionizmi dhe anti-elitizmi po kthehen në ngjitësin e ri identitar për të djathtën (në harmoni me prirjet globale populiste të së djathtës). Ndërkohë, PS-ja me një pushtet të gjatë po përballet me sfidën e erozionit moral nga vetë qëndrimi në pushtet: skandale të korrupsionit apo autoritarizmit e kanë cenuar pretendimin e saj si forcë morale progresiste. Për ta mbajtur gjallë identitetin, PS-ja ka forcuar elementin e national branding: shfaqet si partia që e “ndryshon fytyrën e Shqipërisë” (me investime, me integrim, me projekte kulture si “Tirana Europiane 2022”, etj.), duke përzier moralin me krenarinë kombëtare për arritjet. Kjo është një lëvizje interesante: e majta përqafon pjesërisht elemente tradicionalisht të së djathtës (patriotizmin, krenarinë kombëtare) për të ruajtur legjitimitetin, ndërsa e djathta përqafon elemente radikale populiste (gjuhë kundër ndërkombëtarëve, kundër establishmentit të korruptuar) për të rifituar terren.

Nga të dhënat dhe analiza e mëlartme shohim se identitetet e majta dhe të djathta në Shqipëri kanë mbetur të dallueshme, veçanërisht si identitete historike dhe morale, por përmbajtja e tyre ka evoluar për t’iu përgjigjur realiteteve të reja. Vijat e tyre ndarëse janë bërë herë më fluide, herë më të thyera (p.sh. mbi çështjen e integritetit apo ekonomisë, shpesh ka më shumë pajtim se sa dikotomi), ndërsa në tema kulturore e të identitetit (p.sh. qëndrimi ndaj traditës kundrejt progresit social) vijnë të ndara. Ajo që është e dukshme është se të dyja identitetet kanë pësuar ndikimin e qënies në pushtet: kur PD apo PS marrin pushtetin, ato priren të zhvendosen drejt qendrës pragmatike (për të qeverisur gjithë popullin), ndërsa kur janë në opozitë, zhvendosen drejt ekstremeve retorike (për të mobilizuar bërthamën). Kjo luhet, për fat të keq, shpesh e ka

mbajtur debatin politik shqiptar në një cikël akuze dhe kundërakuze, duke penguar një dialog konstruktiv ideologjik. Në kontekst krahasues, eksperiencia shqiptare ofron një shembull se si një shoqëri post-totalitare krijon dy shtylla identitare politike dhe i transformon ato në kushtet e pluralizmit. Shqipëria dëshmon se edhe kur dallimet ideologjike zbehen, identitetet historike e morale mund të zgjasin shumë, sepse ato ushqehen nga kujtesa kolektive, nga rrjetet familjare dhe sociale, dhe nga narrativa që kalojnë tek brezat. Një mësim është se demokratizimi s’është vetëm çështje institucionesh, por edhe çështje identitetesh dhe vlerash: duhen breza kohe që ish-armiq të shohin njeri-tjetrin si konkurrentë normale. Shqipëria ka bërë hapa të mëdhenj, por rruga drejt një diskursi politik vërtet të shëndetshëm ku e majta dhe e djathta bashkëjetojnë me respekt e pa djallosur njëra-tjetrën, ende vazhdon.

Përfundime

Në përfundim, ndryshimi i të majtës dhe të djathtës shqiptare që nga viti 1990 paraqitet si një proces kompleks i ndërtimit dhe rimodelimit të identiteteve politike në prizmin e tranzicionit demokratik. Mund të themi se Identitetet bazë ideologjike – e majta dhe e djathta – u formësuan fillimisht në kundërvënien të plotë për shkak të trashëgimisë së komunizmit. E djathta u ngrit mbi identitetin anti-komunist, individualist dhe me moral konservator, ndërsa e majta u ripërcaktua si trashëgimtare e idealit të barazisë sociale duke u distancuar nga eksceset e së kaluarës. Këto identitete u skalitën me tone morale tepër të forta dhe nganjëherë përjashtuese në vitet ’90, por ishin të domosdoshme për t’u dhënë shqiptarëve orientim politik pas dekadash homogjenizimi ideologjik. Duke përdorur konceptet e Taylor-it mbi autenticitetin, pamë se si secili kamp kërkoi të jetë “i vërtetë” ndaj vetvetes historike (anti-komunizmi si

“zë i brendshëm” i djathtëz, drejtësia sociale si “zë i brendshëm” i së majtës). Përmes Bell-it kuptuam se ideologjia u bë një identitet kolektiv pothuajse fetar në fillim, por me kalimin e kohës “vulli” ideologjik u zëvendësua nga pragmatizmi, edhe pse identitetet mbijetuan si kauza morale. Teoria e Kymlicka-s na sugjeroi nevojën e njohjes dhe akomodimit të këtyre dallimeve – një ekuilibër që Shqipëria e arriti pjesërisht duke integruar paqësisht ish-komunistët dhe ish-të përndjekurit në rendin e ri politik. Ndërkaq, teoricienë si Bobbio dhe Lakoff ndriçuan faktin se ndonëse real-politika shqiptare shpesh u bë jodallimore në praktika (të dyja

palët ndoqën reforma të ngjashme ekonomike dikur), ndarjet fundamentale vlerore (barazi vs liri, traditë vs progres) ende strukturuan mendësinë e palëve, qoftë edhe në nivel nënvetëdije kulturore.

Kësisoj rrugëtimi i së majtës dhe së djathtës shqiptare nga viti 1990 e deri më sot tregon vështirësitë e një kombi që rindërton vetveten politikisht: nga monizmi në pluralizëm, nga armiqësia ideologjike në rivalitet demokratik. Identitetet politike kanë luajtur rol të dyfishtë – herë si forcë ndarëse që ka shkaktuar konflikt e polarizim, e herë si forcë kuptimdhënëse që u ka dhënë qytetarëve orientim moral dhe vizion për shoqërinë.

REFERENCAT

- Bell, D. (1960). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, New York: The Free Press.
- Bertelsmann Stiftung. (2024). **BTI 2024 Country Report — [Country Name]**. Bertelsmann Stiftung. [https://www.bti-project.org/en/reports/country-dashboard-\[country-code\].html](https://www.bti-project.org/en/reports/country-dashboard-[country-code].html)
- Bobbio, N. (1996). *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Davis, M (2016). *Upside Down: How the Left Turned Right into Wrong, Truth into Lies, and Good into Bad*. Free International; <https://www.everand.com/book/380583926/Upside-Down-How-the-Left-Turned-Right-into-Wrong-Truth-into-Lies-and-Good-into-Bad>
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Burke E. (2005). *Refleksione mbi Revolucionin Francez*, Tiranë: Dita 2000.
- Lakoff, G. (2002). *Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think* (2nd ed.), Chicago: University of Chicago Press.
- Taylor, Ch. (1991). *The Ethics of Authenticity*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (1992). “The Politics of Recognition.” In A. Gutmann (Ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (pp. 25-73). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Zogaj, P. (2009). *Institucionet e trazicionit*, Tiranë: Uet Press
- Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*, Boston: Harvard University Press

ABSTRACT

After the fall of communism and the establishment of political pluralism in Albania, the political and ideological divisions between the “left” and the “right” began to take shape. Initially, this division was largely defined by attitudes toward the crimes and consequences of the communist regime, and by the legacy of the Communist Party and its ideology. Over time, other ideological and political elements began to fill out this distinction, enriching both the discourse and political behavior of the parties. Political positioning began to reflect not only ideological dimensions but also metaphysical ones, which were gradually embedded in the

language and conduct of political actors. This study aims to carefully examine these elements and the ways in which they have shaped the ideology of political parties in Albania, as well as their language and behavior over the course of the three decades since the introduction of pluralism. Methodologically, the study is based on a qualitative comparative analysis of political discourse and ideological positioning of the two main political groupings in Albania: the supporters of the Democratic Party (as representatives of the right) and the supporters of the Socialist Party (as representatives of the left). Given that the object of the study is the construction of political identities and their normative frameworks, the methodology relies primarily on content analysis of secondary sources. These include journalistic and academic texts on Albanian politics (e.g., editorials, political analyses, research reports), programmatic and historical declarations of the parties themselves, as well as theoretical studies on ideologies.

Keywords: *Left, right, morality, inner voice, individual and collective identity*

THE EFFECTS OF ANXIETY AND LOCUS OF CONTROL AMONG STUDENTS OF THE FACULTY OF ECONOMICS AT THE UNIVERSITY OF SHKODRA DURING THE POST-COVID-19 PERIOD

Arben HOTI

University Luigj Gurakuqi of Shkodra, ALBANIA

E-mail: arben.hoti@unishk.edu.al

ABSTRACT

The COVID-19 pandemic period brought numerous challenges to human societies across various aspects and fields. The Albanian society also experienced difficulties during the post-COVID-19 period, affecting the psychological well-being of individuals. This period was approached with efforts to adhere to health protocols and safety measures in a personalized manner, a process that revealed a range of impacts, including psychological ones such as stress and anxiety. In a census-based sample of approximately 336 students from the Faculty of Economics at the University of Shkodra, this article presents findings related to the adherence to preventive measures and the influence of anxiety and locus of control, particularly in relation to vaccination and treatment approaches. These findings are based on a study conducted during 2021–2022, part of which is presented in this article, contributing to the body of global research conducted on post-pandemic psychosocial outcomes. The article aims to explore the psychosocial effects involved in overcoming the post-COVID situation, the manifestations of anxiety levels, and their psychological implications. Satisfactory vaccination levels and low anxiety levels, which were not statistically influenced by the type of locus of control, suggest effective management of the post-COVID-19 period without triggering significant threats to the psychological well-being of students.

Keywords: *COVID-19, students, vaccination, anxiety, locus of control*

Arben HOTI is born in Shkodra in 1976, and graduated in Clinical Psychology from the University of Tirana in 2002. Earned a PhD in Psychology in 2016. Has been part of the academic staff at the

University of Shkodra since 2002, where he serves as a lecturer in several psychology courses, such as Personality Psychology, Introduction to Psychology, among others. Author of pre-university and university textbooks, scientific articles, and a presenter at various international conferences. Since 2021, he has been the director of the psychological clinic Meeting with the Psychologist.

This article presents a part of the study conducted at the University of Shkodra “Luigj Gurakuqi,” within the Faculties of Education Sciences, Natural Sciences, and Economics, with Bachelor-level students. This study was carried out during the period from October 2021 to March 2022, at a time when Albanian society had overcome the difficult periods of Covid-19 infection and mass vaccinations of the population. The period experienced with Covid-19 in human society, including in Albania, has had various impacts on individuals’ health and psychological well-being. The management of health well-being has been the subject of various studies, including this research paper.

The main objective of this paper is to analyze the post-Covid management of students under the influence of anxiety (its levels) and the type of locus of control. Another objective of the paper is to collect empirical data on Covid-19 infection, the manner in which it was treated, and the vaccination status of the students involved in our sample. A third objective is to verify the relationship between the types of locus of control with levels of anxiety. This paper addresses these objectives by defining clear goals and well-defined research questions. The research questions of the paper are as follows:

- What is the level of anxiety in our sample?
- What is the tendency of the locus of control?
- Is there a connection between the locus of control and levels of anxiety?

In conclusion, the introduction emphasizes that the paper follows a clear structure and that all work has been conducted in accordance with the necessary ethical guidelines.

Literature Review

Anxiety is an emotion characterized by feelings of tension, worried thoughts, and physical changes such as increased blood pressure (APA, 2020: 66). Individuals with anxiety disorders often experience recurring intrusive thoughts or concerns. They may also avoid certain situations due to distress. Additionally, they may have physical symptoms such as sweating, trembling, dizziness, or rapid heartbeats.

Anxiety should not be confused with fear, although the two terms are often used interchangeably. Anxiety is considered a future-oriented response with prolonged action, generally focused on a diffuse threat, while fear is a more immediate and short-lived response to a clearly identifiable and specific threat (Hoti & Hoti, 2022). Anxiety is an ongoing, generalized emotional state, whereas fear is directed towards specific present circumstances.

Locus of control refers to the location from which individuals perceive their control over events and circumstances in their lives, whether internal - their own actions - or external - external influences (APA, 2020: 608). Individuals with a strong internal locus of control believe that their actions have consequences, and the results reflect their abilities and behaviors. They perceive that events in their lives are a result of their own choices and actions, even if they may not always be able to control them (Rotter, 1966). Locus of control is divided into two types: internal and external. According to Rotter, an internal locus of control refers to the belief that individuals have the ability and capacity to influence the events and outcomes of their lives through their actions and decisions. On the other hand, an

external locus of control refers to the belief that external factors, such as fate, chance, or the influence of others, have control over the events that occur in an individual's life (Rotter, 1966).

Studies on the Impact of Variables on COVID-19

During COVID-19, impacts on people's anxiety were observed, as reflected in many studies. A systematic qualitative review was conducted by Saeed et al. (2022) to investigate the prevalence and association of anxiety in different population samples related to the COVID-19 pandemic. The results of this systematic review indicate that the COVID-19 pandemic negatively affected the mental health of many populations in society. Anxiety is prevalent within the general population, healthcare workers, university students, and other vulnerable groups. The prevalence of anxiety among students was 34.7% (Saeed et al., 2022: 12).

A study conducted in China on the consequences of COVID-19 on the population found that depression had a prevalence of 15%, anxiety 28.8%, and high-level stress 8.1% (Wang et al., 2020). Asmundson and Taylor (2020) studied the impact of the COVID-19 pandemic on mental health, identifying a significant increase in health-related anxiety among individuals. The researchers emphasized the factors contributing to the rise in anxiety during the pandemic, including insecurity and social changes, fear for health, and lack of control. They recommended psychological support and measures for managing anxiety and fear during crises (Asmundson & Taylor, 2020). This was further reinforced by Lima et al. (2021), who emphasized that anxiety is the most common response in the population to extreme situations such as a pandemic.

Halperin et al. (2021) reported that the prevalence of anxiety among university students was 30.6%. Islam et al. (2020)

reported that anxiety among university students had worsened compared to pre-pandemic levels and with the duration of lockdowns. In contrast, Kim et al. (2021) did not report significant changes in anxiety during lockdowns. A study conducted in Kosovo with 657 students from 6 universities analyzed the impact of the COVID-19 pandemic on the mental health of students. The results showed that 79.2% of the study participants experienced anxiety, specifically 16.9% reported severe anxiety levels, 24.2% moderate, and 38.1% mild anxiety (Jetishi Çollaku, 2024: 47).

Studies on Locus of Control

In a study with 1,723 adults, the distribution of anxiety symptoms showed that 61.3% had normal symptoms, 5.4% had mild symptoms, 12.9% had moderate symptoms, 5.5% had severe symptoms, and 14.9% had extremely severe symptoms (Sigurvinsdottir, Thorisdottir, & Gylfason, 2020, p. 5). The connection between exposure to COVID-19 and mental health was present only among individuals with a high or moderate external locus of control (Sigurvinsdottir, Thorisdottir, & Gylfason, 2020: 12).

Krampe et al. (2021) investigated the impact of types of locus of control on the relationship between COVID-19 stress and mental distress at the beginning of the pandemic. They analyzed data from two samples ($n = 1,225$, Norway; $n = 1,527$, German-speaking) and found that an internal locus of control acted as a buffer ($p < .001$), while an external locus of control exacerbated this relationship ($p < .001$). The external locus of control was also associated with symptoms of depression and anxiety (Krampe et al., 2021).

A study conducted with 154 students aged 18–25 years in India found that the relationship between an external locus of control and anxiety due to COVID-19 was not significant. Therefore, anxiety was not influenced by the type of locus

(Namita & Kanchana, 2021: 735). The most convincing explanations for this relate to previous literature that addressed the relationship between internal locus of control and health-related anxiety in particular during the pandemic (Singhal & Vijayaraghavan, 2020).

Methodology

Nature of the Study. This study is empirical, analytical-descriptive, exploratory, and correlational, aiming to interpret and analyze empirical data in accordance with the research questions. Various statistical methods, such as frequencies, percentages, cross-tabulations, and correlations, were employed to achieve the research objectives.

Sample. The sample consists of Bachelor-level students from the fields of Finance, Business administration and Tourism at the Faculty of Economics in University of Shkodër “Luigj Gurakuqi”. Students were selected using a census approach, including over 85% of the registered students, with a small number excluded due to incomplete or invalid questionnaires. A total of 336 students who met the participation criteria volunteered to take part in the study.

Instrument Used. The instrument used is divided into three sections. The first section contains 4 questions gathering information about the impact of Covid-19, the severity of the impact, treatment methods, and vaccination status. The second section includes the Beck Anxiety

Inventory (BAI), adapted to Albanian and pilot-tested. The third section includes the “Rotter Locus of Control Scale,” consisting of 29 dichotomous questions aimed at measuring individuals’ perceptions of control over their life events.

Administration and Data Collection.

The questionnaires were administered during seminars, when student participation was highest. Prior to completing the questionnaires, students were informed about the purpose of the survey and were assured of anonymity. They were given 15-20 minutes to complete the survey. Upon completion, the questionnaires were collected, and a total of 478 responses were gathered.

Results and Discussion

The sample consists of 336 students from the Faculty of Economics at the University of Shkodra. They are enrolled in Bachelor’s level studies in the following programs: Finance (N = 162), Business Administration (N = 99), and Tourism (N = 75). In terms of gender distribution, the sample includes 241 female and 95 male students.

The table 1, presents the personal experience with COVID-19 among students of the Faculty of Economics. Out of a total of 336 respondents, 49.1% reported never being infected, 42.6% had been infected once, and 8.3% had been infected twice. This indicates that over half of the students (50.9%) had experienced at

Table 1: *Personal Experience with COVID-19 among Students of the Faculty of Economics*

COVID-19 Infection Status	Frequency	Percent (%)	Valid Percent (%)	Cumulative Percent (%)
Uninfected	165	49.1	49.1	49.1
Infected once	143	42.6	42.6	91.7
Infected twice	28	8.3	8.3	100.0
Total	336	100.0	100.0	

Table 2: *COVID-19 Vaccination Status among Students of the Faculty of Economics*

Vaccination Status	Frequency	Percent (%)	Valid Percent (%)	Cumulative Percent (%)
Unvaccinated	91	27.1	27.1	27.1
Vaccinated once	29	8.6	8.6	35.7
Vaccinated twice	194	57.7	57.7	93.5
Vaccinated three times	22	6.5	6.5	100.0
Total	336	100.0	100.0	

least one COVID-19 infection, reflecting a considerable level of exposure within this population.

As shown in Table 2, 91 students (27.1%) were unvaccinated, 29 students (8.6%) had received one dose of the vaccine, 194 students had received two doses, and 22 students (6.5%) had received three doses. More than half of the sample had been vaccinated twice. Slightly more than one-fourth of the sample was unvaccinated, which may be influenced by the high proportion of individuals who had not been previously infected (49.1%).

Table 3 presents data categorized by the type of symptoms experienced. A total of 80% of the responding students reported

either no symptoms (40.2%) or mild symptoms (39.8%). This indicates that, for the majority of students, the experience of COVID-19 was mild and had no serious impact on their health.

Additionally, 14.3% of the participants reported clear and prolonged symptoms, while only 5.7% experienced severe and long-lasting symptoms. Although this last group is smaller in size, it represents individuals who may have undergone a greater impact on their physical well-being and possibly their psychological or academic well-being as well.

Table 4 shows that 46.3% of students (113 individuals) did not self-isolate and treated themselves using “traditional” or

Table 3: *Personal Experience of COVID-19 Infection (Faculty of Economics Sample)*

Faculty	Validity	Form of Experience	Frequency	Percent (of total)	Valid Percent	Cumulative Percent
Faculty of Economics	Valid	Asymptomatic	98	29.2%	40.2%	40.2%
		Short-lasting with mild symptoms	97	28.9%	39.8%	79.9%
		Long-lasting with noticeable symptoms	35	10.4%	14.3%	94.3%
		Long-lasting with severe symptoms	14	4.2%	5.7%	100.0%
		Total (Valid responses)	244	72.6%	100.0%	
	Missing	System	92	27.4%		
		Total surveyed (Faculty of Economics)	336	100.0%		

Table 4: *Treatment Methods Used by Infected Individuals (Faculty of Economics Sample)*

Treatment Method	Frequency	Percent (of total)	Valid Percent	Cumulative Percent
Remained active, not isolated, treated with traditional/home remedies	113	33.6%	46.3%	46.3%
Isolated at home, followed a light treatment based on informal advice (from acquaintances)	86	25.6%	35.2%	81.6%
Isolated at home, followed a standard treatment as recommended by a doctor	39	11.6%	16.0%	97.5%
Hospitalized, received intensive treatment	6	1.8%	2.5%	100.0%
Total (Valid responses)	244	72.6%	100.0%	
Missing (No response)	92	27.4%		
Total surveyed (Faculty of Economics)	336	100.0%		

home-based methods, without involving healthcare professionals. Additionally, 35.2% (86 individuals) self-isolated and followed a mild treatment regimen, but not necessarily under official medical guidance—often relying on advice from family members or individuals with partial knowledge.

This means that over 81% of the students underwent informal or semi-formal treatment, without active involvement of the public or private healthcare system. Only 16% of students followed a regular treatment plan under a physician's supervision, while just 2.5% were hospitalized and received intensive care.

These findings suggest that severe cases requiring hospitalization were very rare, and they also indicate limited trust in or access to the healthcare system during that period.

The table 5 presents the distribution of anxiety levels among 336 students from the Faculty of Economics. The data is categorized into three levels of anxiety: no

anxiety, low anxiety, and high anxiety. We have: No anxiety: 184 students (54.8%); Low anxiety: 99 students (29.5%); High anxiety: 53 students (15.8%).

84.2% of students fall into the no anxiety or low anxiety categories. Only 15.8% of students report experiencing high anxiety.

These results suggest that the majority of students (over half) did not experience symptoms of anxiety during the post-COVID period, and nearly a third experienced only low levels. This is a positive indicator for the general psychological well-being of the student population in this faculty.

The relatively high percentage of students experiencing no or low anxiety could reflect successful coping mechanisms, support networks, or resilience developed during the pandemic. Cultural attitudes toward mental health, access to information, and the perceived severity of COVID-19 within the region might have also contributed to this distribution.

Table 5: *Anxiety Levels Among Students – Faculty of Economics*

Faculty of Economics	Valid	No anxiety	184	54.8	54.8	54.8
		Low anxiety	99	29.5	29.5	84.2
		High anxiety	53	15.8	15.8	100.0
		Total	336	100.0	100.0	

Table 6: *Cross-tabulation of students by locus of control type and field of study*

Finance		Fields of study		Tourism
		Business Administration		
Types of locus of control	Internal locus	59	41	35
	External locus	103	58	40
Total		162	99	75

However, 15.8% of students reporting high anxiety should not be overlooked. In a sample of 336, this represents more than 1 in 7 students, a meaningful minority that may require further psychological support or institutional intervention.

The table 6. presents a cross-tabulation of students by their type of locus of control (internal vs. external). Overall, a majority of students ($n = 201$; 59.8%) are characterized by an external locus of control, whereas 135 students (40.2%) fall into the internal locus category. Across all three fields of study, external locus of control is more prevalent than internal locus.

Table 7 presents the distribution of students from the Faculty of Economics according to three levels of anxiety (no anxiety, low anxiety, and high anxiety) and two types of locus of control: internal and external.

Out of 336 students: In the no anxiety group, 102 students (55.4%) have an external locus of control, while 82 students (44.6%) have an internal locus of control.

In the low anxiety group, the external locus again predominates, with 60 students (60.6%) compared to 39 students (39.4%) with an internal locus. In the high anxiety group, the difference is more pronounced: 39 students (73.6%) have an external locus, whereas only 14 students (26.4%) have an internal locus.

The data indicate that high anxiety is more frequently associated with an external locus of control. This suggests that students who believe that life events are largely the result of external factors (such as fate, circumstances, or external influences) tend to experience higher levels of anxiety. In contrast, those with an internal locus of control, who believe that personal decisions and actions have a greater influence on outcomes, exhibit lower levels of anxiety. This relationship between locus of control and anxiety is supported by psychological literature, which shows that an internal locus of control is often linked to greater self-confidence and better stress coping mechanisms.

Table 7: *Crosstabulation: Anxiety Levels * Type of Locus * Faculty of students by locus of control type and field of study*

Faculty	Anxiety Level	Internal Locus (ILC)	External Locus (ELC)	Total
Faculty of Economics	No Anxiety	82	102	184
	Low Anxiety	39	60	99
	High Anxiety	14	39	53
Total		135	201	336

Conclusion

COVID-19 affected the majority of students either mildly or with no symptoms at all. Only a relatively small portion experienced more serious forms of the illness, which is important for understanding the overall impact on health and academic continuity. Nearly half of the students were not infected at all.

The vaccination process was carried out properly in most cases, with at least two doses administered to 57.7% of participants. Among the unvaccinated group, about one-quarter appear to have been influenced by the fact that they had not contracted COVID-19.

Self-treatment and the lack of medical involvement are widespread practices among students of the Faculty of Economics. This may indicate a lack of trust in formal medicine or an underestimation of the severity of symptoms.

Only a small percentage (18.5%) received more formal medical treatment, either at home or in a hospital. These findings suggest the need for improved health information and possibly educational efforts on managing infectious diseases, particularly within the university context.

More than half of the students reported no anxiety, and only 15.8% ($n = 53$) experienced high anxiety. Both types of locus

of control were present in the sample, with a greater tendency toward an external locus (59.8%). The external locus of control was predominant across all three levels of anxiety, suggesting that if there is an influence on anxiety, it may be minimal.

All these suggest effective management of the post-COVID-19 period without triggering significant threats to the psychological well-being of students.

Acknowledgments. We are very grateful to all participants for sharing their experiences. The authors express their gratitude for the financial support provided by the University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”.

Author Contributions. Study conception, AH; design, AH; Data extraction, AH, EH; led the drafting of the manuscript, with the contribution of AH and EH. All authors revised the manuscript and approved the final version before submission.

Ethical considerations. The present study has been reviewed and approved by the Ethics Committee of the University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”.

Funding. This research received no external funding.

Conflict of interests. The authors declare no conflict of interest.

REFERENCES

- American Psychological Association, APA. (2020). *APA dictionary of psychology* (2nd ed.). <https://doi.org/10.1037/0000-0000>
- Asmundson, G. J. G., & Taylor, S. (2020). Coronaphobia: Fear and the 2019-nCoV outbreak. *Journal of Anxiety Disorders*, 70, 102196. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102196>
- Hoti, V., & Hoti, A. (2021). *Introduction to psychology* (2nd ed.). Publishers “Enja”.
- Islam, M. S., Sujan, M. S. H., Tasnim, R., Sikder, M. T., Potenza, M. N., & van Os, J. (2020). Psychological responses during the COVID-19 outbreak among university students in Bangladesh. *PLOS ONE*, 15(12), e0245083. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0245083>
- Jetishi Çollaku, P. (2024). Assessment of anxiety after COVID-19 among Kosovo students. In *The 2nd International Congress of Healthcare*

- Professionals: Abstracts* (p. 47). Prishtina, Kosovo.
- Jiang, W., Liu, X., Zhang, J., & Feng, Z. (2020). Mental health status of Chinese residents during the COVID-19 epidemic. *BMC Psychiatry*, 20, 580. <https://doi.org/10.1186/s12888-020-02971-1>
- Johnson, M. G., Strizki, J. M., Brown, M. L., Wan, H., Shamsuddin, H. H., Ramgopal, M., Florescu, D. E., Delobel, P., Khaertynova, I., Flores, J. F., Fouche, L. F., Chang, S. C., Williams-Diaz, A., Du, J., Grobler, J. A., Paschke, A., & De Anda, C. (2023). Molnupiravir for the treatment of COVID-19 in immunocompromised participants: Efficacy, safety, and virology results from the phase 3 randomized, placebo-controlled MOVE-OUT trial. *Infection*, 51(5), 1273-1284. <https://doi.org/10.1007/s15010-022-01959-9>
- Kesavayuth, D., Poyago-Theotoky, J., & Zikos, V. (2020). Locus of control, health, and healthcare utilization. *Economics Modeling*, 86, 227-238. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2019.11.015>
- Kim, H., Rackoff, G. N., Fitzsimmons-Craft, E. E., Shin, K. E., Zainal, N. H., Schwob, J. T., Eisenberg, D., Wilfley, D. E., Taylor, C. B., & Newman, M. G. (2022). College mental health before and during the COVID-19 pandemic: Results from a nationwide survey. *Cognitive Therapy and Research*, 46(1), 1-10. <https://doi.org/10.1007/s10608-021-10241-5>
- Krampe, H., Danbolt, L. J., Haver, A., Stålsett, G., & Schnell, T. (2021). Locus of control moderates the association of COVID-19 stress and general mental distress: Results of a Norwegian and a German-speaking cross-sectional survey. *BMC Psychiatry*, 21(1), 437. <https://doi.org/10.1186/s12888-021-03418-5>
- Lima, C. K. T., Carvalho, P. M. de M., Lima, I. de A. A. S., Nunes, J. V. A. de O., Saraiva, J. S., de Souza, R. I., & Neto, M. L. R. (2020). The emotional impact of Coronavirus 2019-nCoV (new Coronavirus disease). *Psychiatry Research*, 287, 112915. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112915>
- Namita, P., & Kanchana, M. (2021). Locus of control, perceived stress and anxiety due to COVID-19 in Indian college students. *International Journal of Indian Psychology*, 9(3), 729-739. <https://doi.org/10.25215/0903.070>
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1-28. <https://doi.org/10.1037/h0092976>
- Saced, H., Eslami, A., Nassif, N. T., Simpson, A. M., & Lal, S. (2022). Anxiety linked to COVID-19: A systematic review comparing anxiety rates in different populations. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(4), 2189. <https://doi.org/10.3390/ijerph19042189>
- Sigurvinsdottir, R., Thorisdottir, I. E., & Gylfason, H. F. (2020). The impact of COVID-19 on mental health: The role of locus of control and internet use. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(19), 6985. <https://doi.org/10.3390/ijerph17196985>
- Spector, P. E. (1988). Development of the Work Locus of Control Scale. *Journal of Occupational Psychology*, 61(4), 335-340. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8325.1988.tb00470>
- Wang, Y., Di, Y., Ye, J., & Wei, W. (2020). Study on the psychological states and its related factors during the outbreak of the coronavirus disease 2019 (COVID-19) in some regions of China. *Psychology, Health & Medicine*, 26, 10223, 1-10. <https://doi.org/10.1080/13548506.2020.1746817>

THE EVOLUTION OF GEOPOLITICS: FROM CLASSICAL THEORIES TO CULTURAL AND CRITICAL APPROACHES

Xhafer RAKIPLLARI

Albania Career Development Association

College of Europe, Tirana ALBANIA

E-mail: xhrakipllari@gmail.com

ABSTRACT¹

This paper examines the development of geopolitical thought from classical geopolitics to neo-classical and critical geopolitics. Starting with the works of Rudolf Kjellén and Halford Mackinder, classical geopolitics emphasized geography as a fundamental determinant of state power. In the mid-20th century, neo-classical geopolitics shifted its focus to national security and strategic interests. Critical geopolitics, emerging in the 1980s, brought a new dimension by analyzing how political elites construct geographical narratives. This paper explores the theoretical underpinnings of these schools and their relevance to understanding modern geopolitical conflicts, particularly in the context of cultural heritage. The intersection of geopolitics and cultural heritage highlights the evolving nature of power dynamics in a globalized world, where cultural identity and heritage play increasingly significant roles in international relations.

Keywords: *Geopolitics, Cultural Heritage, Classical Geopolitics, Critical Geopolitics, Identity Politics*

Xhafer RAKIPLLARI is a lecturer and researcher specializing in the geopolitics of cultural heritage. With advanced leadership and career coaching certifications, he integrates interdisciplinary insights to explore cultural dynamics, empowering students and professionals to navigate complex socio-political environments effectively.

¹ Presented in the International and Interdisciplinary Conference “Well-being in Challenging Times”, that has been held at the AAB University College of Pristine Kosovo, on November 15-16, 2024; (N° 2024 Pristine Int. Conf. 47/09), Proceedings, p. 113; link: <https://www.sociology.al/sites/default/files/19th%20International%20Conference%20Proceedings%20AAB%20Pristine%202024.pdf>

The term “geopolitics” was coined by Rudolf Kjellén in the early 20th century to describe the state as a geographical organism, influenced by its physical environment and natural resources (Kjellén, 1916). Geopolitical thought has evolved significantly since then, reflecting changes in global politics. Classical geopolitics laid the foundation by linking geography to international power dynamics, while neo-classical and critical geopolitics responded to the changing realities of world politics. The goal of this paper is to analyze these different schools and how they address contemporary issues, including the geopolitics of cultural heritage.

In examining the evolution of geopolitical thought, it becomes evident that classical geopolitics provided a framework for understanding the state’s behavior based on geographical determinants. However, as the world transformed in the aftermath of two World Wars and the Cold War, the emergence of neo-classical geopolitics shifted the discourse from expansionism to security and strategic interests. The rise of critical geopolitics in the late 20th century added a new dimension, emphasizing the role of discourse and representation in shaping geopolitical realities. This evolution reflects not only the changing nature of international relations but also the increasing significance of cultural heritage as a tool for asserting power and identity in a globalized world.

Classical Geopolitics: Geography as Power

Classical geopolitics, as developed by figures like Kjellén and Halford Mackinder, emphasized that geographical factors such as territory and location were key to understanding a state’s power (Mackinder, 1904). Kjellén’s vision of geopolitics presented the state as a living organism, where its survival and expansion depended on its geographical attributes. This

view fundamentally linked geographical determinism to state behavior, positioning geography as an immutable force that shaped political actions and aspirations.

Mackinder’s “Heartland Theory,” articulated in 1904, posited that controlling Eurasia was essential for global domination (Cohen, 2003). He asserted that the state that controlled the Heartland would have the strategic advantage to dominate the world. Mackinder’s geopolitical theory underscored the significance of geography in shaping international relations, emphasizing the interconnectedness of territory, power, and security. Classical geopolitics during this period was primarily focused on territorial expansion, military power, and natural resources. The idea that states could grow like living organisms—by absorbing more territory—was central to this approach.

During the interwar period, however, the misuse of classical geopolitical ideas by the Nazis and other aggressive regimes led to a decline in its credibility. Geopolitics became associated with expansionism and imperialism, which contributed to its disrepute following the devastation of World War II. The association of geopolitics with aggressive territorialism during the war prompted scholars to reevaluate the foundations of the discipline and seek alternative paradigms for understanding state behavior in the context of international relations. This reevaluation paved the way for neo-classical geopolitics, which focused on security and strategic interests rather than territorial expansion.

Neo-Classical Geopolitics: Security and Strategic Interests

In the aftermath of World War II, neo-classical geopolitics emerged as a more restrained approach. Unlike its classical predecessor, neo-classical geopolitics abandoned the expansionist rhetoric of territorial conquest in favor of focusing on

security, strategic interests, and the balance of power (Rachid, 2016). The state was no longer seen as an organism with flexible borders but as a rational actor within fixed boundaries. This shift reflected the realities of the Cold War, where ideological competition between the United States and the Soviet Union took precedence over territorial expansion.

Neo-classical geopolitics emphasized military deterrence and strategic alliances, such as NATO, as mechanisms to maintain global stability. The United States, for example, adopted a containment strategy to prevent the spread of communism, which involved forming alliances and supporting regimes that aligned with American interests (Tuathail, 1996). This approach underscored the importance of geopolitical positioning, where states sought to control key areas to safeguard their national interests.

Furthermore, technological advancements, particularly in military capabilities, influenced the strategic considerations of states. The advent of nuclear weapons altered the traditional emphasis on geographic advantage in military strategy, necessitating a reevaluation of how states engaged in warfare and diplomacy. The concept of mutually assured destruction (MAD) became a cornerstone of Cold War strategy, wherein the possession of nuclear arsenals acted as a deterrent to conflict (Dalby, 2002). This period marked a significant departure from classical geopolitics, as the focus shifted from territorial conquest to maintaining security within existing borders.

Critical Geopolitics: A Social Constructivist Approach

By the 1980s, a new school of thought, critical geopolitics, emerged, challenging the deterministic view of geography in classical and neo-classical approaches. Scholars like Gearóid Ó Tuathail and Simon Dalby argued that geopolitical narratives are socially

constructed by political elites and the media (Tuathail, 2007). Critical geopolitics posits that the way we understand geography and power is influenced by discourse, representation, and the interests of those in power. Instead of focusing solely on physical geography, critical geopolitics analyzed how political representations are used to justify political decisions.

For instance, Ó Tuathail emphasized the role of discourse in shaping how political leaders and the public understand global conflicts. He contended that the framing of geopolitical issues often serves specific political agendas, influencing public perception and justifying foreign interventions. The notion of “us” versus “them,” often reinforced through media images and political rhetoric, constructs geopolitical identities and justifies foreign interventions. This approach also critiques the state-centric focus of traditional geopolitics, highlighting the roles of non-state actors, such as international organizations and social movements (Tuathail, 2007).

Critical geopolitics is particularly relevant in today’s world, where cultural factors increasingly influence international relations. The rise of identity politics and the cultural geopolitics of heritage have transformed how power is understood and exercised in global politics. Cultural heritage—both tangible and intangible—has become a focal point in geopolitical struggles, where states and non-state actors utilize heritage to assert dominance and shape national identities. This intersection of geopolitics and cultural heritage underscores the need for a comprehensive understanding of how cultural narratives inform international relations and geopolitical strategies.

Geopolitics of Cultural Heritage

The intersection of geopolitics and cultural heritage is a growing area of interest in critical geopolitics. Cultural heritage,

both tangible (monuments, historical sites) and intangible (traditions, languages), has become a battleground for geopolitical struggles. States and non-state actors often use cultural heritage to assert dominance, build national identities, or challenge colonial legacies (MacDonald et al., 2010). The politicization of cultural heritage reflects the broader struggles for identity and power in a globalized world.

For example, UNESCO's efforts to protect world heritage sites are often caught in political disputes over national sovereignty and identity. In multi-ethnic and post-colonial states, cultural heritage can become a symbol of resistance or a tool for legitimizing political power (Matsuzato, 2010). The use of cultural heritage as a geopolitical tool highlights the interconnectedness of culture, identity, and power in international relations. As cultural heritage becomes increasingly intertwined with geopolitical interests, it is crucial to analyze how heritage is used to construct narratives and identities that influence state behavior.

Matsuzato's concept of "cultural geopolitics" highlights the growing importance of cultural factors in global power dynamics. He argues that geopolitical competition is increasingly determined by cultural narratives, with states and non-state actors vying for control over cultural symbols and heritage (Kuus, 2007). This dynamic is evident in various conflicts around the world, where cultural heritage sites become targets for destruction or preservation based on geopolitical considerations.

The conflict in Syria, for instance, illustrates how cultural heritage can become a focal point in geopolitical struggles. The destruction of historical sites by ISIS not only represented an attack on cultural heritage but also served to provoke international outrage and intervention. The response to such actions reflects the importance of cultural heritage in shaping

geopolitical narratives and mobilizing international support (Kraidy, 2005).

The Role of Non-State Actors in Cultural Geopolitics

One of the key contributions of critical geopolitics is its focus on non-state actors. Traditional geopolitics centered on states as the primary actors in international relations. However, critical geopolitics recognizes the influence of non-state actors, such as NGOs, religious organizations, and multinational corporations, in shaping geopolitical outcomes (Matsuzato, 2009).

In the context of cultural heritage, non-state actors often play a crucial role in preservation efforts or in challenging state-centric narratives. For example, international organizations like UNESCO or local communities may oppose state-led development projects that threaten cultural heritage sites (UNESCO, 2024.). These actors often mobilize resources and advocacy to protect heritage, emphasizing the importance of cultural identity in geopolitical discourse.

The role of non-state actors in cultural geopolitics is exemplified by the efforts of organizations like the Global Heritage Fund, which works to protect endangered cultural heritage sites around the world. Their initiatives highlight the need for a collaborative approach to heritage preservation, transcending national borders and political affiliations. This approach challenges traditional state-centric narratives and underscores the importance of inclusivity and collaboration in addressing global heritage issues.

Furthermore, grassroots movements advocating for the protection of cultural heritage often emerge in response to state-led projects that threaten local identities. These movements emphasize the significance of local knowledge and cultural practices in shaping heritage narratives, reinforcing the

idea that cultural heritage is not solely a state responsibility but a shared global concern (Cheung, 2013).

Conclusion

The evolution of geopolitics from classical to critical approaches reflects broader changes in global politics. While classical and neo-classical geopolitics emphasized the role of geography, territory, and state power, critical geopolitics highlights the social construction of space and the growing importance of cultural factors. In today's world, where cultural heritage is often at the center of geopolitical conflicts, understanding these dynamics is crucial for addressing the challenges of global governance.

Geopolitics is no longer just about land and resources; it's also about identity,

culture, and the narratives that shape how we understand the world. The rise of cultural geopolitics underscores the need to consider how heritage and cultural symbols influence international power dynamics. As we move further into the 21st century, the interplay between geopolitics and cultural heritage will continue to evolve, shaping the way states and non-state actors navigate complex global challenges.

In conclusion, the significance of cultural heritage in geopolitical discourse necessitates a reexamination of traditional geopolitical frameworks. As power dynamics become increasingly intertwined with cultural narratives, it is essential for scholars and policymakers to adopt a more nuanced understanding of how heritage, identity, and geopolitics intersect in shaping our world.

REFERENCES

- Cheung, E. C. P. 2013. "The Role of Non-State Actors in the Cultural Politics of Heritage Preservation," *Cultural Politics* 9, no. 2: 123–42.
- Cohen, Saul Bernard. 2003. *Geopolitics of the World System* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2003).
- Dalby, Simon. 2002. *Environmental Security: A Governance Perspective*, London: Routledge.
- Kjellén, Rudolf. 1916. *The State as a Form of Life*, New York: The Macmillan Company.
- Kraidy, M. Marwan. 2005. *Hybridity, or the Cultural Logic of Globalization*, Philadelphia: Temple University Press.
- Kuus, Marje. 2007. *Geopolitics Reframed: Security and Identity in Europe's Eastern Enlargement*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- MacDonald, Fraser et al. 2010. *Observant States: Geopolitics and Visual Culture*, London: I.B. Tauris.
- Mackinder, Halford. 1904. "The Geographical Pivot of History," *The Geographical Journal* 23, no. 4: 421–37.
- Matsuzato, Kimitaka. 2009. "Geopolitics and Cultural Diplomacy: The Role of Non-State Actors," *International Relations* 23, no. 1: 1–21.
- Matsuzato, Kimitaka. 2010. "Cultural Geopolitics and the New Border Regions of Eurasia," *Journal of Eurasian Studies* 1, no. 1: 42–53.
- Rachid, Mamunur. 2016. "Schools of Geopolitics," *Academia.edu*, https://www.academia.edu/6358361/Schools_of_Geopolitics (accessed December 29, 2016).
- Tuathail, Ó. Gearóid. 1996. *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, London: Routledge.
- Tuathail, Ó. Gearóid. 2007. "On the Geopolitical Imagination," *Geopolitics* 12, no. 2: 282–90.
- UNESCO. 2024. "World Heritage List", <https://whc.unesco.org/en/list/> (accessed September 29, 2024).

“Social Studies” Journal is classified ‘Scientific’ by ANVUR, Italy

The journal “Social Studies” is classified as Scientific Journal by ANVUR, the National Agency for the Evaluation of the University System and Scientific Research of Italy - Ministry of Education, Universities and Scientific Research of Italy (MIUR), by decision no. 298, dated 21 December 2021.

The application was made in 2020 by Romina GURASHI (PhD) - from “Sapienza” University of Rome, Deputy Editor of the journal “Social Studies”. Since 2020, ANVUR has monitored the journal “Social Studies” with international experts, and the official response has been returned by Dott. Marco Malgarini, director of ANVUR, on 19 January 2022.

La rivista “Studi Sociali” è classificata ‘Scientifica’ dall’ANVUR, Italia

La rivista “Social Studies” è classificata ‘scientifica’ dall’ANVUR, Agenzia Nazionale per la Valutazione del Sistema Universitario e della Ricerca Scientifica d’Italia - Ministero dell’Istruzione, dell’Università e della Ricerca Scientifica d’Italia (MIUR), con decisione n. 298, del 21 dicembre 2021.

La richiesta è stata presentata nel anno 2020 da Romina GURASHI (PhD), dell’Università La Sapienza, Vicedirettore della rivista “Studi Sociali”.

Dal 2020 ANVUR segue con esperti internazionali la rivista “Social Studies” e la risposta ufficiale è stata data dal Dott. Marco Malgarini, il Dirigente Area Ricerca ANVUR, il 19 gennaio 2022.

Revista “Studime Sociale” klasifikohet si revistë shkencore nga ANVUR, Itali

Revista “Studime Sociale” është klasifikuar si revistë shkencore nga ANVUR, Agjencia Kombëtare e Vlerësimit të Sistemit Universitar dhe Kërkimit Shkencor të Italisë - Ministria e Arsimit, Universiteteve dhe Kërkimit Shkencor (MIUR), me vendim no. 298, datë 21 dhjetor 2021.

Aplikimi është bërë në vitin 2020 nga Romina GURASHI (PhD), Universiteti La Sapienza Romë, njëherësh Deputy Editor e revistës “Studime Sociale”.

Nga viti 2020, ANVUR ka monitoruar me ekspertë ndërkombëtarë revistën “Studime Sociale” dhe përgjigja zyrtare është kthyer nga Dott. Marco Malgarini, drejtor i ANVUR, më 19 janar 2022.



Kriteret e botimit në revistën “Studime Sociale” [Social Studies]

Revista “Studime Sociale” [Social Studies] botohet pa ndërprerje nga viti 1998. Ajo është certifikuar si revistë shkencore nga KVT/MAS me vendim Nr. 170, datë 20. 12. 2010. Ajo, gjithashtu, është klasifikuar si revistë shkencore nga ANVUR - Agjencia Kombëtare e Vlerësimit të Sistemit Universitar dhe Kërkimit Shkencor i Ministrisë së Arsimit, Universiteteve dhe Kërkimit Shkencor të Italisë (MIUR) me vendim Nr. 298, datë 21 dhjetor 2021.

Revista drejtohet nga bordi botues ndërkombëtar dhe botohet me kod ISSN, në dy forma: ISSN 2309-3455 (print) dhe ISSN 2309-3471 (online). Artikujt mund të botohen në shqip ose anglisht.

Parimi bazë i botimit është rigoroziteti shkencor. Çdo artikull i nënshtrohet një recensionimi të verbër (blind review). Ai u jepet për recension studiuesve të fushave ku bën pjesë studimi dhe artikulli botohet nëse recensat janë pozitive. Pra, detyra e përzgjedhjes së artikujve shkencorë është kompetencë ekskluzive e recensentëve anonimë. Kostoja e revistës përballohet nga kontribuuesit sipas vëllimit të çdo artikulli. Nëse ndonjë numër, apo artikull i veçantë i revistës, financohen nga ndonjë subjekt (individ apo institucion) mund të bëhet shënimi përkatës.

Çdo artikull duhet të jetë në përputhje me standardet gjuhësore. Artikujt duhet të dërgohet në word, me këtë strukturë:

- (1) titulli, deri në 15 fjalë;
- (2) autori/autorët (emri mbiemri); institucioni ku është/janë; adresat elektronike – për çdonjërin prej tyre;
- (3) të dhëna për autorin/autorët, si tekst rreth 50 fjalë;
- (4) përmbledhje (shqip), me 200-250 fjalë dhe 4-6 fjalë kyçe;
- (5) teksti, si rregull me 8-10 faqe kompjuterike, me nga 2200 karaktere (no space);
- (6) Referencat e plota, të listuara në fund të tekstit sipas rendit alfabetik të mbiemrave të autorëve, ose institucioneve që kanë autorësinë;
- (7) abstract në anglisht (varianti anglisht i përmbledhjes).

Artikulli mund të shoqërohet me shënime në fund të faqes (footnotes). Por përparësi në përzgjedhjen për botim kanë artikujt me referenca sipas sistemit të Harvardit (referenca të shkurtuara përgjatë tekstit dhe lista me referenca të plota në fund të tij, sipas rendit alfabetik të mbiemrave të autorëve).

Referencat duhet të përbëjnë pesë elemente, që janë:

a. Referencat e librave: 1. autori/ose autorët; 2. viti i botimit; 3. titulli i librit (në kursiv); 4. qyteti/vendi ku është botuar; 5. botuesi (për shembull: Merton, Robert. 1968. Social Theory and Social Structure. New York: Free Press).

b. Referencat e artikujve nga revistat shkencore, ose përmbledhjet: 1. autori/autorët; 2. viti i botimit; 3. titulli i artikullit (në thonjëza); 4. titulli i revistës/përmbledhjes ku është botuar (në kursiv); 5. vëllimi, numri dhe faqet (p.sh.: Buss, Loreta. 2010. “Childhood in Sociology and Society; The US Perspective”, Currant Sociology, Vol. 58, No. 2, pp. 355-350).

Referencat e shkurtuara nëpër tekst, vendosen:

për një autor: Weber (1998); (Weber, 1998: 156); ose Weber (1998: 156);

për dy dhe tre autorë: (Lazesfeld & Berelson, 1990) e (Olzak, Shanahan & West, 1986);

për më shumë se tre autorë: (Larsen et al., 1989);

për seritë e referencave (Blau, 1980; Kadare, 1995; Uçi, 2003; Pëllumbi, 2004; Omari, 1999).

Në qoftë se për të njëjtin autor ka më shumë se një referencë në të njëjtin vit, atëherë shënohet, p.sh.: 2011a, 2011b.